

**ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ
ЦЕНТР ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ
ІСТОРИЧНОЇ РЕГІОНАЛІСТИКИ**

УДК 930(477)

**РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. Збірник наукових статей/
Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор Я. Вер-
менич. — Вип. 4. — К.: Інститут історії України НАН України,
2010. — 272 с.**

Збірник присвячений висвітленню міждисциплінарних підходів до осмислення теоретико-методологічних проблем регіональної історії, пошуку сучасних стратегій дослідження соціокультурних та геополітичних аспектів вітчизняної локальної історії, історичної урбаністики та історії прикордоння.

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації. Серія КВ № 14290, видане 09.07.2008 р.

Видання внесено Вищою Атестаційною Комісією України до переліку фахових видань України з історичних наук.

Опубліковані статті відбивають точку зору авторів, яка не завжди збігається з думкою редакційної колегії. Відповідальність за точність цитувань несе Автор.

Адреса редакції: 01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4, к. 516, тел. 279 18 18.
E-mail: Region@history.org.ua

ISBN 978-966-02-4343-9 (серія)
ISBN 978-966-02-4741-3 (вип. 2)
ISBN 978-966-02-0000-0 (вип. 3)

@ Інститут історії України НАН України, 2010
@ Центр теоретично-методологічних
проблем історичної регіоналістики, 2010

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Збірник наукових статей

Випуск 4

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

ВАЛЕРІЙ СМОЛІЙ,
доктор історичних наук,
академік НАН України —
головний редактор

ЯРОСЛАВА ВЕРМЕНИЧ,
доктор історичних наук —
відповідальний редактор

Олександр Андрощук

(відповідальний секретар) — кандидат історичних наук (Київ)

Ірина Колесник — доктор історичних наук, професор (Київ)

Станіслав Кульчицький — доктор історичних наук, професор (Київ)

Микола Литвин — доктор історичних наук, професор (Львів)

Сергій Маловічко — доктор історичних наук (Москва)

Олександр Реєнт — доктор історичних наук, чл.-кор. НАН України (Київ)

Ростислав Сосса — доктор географічних наук (Київ)

Олександр Удод — доктор історичних наук, професор (Київ)

Валентина Шандра — доктор історичних наук (Київ)

**Київ
2010**

ЗМІСТ

Розділ 1

Теоретико-методологічні проблеми регіональної історії

- 9** **Верменич Ярослава (Київ)**
Історична локалістика у пошуках дослідницького об'єкта:
міська і сільська історії
- 27** **Зіневич Наталія (Київ)**
Локальна історія: виклики і перспективи
- 47** **Авраменко Анатолій (Краснодар)**
Кубань как историко-географический регион
- 81** **Водотика Тетяна (Київ)**
Історія Слов'яносербії в контексті історичної регіоналістики

Розділ 2

Проблеми регіоналізму та локалізму в науковому дискурсі

- 97** **Нагорна Лариса (Київ)**
Реінкарнація імперії у наукових дискурсах: криза територіальних типологізацій чи геополітичний синдром?
- 113** **Корольов Геннадій (Київ)**
Між Україною і Польщею: Галичина у федералістській концепції М. Грушевського
- 123** **Бабюх Юрій (Київ)**
Утворення Молдавської АСРР: геополітичні та етнічні аспекти
- 135** **Служинська Іванна (Київ)**
Геополітичні й екологічні проблеми Тузли

Розділ 3

Ретроспективне дослідження територіального устрою

- Сосса Р. І. (Київ) 149**
Картографування адміністративно-територіального устрою радянської України у міжвоєнний період
- Сагач Оксана (Чернігів) 167**
Зміни в адміністративно-територіальному поділі УСРР на початку 20-х рр. XX ст.
- Архипова Світлана (Київ) 177**
Адміністративно-територіальні поділи Києва в XX ст.

Розділ 4

Історична урбаністика

- Рыженко Валентина (Омск) 193**
Исследователь в современном междисциплинарном пространстве: возможности изучения образов и пространства города советской эпохи
(Продолжение)
- Бабюх Віталій (Казань) 217**
Регіональні особливості відзначення ювілеїв міст
- Звіряка Анна (Київ) 227**
Культурний ландшафт у формуванні території м. Києва

Розділ 5 Історіографія та джерела

- 239 Чорновол Ігор (Львів)**
Історіографія Австралії у світлі тези Тернера
- 249 Романцов Олександр (Київ)**
Інститут київських військових губернаторів:
джерельна база дослідження
- 261 Казьмирчук Марія (Київ)**
Соціально-регіональні аспекти системи
вербування робітників у Київській губернії
наприкінці XIX — на початку XX ст.
- 271 Відомості про авторів**

Розділ 1
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ
РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

Верменич Ярослава (Київ)

**Історична локалістика
у пошуках дослідницького об'єкта:
міська і сільська історії**

Зіневич Наталія (Київ)

**Локальна історія:
виклики і перспективи**

Авраменко Анатолій (Краснодар)

Кубань как историко-географический регион

Водотика Тетяна, Савенок Людмила (Київ)

**Історія Слов'яносербії
в контексті історичної регіоналістики**

Ярослава Верменич

**ІСТОРИЧНА ЛОКАЛІСТИКА
У ПОШУКАХ
ДОСЛІДНИЦЬКОГО ОБ'ЄКТА:
МІСЬКА І СІЛЬСЬКА ІСТОРІЇ**

Традиція представлення історії міст і сіл у нерозчленованій єдності міцно укорінена у вітчизняному історієписанні. Чимало прислужилося такому укоріненню вершинне досягнення українських краєзнавців — 26-томна «Історія міст і сіл Української РСР». Хоч історія сіл була представлена в ній здебільшого лише фрагментарно, у суспільній свідомості арена розселення і поселень незмінно асоціювалася із місько-сільським континуумом. Але ж очевидно, що місто й село — відмінні поселенські структури, а їхній історичний досвід — те, що Г. Саймон називав «архітектурою складності» — у порівняльному контексті майже неспівставний. Місто й село — це різні системи самоорганізації людських співтовариств, а конфігурації міського й сільського життя на всіх історичних етапах мали більше розбіжностей, ніж спільних рис. Міській субкультурі притаманний потяг до інновацій, сільській — авторитет традиції. А, отже, постає необхідність пошуку часто невидимих, розмитих меж між містом і селом, з одного боку, і міською й сільською історією, з другого.

При всій самоочевидності відмінностей між містом і селом провести чітку грань між цими двома поняттями часто буває непросто. Давньоруські джерела зафіксували наявність різного роду поселень — стольних градів і волосних центрів, передмість і городків, городців і городищ, погостів, слобід, сіл, селищ, вісей тощо, причому часто ці поняття вживалися як взаємозамінні. Російські фахівці в галузі урбаністики справедливо звертають увагу на те, що «розрізнення «місто — село», з яким пов'язано надзвичайно багато, — таке ж уявне й міфічне, як і уявна умовна межа між Європою і Азією... Немає (наукового, адміністративного, побутового) уявлення про величезне реальне різноманіття поселень (типологія поселень), про гігантську реальну багатоманітність місць, територій, самої країни (комплексне районування культурного ландшафту)»¹. В Україні ситуація аналогічна — дефіцит наукового «просторознавства» тут не менший. На думку П. Толочка, при всій непорушності тези про місто як осередок

¹ Каганский В. Л. Кривда и правда евразийства // Общественные науки и современность. — 2003. — № 5. — С. 80–81.

концентрації ремесла й торгівлі відмежувати міста XII–XIII ст. від сіл не завжди вдається (звідси і введений ним термін «аграрно-феодальні міста»)².

Зрештою і сьогодні провести чітку розмежувальну межу між містом і селом не завжди можна. Досить обґрунтованою є думка, що з поглибленням глобалізаційно-інтеграційних процесів умовна відстань між міськими й сільськими територіальними утвореннями скорочується під впливом перерозподілу трудових ресурсів, переміщень населення, спільних громад тощо. Зростає питома вага т.зв. аграрних міст — цим терміном позначається особливий тип сільсько-міських поселень. На відміну від сільських урбанізованих зон та ареалів цього типу притаманна переважно втрата міського обличчя під впливом процесів руралізації як наслідку послаблення агропромислової інтеграції. Закриття у невеликих містах промислових та транспортних підприємств зазвичай призводить до того, що за способом життя вони мало чим відрізняються від сіл. За О. Павловим, такі «аграрні міста» вже не в змозі виступати стабільним інтегруючим центром щодо навколишніх сіл, що зводить їх на статус маргінальних територій³.

Але якщо в систему територіальної організації входять перехідні між містом і селом «змішані» типи, можливо, і не варто дошукуватися відмінностей і розглядати міську і сільську історію в єдиному потоці, як це було у нас багато років? На наш погляд, відповідь на ці питання може бути лише негативною. Адже очевидно, що у контексті нерозчленованої «історії міст і сіл» виявилася практично «загубленою» історія містечок як традиційної для України форми розселення і селищ міського типу, що, ймовірно, потягнуло за собою і прогалину щодо останніх в Основному Законі України. А головне — втрачалися ті особливості міських і сільських територій, які зумовлені їх структурною побудовою, відмінними матрицями ресурсозабезпечення, специфічними функціями. Зрештою все це ставало на заваді комплексному аналізу просторово-ландшафтної структури території, типів поселення, напрямів господарської діяльності на різних історичних етапах. І хоч сьогодні уже дістав наукове обґрунтування погляд на сільські території як на самостійну базову категорію наукового дослідження, дослідження в комплексі історії міст і сіл визначається традиційним спрямуванням краєзнавства. Дається взнаки історіографічна інерція; усталені штампи, навіть якщо їх застарілість очевидна, самі по собі не зникають.

На важливість розгляду історії міст як принципово нової порівняно із селом форми соціальності звертав увагу ще М. Вебер. Йому уявлялося надзвичайно важливим простеження процесу «переплавки»

² Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. — К., 1989. — С. 164.

³ Павлов О. І. Сільські території України: історична трансформація, парадигми управління. — Одеса, 2006. — С. 242.

смыслового поля сільської цивілізації у нову цивілізаційну модель. Міська цивілізація, доводив він, створює зовсім новий контекст буття, а процес урбанізації дає змогу простежити етапи розвитку зв'язків міського населення з його становим минулим і формування на цій основі нових соціально-психологічних стереотипів поведінки⁴. Російські аналітики вибудовують на цій основі схему двох типів територіально-господарських укладів — рурального (натурально-патріархального й аграрно-дрібнотоварного) і урбанізованого (приватно-капіталістичного, агломераційного, конурбаційного, мегаполісного)⁵. Простеження історії нашої країни крізь призму таких підходів виявляє виразну різноманітність різних регіональних масивів, що, в свою чергу, дає ключ до розуміння того, чому анклавні адміністративно-командної системи можуть зберігатися і в умовах розвинутої демократії.

Чітке відмежування міської історії від сільської має особливе значення в українських умовах, де характер адаптації людини до середовища значною мірою залежав від зовнішніх чинників. У зоні дії європейського права менталітет міських жителів формувався під значним впливом індивідуалізму. На просторі, інкорпорованому в російську централізовану бюрократичну систему, механізми самоуправління й саморегулювання поволі втрачали смисл, поступаючи місцем архаїчним традиціям нерозчленованої колективності. Межа між містом і селом була невиразною і легко стиралася; міський спосіб життя не розглядався як цінність, якою варто дорожити. Переселення в міста на умовах зайнятості на заводах і фабриках приваблювало селянина не часто; він радше волів виїздити на нове місце проживання. А селяни, що осідали в містах, теж у своїй масі не відчували себе городянами.

Що ж до «нерозчленованої» історіографічної традиції і порівняно меншої уваги до міської історії порівняно з аграрною, то тут слід бачити як виразний вплив «народництва», так і відбиток особливого «селянського» менталітету значної частини вітчизняних дослідників. Давався вплив і вплив російської медієвістики, насамперед школи Д. Петрушевського, яка, починаючи з 10-х рр. ХХ ст. досліджувала урбанізм у європейському контексті — з переважаючою тенденцією введення його в систему простеження генезису феодального способу виробництва. Однак, на відміну від німецької медієвістики, яка багато уваги приділяла типологізації поселень, російська (а потім і радянська) не тільки не визначилася з наповненням поняття «місто», але й характеризувала міста майже виключно виходячи з їх економічних функцій. Пошук «актуальних», з точки зору марксистсько-ленінської

⁴ Вебер М. История хозяйства. Город. — М., 2001. — С. 103–104.

⁵ Попадюк Н. К. Административно-территориальная реформа и региональная политика в решении задач социокультурной проблематики страны // <http://www.terrur.ru/sources/articles/id494>.

ідеології, тем відволікав дослідницьку увагу від чітких дефініцій і простеження складного процесу виокремлення міста із системи феодальних відносин і його розвитку на новій, корпоративній основі.

У розгляді історії міст і сіл як нерозчленованої єдності іманентно присутні чимало пасток, які здебільшого не усвідомлюються. Фактично у такий спосіб міська історія обмежується вузьким контекстом історії поселень і беззастережно вводиться у контекст «історії заселення і розселення» як пріоритетний у науковому аналізі. Тим часом багатогранна історія міст — це далеко не тільки і не стільки історія адаптації населення до зміни умов існування, це насамперед історія культури у найширшому розумінні цього поняття. Саме виникнення міст було проривом у тому сенсі, що з масиву поселень, організованих на началах сусідства, виділилися ті, які стали носіями іншого начала — підпорядкованості на основі вищих у цивілізаційному сенсі здобутків. З часом на цій основі сформувався і дедалі поглиблювався ціннісний конфлікт — насамперед у вигляді зіткнення сільської і міської культурних домінант. Прихильники етнографічного сільського колориту і досі сприймають як привнесені й надумані цінності, породжені міським способом життя. І навпаки — для прагматичного міського жителя цінності і традиції сільського побуту — це архаїка, якої варто якнайшвидше позбутися.

Протистояння двох — міської і сільської — тенденцій у світосприйманні існуватиме, мабуть, ще довго, і вже тому історія міста як цілісності, що притаманною їй мовою веде «безперервний діалог із селом» (Ф. Бродель), має розглядатися як специфічне дослідницьке поле. І хоч людство, мабуть, ніколи не дізнається, де й коли виникло перше місто, історія міста як соціального організму охоплює, як мінімум, шість тисячоліть і вже тому заслуговує на окремий дослідницький статус. Сьогодні між містом і селом немає кам'яних мурів, але роль розмежувальних субстанцій виконують істотні соціокультурні й ментальні відмінності. Саме вони — якщо й далі йти шляхом відмови від «подієвої» історичної канви — і становлять каркас містознавства, з одного боку, і сільської історії — з іншого.

Поки що ж, як це не дивно, але навіть задовільну відповідь на питання «що таке місто?» у сучасних енциклопедіях та словниках знайти неможливо. Нині у світовій практиці до категорії міст прийнято відносити поселення, що мають понад 12 тис. мешканців, коли більша їх частина зайнята несільськогосподарським виробництвом. Втім, єдиного, загальноприйнятого визначення міста поки що не запропонувала жодна з наук, які ними займаються. Економісти критерієм міста вважають характер основного джерела засобів існування населення, географи — морфологічні особливості території, соціологи — наявність і функціонування окремого міського співтовариства. Критерії поділу населення на міське і сільське в різних країнах різні і не завжди чітко визначені.

Відомий американський медієвіст Р.Бартлетт вбачає головну причину складностей у визначенні міста в існуванні двох цілком обґрунтованих і корисних, але у корені відмінних критеріїв. Перший пов'язаний із економічними параметрами: місто — це поселення з чисельністю населення вищою за середню і з відносно високим розвитком товарообміну і поділу праці. За логікою такого формулювання місто є таким лише у певному історичному контексті; поселення, яке відноситься до категорії міст у XIII ст., навряд чи автоматично потрапить у цю категорію у XIX ст. Де саме провести вододіл між містом і «немістом», «з якого моменту вбачати у населеному пункті риси міста — це питання судження, завжди з нашаруванням суб'єктивності».

Інший підхід до визначення міста базується на юридичних критеріях. Якщо економічне визначення є ретроспективним і відносним, то юридичне має часовий вимір і є абсолютним за своєю суттю. У правовому сенсі міста мали інший статус, порівняно з рештою населених пунктів, і люди певної епохи про це добре знали. Місто діставало такий статус у точно визначений час, і саме ця дата найчастіше вважається днем «заснування» міста. З юридичної точки зору феодал міг одночасно перетворити «немісто» у місто. Ясно, що з економічного погляду таке перетворення було б неможливе.

Недивно, продовжує Бартлетт, що поняття міста в економічному сенсі далеко не завжди збігалось з поняттям «населений пункт, що має офіційний статус міста». Часто поселення, що мали статус міста, не виконували міських функцій — хоча б внаслідок того, що міські привілеї можна було купити за гроші. Щоб зрозуміти значення урбанізації у процесі середньовічної експансії, «доводиться фактично спиратися на дві окремі історії замість однієї». По-перше, враховувати ріст центрів з великою чисельністю населення, комплексною економікою, розвинутою торгівлею. По-друге, брати до уваги ступінь міської свободи. Адже міста у Східній Європі існували задовго до появи міських хартій вольності. Часто надання статусу міста лише означало нову організацію населеного пункту, що вже існував⁶.

Необхідність чіткого розмежування «міської» і сільської історії в країнах Заходу була виразно усвідомлена у контексті облаштування зруйнованих міст після Другої світової війни. Друга половина XX століття на Заході ознаменувалася справжнім бумом «міських» студій. У 50–60-х рр. у самостійну дисципліну у США і Європі виділилася, приміром, міська антропологія, яка спочатку спеціалізувалася на дослідженні процесів становлення міського життя у процесі розкладу «примітивних» соціумів, а потім вийшла на рівень осмислення ролі міста у трансформації сільського суспільства (folk

⁶ Бартлетт Р. Становление Европы. Экспансия, колонизация, изменения в сфере культуры 950–1350 гг. — М., 2007. — С. 185–196.

society) і процесів «культурної релятивації» у країнах Сходу, Латинської Америки тощо. З 1972 р. у США видається журнал «Міська антропологія». Географи зосередилися на дослідженні процесів конурбанізації (злиття міст в агломераціях), широко використовуючи кількісні методи аналізу, психологи — на дослідженні міського середовища і різного сприйняття «образів міст». В соціології місто постало як соціальний організм, у політичних науках — як інтенсивний комунікативний простір, у конфліктології — як джунглі, де йде постійна боротьба за виживання.

Ці нові віяння, однак, лише невеликою мірою позначилися на стані теорії містознавства, принаймні комплексних, узагальнюючих праць на цю тему у той час не з'явилося. Дуже мало їх і сьогодні. Хоч певний поворот до теоретичного осмислення у глобальному вимірі процесів урбанізації і соціального розвитку міст все ж намітився, історичній науці пріоритет тут не належить — його утримують фахівці із суміжних галузей наукового знання. На те, що історичні науки опинилися на периферії досліджень урбанізаційного процесу в Росії ХХ століття, звертає увагу, приміром, А. Сенявський⁷.

Одну з причин обмалі праць із теорії та історії містознавства слід бачити у масштабності й багатогранності проблеми міста як такої. Автору чи колективу авторів, який поставить перед собою завдання створити універсальну теорію міста, доведеться занурюватися у майже безмежний простір інформації з різних галузей наукового знання — історії й культурної антропології, соціології й політології, суспільної географії й екології, економіки і права, містобудування й архітектури, теорії комунікацій та імагології. Спроба відомого російського містознавця О. Лоли створити комплексну працю про сучасне місто і стан наукового осмислення його проблем⁸ вражає широтою підходів — на думку автора, містознавство («градоведение») повинне включати 10 базових галузей діяльності і залучати висновки 23 наукових дисциплін. Однак навіть у такому форматі монографія О. Лоли дає більш-менш цілісне уявлення лише про сучасне російське місто. Проблеми міської історії зачіпаються лише побіжно й фрагментарно.

Нарешті, не можна не помічати того загального негативного впливу на стан містознавства, який справили «формаційні» теорії радянських суспільних наук. Спрощені пояснювальні схеми настільки звузили методологічну базу наукового пошуку, що проблеми міста як цілісності надовго зникли з поля зору істориків-компаративістів. Створені на початку ХХ ст. класичні праці М. Вебера з проблем містознавства, якими закладалася нова філософія урбанізму, радянська наука відверто

⁷ Сенявский А. С. Урбанизация России в ХХ веке: Роль в историческом процессе. — М., 2003. — С. 7.

⁸ Лола А. М. Основы градоведения и теории города (в российской интерпретации). — М., 2005.

ігнорувала — не в останню чергу тому, що Вебер схилився до трактування соціальних відносин на російському просторі як належних до «азіатського типу». Веберівська «розуміюча соціологія», яка відштовхувалася від пошуку повторюваних інституційних форм і моделей соціальної поведінки, як і запропонована ним універсальна макросоціологічна теорія раціоналізації, в СРСР, схоже, нікого не зацікавили. А катаклізми буремного ХХ століття, коли спільноти науковців були роз'єднані як фронтами й кордонами, так і майже неперехідними бар'єрами ідеологій, аж ніяк не сприяли розвитку наукової компаративістики, в тому числі і у сфері містознавчих студій.

Упродовж майже півстоліття — з 20-х до 70-х рр. — містознавство в СРСР по суті не мало самостійного наукового статусу, існуючи у вигляді одного з напрямів історії архітектури та своєрідного додатку до політичної, соціально-економічної історії та історії культури. Його роль зводилася переважно до постачання ілюстрацій до ходульних тез про «об'єктивні закономірності» розвитку суспільства, «ліквідації істотних відмінностей між містом і селом» тощо. Втрачена була традиція публікації статистичних описів міст, започаткована ще у ХVІІІ ст., досліджень стану народонаселення, промислових переписів, щорічних «Списків фабрик і заводів», збірників «Статистика Российской империи», «Ежегодник России» тощо. Ті статистичні видання, які мали в УРСР їх замінити («Народне господарство УРСР», «Україна»), виходили нерегулярно і не були порівняльними в розрізі кількох років. У статистичних виданнях вміщувалася жорстко регламентована та препарована інформація — виключно та, яка мала ілюструвати переваги соціалістичного ладу. Міста як такі взагалі перестали бути об'єктом статистики.

Перші, досить несміливі спроби розробляти «непідняту цілину» теоретичного містознавства простежуються у радянських суспільних науках, починаючи з 70-х рр. Проте домінуючі уявлення про місто як центр у мережі розселення і про урбанізацію як планомірний процес розвитку міст за умов індустріалізації істотних змін не зазнали. Лише у 90-х рр., під впливом значних геополітичних зрушень на планеті і потужних глобалізаційних процесів, місто починає розглядатися як складний соціокультурний організм, який дзеркально відображає соціальну, демографічну структуру соціуму і його духовність. Урбанізаційний процес постає як універсальна цілісність, яку формують поміж іншим і міфологізовані образи міст, і відповідні психологічні стереотипи. Утім, хоч наголос постійно робився на системності у розумінні міста, саме системності урбаністиці якраз і не вистачало. Економісти фокусували увагу на проблемах соціально-економічного розвитку, географи — на просторовому розміщенні міст і міських ландшафтах, екологи — на загрозах забруднення міського середовища, історики — на містобудівній спадщині. Перші кроки назустріч один одному, зроблені Б. Хоревим, Г. Лаппо, В. Глазичевим, А. Гутно-

вим, у кращому випадку лише закладали фундамент для дослідження міста як певної цілісності⁹.

В Україні у цей час містознавство існувало переважно у вузькому просторі краєзнавства, хоч ще у 30-х рр. принципово інший містознавчий підхід — геоурбаністичний — запропонував західноукраїнський географ В. Кубійович на прикладі свого рідного міста (Новий Санч на Лемківщині). Метод Кубійовича ґрунтувався на дослідженні як територіальної структури міста, так і особливостей забудови, щільності населення, його етнічного і конфесійного складу. Існуючі критерії поділу населення на міське й сільське Кубійович вважав незадовільними, оскільки слабо досліджувалися особливості концентрації міського населення. Ним запропоновано і досить чітку для того часу дефініцію міста як «поселення, що зосереджує на невеликій території значну кількість людей, які займаються не сільськогосподарським виробництвом, а зайняті у промисловості, торгівлі та інтелектуальних професіях»¹⁰.

В останні роки існування СРСР на вітчизняному історіографічному полі закладалися основи ще одного містознавчого підходу, який можна назвати історико-пам'яткознавчим, оскільки у фокусі таких досліджень перебували проблеми містобудівної спадщини і її охорони. У руслі цього підходу було створено чимало вартісних праць, серед яких виділяються ґрунтовні, інформаційно насичені монографії і статті В. Вечерського. У працях істориків-культурологів і пам'яткознавців висвітлюється чимало аспектів міської історії, які виходять за межі традиційного дослідження архітектурної спадщини й містобудівних проблем. Це стосується, зокрема, впливу тоталітарного режиму на міське середовище у напрямі його дегуманізації і руйнування його культурного потенціалу. Орієнтація на виробництво, а не на людину зумовила явище, яке В. Вечерський називає ентропією містобудівних систем¹¹ і яке заслуговує, безумовно, на спеціальну дослідницьку увагу.

Останнім часом «нового дихання» у вітчизняному містознавстві набули історико-топографічні підходи. Їхній фундамент закладався ще у 70-х рр. минулого століття працями П. Толочка¹², пізніше в руслі

⁹ Хорев Б. С. Проблемы городов. — М., 1971; Глазычев В. Л. Социально-экономическая интеграция городской среды. — М., 1984; Гутнов А. Э. Системный подход в изучении города: основания и контуры теории городского развития // Системные исследования. — М., 1985.

¹⁰ Кубійович В. З антропогеографії Нового Санча // Наукові праці. — Т. 1. — Париж-Львів, 1996. — С. 466–473.

¹¹ Вечерський В. Спадщина містобудування України. Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць. — К., 2003. — С. 10–11.

¹² Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва. — К., 1972.

історичної топографії плідно працювали киевознавці Г. Івакін, О. Попельницька, С. Климовський та ін. Я. Дашкевич у 1987 р. ввів у науковий обіг і чітко окреслив межі поняття «соціотопографія» — як дослідження урбанізаційних процесів з точки зору взаємозв'язків між соціальною структурою населення та місцем його проживання¹³. Ідею підхопили й розвинули польські науковці, і надалі цей напрям усталювався вже обоюсторонніми зусиллями в режимі постійного діалогу. М. Капраль започаткував соціотопографічний аналіз Львова¹⁴, ввівши в обіг поняття «націотопографії»; у цьому ж руслі плідно працює М. Долинська. Проте поняття «соціотопографія» і сьогодні не є чітко окресленим і допускає різні тлумачення. М. Долинська визначає соціотопографію як міжгалузевий метод, який передбачає нанесення результатів дослідження соціальної історії на топографічну підоснову¹⁵.

Попри ці здобутки, історична урбаністика в Україні ще не являє собою ані усталеної субдисципліни історичної науки, ані чітко окресленого предметного поля містознавства. Створилася певна невідповідність між глибиною дослідження містобудівної практики (особливо в розрізі окремих міст) і ступенем осмислення міської історії у контексті історичної локалістики і нових явищ у сучасному урбанізмі.

Як справедливо зазначає львівська дослідниця М. Долинська, «між істориками і архітекторами на практиці вибудувалася своєрідна непорушна стіна, яка виявляється хоча б у тому, що ні першим, ні другим переважно не відомі результати досліджень, публікації колег із містознавчої тематики». Те, що вдається американським і польським дослідникам (приміром, створення гіпотетичних схем міста Саванни на основі низки часових зрізів, починаючи з 1851 р., або інтерполяція соціотопографічного інтердисциплінарного методу на комплексне дослідження території Сілезії та Помор'я) в Україні поки що блокується неузгодженістю зусиль, розмитістю основних понять урбаністики, незадовільним станом збереженості джерел¹⁶.

Необхідність зруйнування стіни між істориками-містознавцями і фахівцями в галузі містобудування, міського управління й планування усвідомлюється на всіх рівнях, включаючи державний. Але до створення в Україні цілісної теорії міста як самодостатнього суб'єкта

¹³ Дашкевич Я. Р. Социотопография городов как направление историко-краеведческих исследований // Первая всесоюзная научная конференция по историческому краеведению (Полтава, октябрь 1987 г.). Тезисы докладов и сообщений. — К., 1987. — С. 71–72.

¹⁴ З-поміж багатьох праць М.Капрала згадаємо узагальнюючу: Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). — Львів, 2003.

¹⁵ Долинська М. Історична топографія Львова XIV–XIX ст. — Львів, 2006. — С. 37.

¹⁶ Там само. — С. 55.

розвитку власної території і як організуючого простору концентрації людських, економічних, фінансових, організаційних ресурсів доведеться пройти чималий шлях.

Можна висловлювати чимало припущень щодо того, чому ні теорія містознавства, ні історія урбанізації, ні, зрештою, міська образність не стали пріоритетними сферами дослідження у вітчизняному суспільствознавстві. Звичне наголошування на репресіях щодо істориків-краєзнавців тут проявляє далеко не все. Радянські суспільні науки, запрограмовані на аналіз «революційних стрибків» і відразу до «міщанства», органічно не сприймали ідею прогресу у контексті поступового, на перший погляд рутинного, визрівання нових самоврядних чи образно-символічних начал у надрах архаїчних суспільств. У рамках постійного пошуку антагоністичних суперечностей між містом і селом і дотримання офіційної лінії на критику буржуазних суспільних відносин неможливо було об'єктивно проаналізувати джерела життєдіяльності муніципальної ідеї як такої. Справедливості заради слід зазначити, що і світова суспільна думка часто виявляла безпорадність перед складністю проблеми поділу праці і виробничих відносин в системі «місто — село». Чого варта хоча б популярна на початку ХХ ст. ідея «міст-садів», яка з подачі англійця Е. Говарда рекламувалася як своєрідна панацея проти перетворення міст у «кам'яні джунглі». Для реалізації відверто утопічних ідей сили й кошти знаходилися частіше, ніж для наукової розробки комплексних проектів оптимізації міського середовища.

Наслідком хронічної неувagi соцігуманітарних наук до проблем простору взагалі і до проблем міських соціумів зокрема стала практична відсутність у вітчизняного містознавства чітко визначеного наукового статусу. Якщо ж говорити про його історичну складову, то історична урбаністика «не дотягує» навіть до рівня окремого, із власною системою дослідницьких методів, наукового напрямку. Щоправда, історія окремих міст висвітлюється доволі ґрунтовно: існують і величезні фоліанти, і невеликі науково-популярні роботи, в яких поетапно викладено основні віхи їх історичного минулого. Однак загальний стан вітчизняної урбаністики, особливо в теоретико-методологічній площині, фахівцями оцінюється як невисокий. Досить категорична щодо цього, приміром, киевознавець Н. Білоус: «Унаслідок нечисленності й розпорошеності джерел урбаністична проблематика опинилася поза сферою зацікавлень українських дослідників. Виняток становить хіба що історія Львова, де забезпечення джерельним матеріалом незрівнянно краще і де, починаючи з ХІХ ст., не переривалася традиція дослідження різних періодів історії міста від княжих до новітніх часів»¹⁷.

¹⁷ Білоус Н. Київ наприкінці ХV — у першій половині ХVІІ століття. Міська влада і самоврядування. — К., 2008. — С. 8.

Традиційно історія міст і міських агломерацій в СРСР вписувалася в рамки історичної географії населення, що входила в систему соціально-економічної географії. Предметне поле історичної географії населення окреслювалося дослідженням мереж поселень і систем розселення з аналізом регіональних відмінностей, типів і форм розселення, міграцій. Первісною одиницею спостереження виступав населений пункт (поселення). Якщо в зарубіжній географії як окремі субдисципліни існували географія міст, географія міграцій, географія сільського життя, антропогеографія, географія людини, то в СРСР розвиток географії виявився фактично заблокованим централістськими догмами та стійким упередженням щодо хорологічних підходів. Не надавали великого значення містознавству і науковці української діаспори. Тут спрацьовували домінуючі уявлення про Україну як «простір села», а також примітивізований погляд на урбанізацію як явище, з яким Україні довелося зіткнутися лише в кінці XIX ст.

Тим часом навіть поодинокі спроби вітчизняних містознавців вийти за межі традиційних краєзнавчих схем продемонстрували неабиякі можливості, які відкриває для історичної урбаністики використання нових — локаційних, соціотопографічних, історико-правових та інших підходів. Лишається зробити наступний крок — вибудувати цілісну концепцію історичної урбаністики, в якій має знайти своє місце увесь комплекс кваліфікаційних, науково-прикладних, пам'яткоохоронних та інших завдань містознавства. Зрозуміло, що це під силу зробити лише колективними зусиллями. Поки що ж обмежимося констатацією деяких загальносвітових тенденцій, які, на наш погляд, можуть надати «другого дихання» вітчизняній історичній урбаністиці.

Насамперед звернемо увагу на ті нові обрії для містознавчих студій, які відкрилися в рамках *модернізаційної парадигми*, активно розроблюваної на Заході, починаючи з 50–60-х рр. минулого століття. Погляд на процес модернізації як на складну, тривалу в часі, багатомірну трансформацію усіх сфер людського буття — від економіки до культури — дав змогу ввести різні аспекти урбанізації в єдиний — теоретико-методологічний і емпіричний — контекст суспільних змін. Це дає змогу простежувати передумови модернізації, починаючи від античних часів, здійснювати диференційований аналіз передмодерних суспільств, досліджувати взаємовпливи індустріально-урбаністичної та феодальної структур. На цій основі Г. Шобергом та Д. Ептером були здійснені спроби перегляду установлених схем аналізу традиційних суспільств — на основі розрізнення їх «народного» і «феодального» типів і пошуку різниці між т.зв. інструментальною і консаматорною культурами. За Ептером, інструментальні системи з ієрархічною організацією влади і високим ступенем мілітаризації більш сприятливі до інновацій, ніж консаматорні. Останні, хоч і є складнішими, більш консервативні, оскільки

будь-які зміни вимагають тут радикальної трансформації ритуалів, усталених соціальних практик, форм соціальної стратифікації, і, зрештою, владних відносин¹⁸.

Сучасні погляди на модернізаційну теорію як фундамент дослідження ритмів міського життя виходять із трактувань модернізаційного розвитку як еволюційного, стадіального процесу суспільних змін, які зачіпають усі сфери людської життєдіяльності — економіку, систему влади, політику, культуру тощо — і мають здатність взаємонакладатися і взаємопосилюватися. Т. Портнова виділяє п'ять джерел модернізаційної теорії: 1) праці німецької історичної школи в економіці (Ф. Ліст, Б. Хільденбрант, К. Бюхер); 2) еволюціонізм XIX ст. (К. де Сен-Сімон, Г. Спенсер); 3) дихотомічні візії суспільства у працях Е. Дюркгейма, Р. Ретфілда; 4) історична соціологічна концепція М. Вебера; 5) структурний функціоналізм Т. Парсонса. Від німецької історичної школи теоретики модернізаційних впливів запозичили концепцію стадіального економічного зростання, від еволюціонізму — трактування суспільних змін як джерела невідворотного й невідворотного поступу, від структурного функціоналізму — критерії розмежування традиційного і модерного суспільств. Зрештою викристалізувалася така схема етапів суспільного розвитку: традиційне (допромислове) суспільство; модерне (промислове) суспільство; постіндустріальне (постмодерне) суспільство¹⁹.

Модернізаційні підходи більше, ніж будь-які інші, змушують замислитися над складними проблемами місця і ролі урбанізації в житті як традиційних, так і модерних суспільств, а відтак і над критеріями розмежування міської і сільської історії. І зовсім не випадково орієнтований спочатку на дослідження макросоціальних структур модернізаційний підхід кінець-кінцем сфокусувався навколо аналізу *мікросоціальності*. Поставивши під сумнів цілий ряд ознак лінійних моделей (системних, глобальних, стадіальних, конвергенційних та інших), він підняв авторитет як порівняльних, так і особливо т.зв. ситуаційних досліджень (case study, area study тощо). А це був вже прямий шлях до виведення на новий міждисциплінарний рівень усіх наукових напрямів, зосереджених на аналізі просторових чинників — регіоналістики, теорії і історії центр-периферійних відносин, містознавства. Відмова від однобічних лінійних трактувань модернізації як лише змін у виробничій сфері потягнула за собою підвищений інтерес до різноманітних проявів соціальності і поведінкових реакцій, пропущених через «фільтр

¹⁸ Apter D. E. The Role of Traditionalism in the Political Modernization of Ghana and Uganda // Political Development and Social Change. — N.Y. — London, 1966. — P. 66–67.

¹⁹ Портнова Т. Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини XIX — початку XX ст. — Дніпропетровськ, 2008. — С. 19–21.

ментальності». Соціальні колективи почали розглядатися як головні рушії модернізаційних змін, а мезо — і мікрорівневий масштаб досліджень відкривав можливість дійти до з'ясування глибинної мотивації людських дій як у просторі, так і в часі.

Події буремного ХХ століття, однак, поставили під сумнів чимало основоположних засад модернізаційної теорії і насамперед культивованих нею уявлень про лінійність прогресу та абсолютизацію західної моделі розвитку. В рамках *постмодерністських* підходів вдалося запропонувати хоч і далеко не в усьому безспірний, але значно гнучкіший погляд на місто і на урбанізаційний процес, змістивши фокус дослідження від статичних констант міського життя (форма розселення, архітектурні стилі, функціональні структури тощо) до невловимого «духу міста» та самопочуття його мешканців як відображення викликів часу.

Постмодернізм постулює розкутий погляд на історію та її суб'єктивне сприйняття, орієнтує на пошук у минулому істини, «не поміченої ніким раніше»²⁰. Під виразним впливом постмодернізму формувалися нові наукові напрями, що тісно корелюють із містознавством — історична антропологія, історія повсякденності, мікроісторія, біографістика, теорія комунікацій тощо. Кинувши виклик однозначності та заполітизованості метанаративів, постструктуралістська парадигма знання зосередилася саме на відмінному, локально-специфічному, а також на розрізненні реального та «уявленого». Спроби постмодерністів перемістити локус історичного дослідження від структур верховної влади до повсякденних інтересів людей повинен був однозначно стимулювати інтерес до аналізу поведінки людей у замкненому просторі міст. Під цим же кутом зору розглядалися постмодерністами акти меморіалізації — здебільшого як прояви хибної свідомості та заідеологізованості.

Ставлення до постмодернізму в сучасному світі лишається неоднозначним. Йому закидають схильність до методологічного еkleктизму, «мовних ігор», лімінальності, абсолютизацію проблем культури. Однак не можна не бачити і тих «вікон», які відкрив постмодернізм для введення просторовості у контекст конструювання «малих наративів». Ж.-Ф. Ліотар застосовував цей термін розширено, для вираження відмінностей, складностей, двозначностей у повсякденному житті. Стосовно міського простору малі наративи можуть застосовуватися для аналізу складних ситуацій, спричинених конфліктами на ґрунті скупченості великих мас людей, невизначеності у завтрашньому дні, наркозалежності тощо.

Що ж до багаторазово критикованих постмодерністами теорій модернізації, то в умовах ХХІ століття вони набувають «другого дихання» у оновленому вигляді «багатокультурності». Методоло-

²⁰ Ясперс К. Смысл и назначение истории. — М., 1991. — С. 276-277.

гічний фундамент нового бачення ролі і місця модернізації становлять теорії неомодернізму (Ш. Ейзенштадт, П. Штомпека, Р. Інглхарт та ін.), які використовують нові соціометричні підходи, більш гнучкі й вільні від наперед заданого європоцентризму, а також прямого протиставлення традицій і інновацій. Головним постулатом нової парадигми є визнання можливості багатоманіття моделей історичного розвитку, яке зумовлює діапазон відмінностей траєкторій модернізаційних трансформацій залежно від стартових умов, історичного досвіду і особливостей культури різних країн. Відбулося, отже, істотне зближення модернізаційних і цивілізаційних підходів, які донедавна розглядалися як наукові антиподи. Водночас, розвиваються грані між універсальним і локальним, відбувається своєрідна інтеграція концепцій цивілізації, глобалізації й модернізації.

Для урбаністики у її місцевих різновидах особливо цікавою є теорія цілісних і доволі стабільних культурних зон — з наголосом на інерції традиційних культурних цінностей, здатної протистояти нівелюючій дії капіталістичної модернізації як технократичного процесу, що породжує бездуховність, цинізм, інтолерантність. Виділення в окрему культурну зону посткомуністичних країн приводить прибічників неомодернізму (Е. Паїн) до небезспірного погляду на існування особливої посткомуністичної «цивілізації», базованої на частковому витісненні і заміні традиційних норм квазітрадиціями — неповагою до права, украй низьким рівнем довіри до інститутів влади, девальвацією трудової етики, «штурмівщиною» тощо.

Здебільшого історики на пострадянському просторі пишуть про особливий тип модернізації в СРСР, який найчастіше вкладається в поняття «консервативної», «незавершеної», «мобілізаційної» модернізації. За А. Вишневським, така «консервативна модернізація» дала змогу Радянському Союзу сприйняти і частково навіть розвинути багато інструментальних досягнень західних суспільств, але не змогла створити адекватні соціальні механізми саморозвитку²¹. А.Сенявський бачить специфіку радянської модернізації у її базуванні на традиціоналістській основі. Він визнає, що радянська модернізація сприяла урбанізаційному переходу — перетворенню суспільства на «міській основі», але констатує, що основний напрям розвитку російського суспільства кардинальних змін не зазнав²².

²¹ Вишневский А. Г. Серп и рубль. Консервативная модернизация в СССР. — М., 1998. — С. 418.

²² Сенявский А. С. «Урбанизационный переход» России в XX веке как составляющая модернизационного процесса: условия, реализация, результаты // Россия на рубеже XX века: Оглядываясь на век минувший. — М., 2000. — С. 216–237; він же: Урбанизация России в XX веке: Роль в историческом процессе. — М., 2003.

Пошуки як «традиціоналістів», так і «неомодерністів» мають пряме відношення до дискусії про міський і сільський стилі життя і відповідні відмінності у етичних системах. Готових відповідей на питання про те, як долати розбіжності між «острівцями сучасності, створеними модернізаційними й урбанізаційними процесами, та функціональними зонами, які тяжіють до архаїки у соціальних відносинах і життєвих укладах, ні ті, ні інші не дають. Отже, лишається нагальною проблемою вироблення теоретичних основ і методологій реформування обох життєвих сфер на умовах узгодження універсальних механізмів координації з культурними традиціями з врахуванням і тих позитивів, які містяться в радянській спадщині²³.

Вітчизняна урбаністика останнім часом також активно звертається, поки що здебільшого у теоретичному плані, до своїх «культурологічних перспектив». Йдеться про специфічний інтерес до культургенетичних механізмів виникнення, розвитку, функціонування міських утворень — із врахуванням «тиску» їхнього соціокультурного наповнення і ускладнення функціональної диференціації. А також про спроби пояснити динамічні процеси розвитку міста як особливого «живого» організму, що в своєму функціонуванні постійно зростає, перетворюється, трансформується. Проблеми взаємних впливів просторового розвитку сучасних міст, їхнього краєвиду та образу як відбиття й матеріальне втілення загальнокультурних тенденцій є предметом наукових зацікавлень В. Посацького²⁴. Однак, навіть ті фахівці, які розуміють значення впливу епістемологічних новацій кінця ХХ ст. на урбаністику, змушені визнавати, що у дослідженнях культурного простору міста продовжує домінувати дескриптивно-класифікаційний метод. У кращому випадку нагромаджується емпіричний матеріал. Що ж до питання про сутність культури, то воно навіть не ставиться²⁵.

Суттєвою для переосмислення фундаментальних основ урбаністики може стати і запропонована в рамках постмодернізму нова концепція *центр-периферійних відносин*. Погляд на центр як штучний конструкт, який може існувати, лише спираючись на маргіналізацію (периферизацію) інших, насамперед вимагає чіткої відповіді на питання: де закінчується центр і починається периферія (околиця). Бінарна опозиція центр/периферія у численних дискусіях постає то у вигляді сірої зони, де центр і периферія зливаються, то у вигляді чіткої розмежувальної лінії (і тоді навіть в американському

²³ Паин Э. А. Многокультурная модернизация: эволюция теоретических взглядов // *Общественные науки и современность*. — 2009. — № 6. — С. 37–54.

²⁴ Посацький Б. С. Простір міста і міська культура (на зламі ХХ–ХХІ століть). — Львів, 2007.

²⁵ Фесенко Г. Г. «Культурологічні перспективи» урбаністики (методологоепістемологічний аспект) // <http://www.nbu.gov.ua/Portal/natural/vkhn/ html>.

написанні слова *centre* (а не *center*) відбивається прагнення поновому осмислити проблему домінування як таку). За Ж. Дерріда, околиці зрештою перестають вписуватися у бінарну логіку, що підпорядковує їх центрові, прагнуть відігравати самостійну роль. А на зміну «дисциплінарним суспільствам», «суспільствам контролю» приходять кризи та безлад, ледь регульовані технологіями.

Корпоративність на основі спільності станових, професійних чи духовних інтересів — головна ознака міського способу життя, яка проглядається від часів середньовіччя. Її основні ознаки — замкнутість та наявність формально-правових відносин, регламентованих обов'язковими для виконання приписами, кодексами, статутами. В середині корпорації існувала жорстка ієрархія, яка загалом вписувалася в існуючу у даному соціумі систему владних відносин. За типом корпорації утворювалися гільдії, цехи, братства, лицарські ордени. Об'єднували корпорації переважно не ідеї, а інтереси, які розглядалися як певний ресурс, за доступ до якого велася постійна боротьба.

Соціальна модель села також будувалася на спільному інтересі, але тут визначальним був принцип великої сім'ї, із спільною відповідальністю і круговою порукою. «Домінанта колективу» і «гуртова» основа життєдіяльності сприяли консолідації громад і допомагали їм виживати у неймовірно складних умовах. Але, на відміну від міських корпорацій, які стимулювали дух підприємництва й самореалізації, сільські громади були оплотом традиціоналізму з усіма його негативними сторонами — схильністю до пасивності, патріархальної замкнутості, архаїчними уявленнями про зрівняльну справедливість.

Якщо спробувати простежити ті особливості занять населення, які дали змогу місту дистанціюватися від села, досить легко визначити і специфічність рис міського способу життя. Професійна зайнятість переважно несільськогосподарською працею, можливість регулювати робочий час і вивільняти його певну частину для самовдосконалення особи, більша міграційна рухливість внаслідок меншої прив'язаності до землі, більша свобода у виборі спілкування, менша сім'я — всім цим зумовлювалися і краща організація городян, і більш високий рівень їхньої освіченості, і ширший діапазон можливостей для облаштування побуту. І хоча демаркаційна лінія між містом і селом завжди була і лишається нині доволі розмитою, найглибша основа для неспівпадіння (і навіть протистояння) їх інтересів зумовлена як їх включеністю у різні технологічні системи виробництва, так і історично сформованим суб'єктивним сприйняттям міста як експлуататора села. Накладається на таке сприйняття і традиція бачити у планетарному просторі два полюси — «світове місто» (розвинута Північ) і «світове село» (аграрні райони Півдня).

Виокремлення в рамках місцевої історії двох чітко розмежованих сфер — міської історії і історії села — стало відповіддю на давно назрілу, не лише наукову, але й суспільну потребу. Якщо в межах

краєзнавства важливими були спільні ознаки міста і села як поселень, то тепер наголос робиться на відмінних рисах відповідних соціумів — як окремих соціокультурних типів. Адже очевидно, що простір культури міста, включаючи сферу виробництва й споживання, дозвілля і ціннісних орієнтацій різоче відрізняється від простору села. Хронотопонімічна система міста має величезну, ні з чим не порівнянну здатність до самозбереження й самовідтворення, що робить її неспівставною із хронотопом села. При цьому важливою є не так наявність у міста офіційного статусу, як та специфічна аура, яка робить кожне місто несхожим на інші.

Культура села як соціально успадкований комплекс настанов, що визначає основи життєдіяльності сільської громади, відрізняється від міської не лише за кількісними чи якісними параметрами, але й за просторово-часовими та функціональними характеристиками. Вона завжди орієнтована на природу і на гармонізацію своїх відносин з нею. Міська ж культура тяжіє до створення власного, рукотворного у своїй основі, середовища існування. Спосіб життя і менталітет городянина визначається безліччю факторів, насамперед особливостями соціальної комунікації. Створити якийсь гібридний місько-сільський тип культури (приміром, на основі агроміст) поки що нікому не вдалося.

В міру того, як місто і село здобувають статус самостійних об'єктів дослідження, локальна історія дістає нові доміанти соціального аналізу. У локалістики з'являється, говорячи словами С.Маловічка, «глокальна перспектива» — у полі її зору одночасно опиняються процеси централізації і децентралізації, універсалізації й дивергенції, а проблема цілого осмислюється у єдності й різноманітності її складових. Глобальне й локальне, стаючи новими універсальними, створюють зовсім нову шкалу соціального аналізу. Стадіальна схема розвитку людських суспільств поступається місцем порівняльному аналізу культурної історії локальних співтовариств. При цьому кожний локальний об'єкт дістає можливість напряду виходити у науковий та інформаційний простір, не оглядаючись на стандарти домінуючих метанаративів²⁶.

Підсумовуючи сказане, зазначимо: як міська історія, так і історія села заслуговують на те, щоб їх розглядали не лише у контексті «заселення і розселення», а як окремі, значною мірою відмінні, форми самоорганізації та втілення специфічних культурних традицій. У міській історії найважливішим стане відтворення того «духу міста», який, якщо використовувати термінологію М. Вебера, в процесі тривалого історичного розвитку витворив поняття *громадян* у політичному сенсі і поняття *буржуазії, рантьє, пролетаріату* у становому

²⁶ Маловічко С. Глокальная перспектива новой локальной истории // <http://www.newlocalhistory.com/inetconf/2005>.

сенсі, а також відповідну господарську етику і її релігійне обґрунтування²⁷. А історія сільських поселень виявиться вдячним фоном для розмови про те, як у складному протиборстві з силами природи, з одного боку, і з владою, з другого, люди, зайняті важкою працею на землі, витворили свою систему світобачення і власний тип соціонормативної культури, власні норми моралі. Уведений економістами термін «екогомологія» становить прийнятну основу для того, щоб досліджувати дві стратегії взаємодії людини з довкіллям — ту, яка виникла в місті і сформувала усталену міську традицію, і ту, яка була безпосередньо пов'язана з аграрними відносинами.

Фахівці розглядають сільські території як різновид складних систем, які відрізняються від міських значно більшою залежністю від природно-кліматичних умов, переривчастим технологічним циклом, сезонним характером праці і непередбачуваністю її результатів, уповільненим оборотом капіталу. Історія освоєння сільських ландшафтів — це історія формування специфічної духовності, яку формує любов до землі. Саме тому в процесі дослідження історії села більш застосовними, порівняно з історією міста, є просторові (хорологічні), а також геокультурні підходи з акцентом на особливостях виробничої культури, трудових навичках, етноморалі тощо²⁸.

Порівняльний аналіз становлення і розвитку двох відмінних соціально-територіальних підсистем суспільного життя сприятиме утвердженню системного підходу до аналізу історичних ритмів переходу від домодерних сільських спільнот з особливими взаєминами, побудованими на родинних зв'язках і прямих контактах, до структурованих міських соціумів, де діють вже зовсім інші регулюючі норми. Саме в такий спосіб на конкретному історичному матеріалі вдасться простежити окреслену Ф. Тьоннісом відмінність між *Gemeinschaft* (спільнотою) та *Gesellschaft* (суспільством). І водночас показати, що розвиток людства далеко не завжди іде по висхідній. Урбанізація й руралізація — процеси, що завжди йдуть поруч, і соціуми ще довго платитимуть високу ціну за те, що не завжди раціонально розпоряджаються соціальним капіталом.

²⁷ Вебер М. История хозяйства. Город. — С. 287, 332.

²⁸ Павлов О. І. Сільські території України. — С. 49.

Наталія Зіневич

**ЛОКАЛЬНА ІСТОРІЯ:
ВИКЛИКИ І ПЕРСПЕКТИВИ**

«...хотілося б, щоб фахівці суспільних наук...
бачили в історії винятковий засіб
пізнання та дослідження»

Ф. Бродель

*Глобалізація-глокалізація;
міждисциплінарність-інтердисциплінарність-
трандисциплінарність;
локальна історія — мікроісторія;
локальна історія — біографістика;
локальна історія — позанаукове соціальне знання*

Починаючи з другої половини ХХ ст. і зі значною інтенсивністю в останній його чверті соціально-гуманітарні науки проходили через серію різних «поворотів» та «викликів». Серед них в академічній літературі найчастіше згадують антропологічний, лінгвістичний, культурний, прагматичний, постмодерністський, семіотичний та ін. Ці події обумовили якісні зміни в способах продукування, передачі і представлення наукового знання, отримали загальну назву «поворот», або «революція» в гуманітаристиці.

Зазнала значної трансформації соціальна реальність, змінилися моделі її відображення, відбулись суттєві зміни в стратегіях дослідження цієї реальності. Образ суспільства в нинішніх реаліях з властивою йому невизначеністю й поліваріантністю вимагає відповідної методології. Формування новітніх способів наукової репрезентації опосередковано спровоковане новими способами відтворення соціальності.

Розпад соціальної реальності на різноманітні поля і анклавів, множинність типів індивідуального досвіду, плюралізм практик повсякдення спричинили зростання наукового інтересу до локальних соціокультурних форм буття, стимулювали актуалізацію проблеми простору і просторових вимірів історичних досліджень. В фокус дослідження потрапили розмаїття життєвих світів й індивідуальних траєкторій, які традиційно вважалися другорядними чи периферійними. Вплив цих змін на характер наукової раціональності виявився, зокрема, у виокремленні напряму — локальної

історії¹ — з характерним проблемним полем та специфічною стратегією дослідження з орієнтацією на методи, адекватні новому образу соціальності, побудованому на різномірному ґрунті дискретної, гетерогенної, мозаїчної соціокультурної реальності.

Особливу увагу дослідники локальної історії приділяють методологічним принципам мікроісторичних досліджень, серед яких: зміна масштабу спостереження, реконструкція апріорних схем соціальної стратифікації, урахування принципу неоднорідності і динамічності соціального контексту, нове трактування граничного випадку з позиції історичної генералізації. Пріоритетними настановами в методологічному плані виступають проблематизація історичної дійсності; ставлення до джерела не як до речового свідчення, а як до смислової реальності, за допомогою якої уможлиблюється опосередкований діалог між минулим і майбутнім в науках про культуру.

Зростання «епістемологічної довіри» до позанаукового соціального знання, стимульоване феноменологічним поворотом, значно активізувало тему повсякденності як передумови знань про людину і суспільство². Різні аспекти концепції повсякденності обумовили появу досліджень в царині соціології повсякденності, історії повсякденності, гносеології і психології повсякденності, естетики повсякденності, семіотики повсякденності тощо³. Соціально-гуманітарні науки потроху позбавляються месіанства і спрямовують свій евристичний потенціал на формування життєздатних стратегій дослідження феномена соціокультурного універсуму та його цивілізаційної складової. У зв'язку з цим спробуємо поглянути на діалектику *глобальне-локальне* в умовах *глобалізації-глокалізації*.

¹ *Верменич Я.* Нова локальна історія та історична регіоналістика: експлікація термінів // *Регіональна історія України*. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — № 1. — С. 13–28; *Верменич Ярослава.* Локальні рівні сучасного історичного пізнання: спроба типологізації // *Регіональна історія України*. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — № 3. — С. 9–40; *Гомаянов С. А.* Местная история: проблема методологии // *Вопросы истории*. — 1996. — № 9; *Маловичко С. И., Бульгина Т. А.* Современная историческая наука и изучение _локальной истории // <http://www.newlocalhistory.com/boQkshelf/>; *Маловичко С. И., Мохначева М. Н.* Регионалистика — историческое краеведение — локальная история: размышление о порогах и пороках «не/совместимости» // *Харківський історичний збірник*. — Вип.8. — Х., 2006.

² Див.: *Бойм С.* Общие места. Мифология повседневной жизни. — М.: Новое литературное обозрение, 2002.

³ *Лелеко В. Д.* Пространство повседневности в европейской культуре / Санкт-Петербургский гос. ун-т культуры и искусств. — СПб., 2002. — С.8.

Глобалізація — глокалізація

Глобалізація сприяє взаємозв'язкам й взаємозалежності всіх країн, «спресовує» світ у єдине ціле, перетворює планету в «світове село» («global village») із спільними проблемами. На стику тисячоліть людство зіштовхнулося з надзвичайно гострими проблемами, які отримали назву «глобальних» і під якими ми будемо розуміти сукупність суперечливих процесів, що лежать в основі сучасної кризи світової цивілізації.

Важливе місце у світовому розвитку зайняла стратегія глобалізму — такого собі сучасного проекту глобалізації, що пропагує неоліберальні цінності («вільна торгівля», «капіталізм» і «демократія»). Перехід людства до постіндустріальної цивілізаційної епохи сприяв утвердженню глобалізму як наукової парадигми світового розвитку. «Створивши всесвітні комунікаційні мережі, людина остаточно перетворила себе на частину чогось більшого, ніж вона сама, — пише в книзі «Практика глобалізації: ігри і правила нової епохи» М. Делягін, — людське суспільство одержало новий — інформаційний вимір, потенціал якого ще далеко не реалізований. Цей вимір допоки існує в зародку, в потенціалі. Хочеться вірити, що саме його незавершеність, і тільки вона, не дозволяє сучасній людині зрозуміти наслідки того, що відбувається; сьогодні вона може тільки передчувати й боятися їх, як і будь-яких інших далеких від остаточного прояву й тим більше завершення принципів змін»⁴. Підкреслюючи інтелектуальну безпорадність людей перед новим світом, вчений резюмує: «Ще нещодавно вона (людина — Н. З.) називала усе незрозуміле, що впливало на неї, «богом»; сьогодні чи не найбільш популярним терміном у світі, стало вживане приблизно з цією метою поняття «глобалізація»⁵.

У лічені роки термін і концепція набули популярності. Але незабаром виявилось, що глобалізація як реальний процес зазнала кризи, у зв'язку із чим з'явилися «постглобалізаційні» наукові праці, що зайняли проміжну позицію між прихильниками й супротивниками цієї концепції. Критики зазнав сам термін «глобалізація», зокрема, потребував уточнення об'єкт цієї дії або процесу⁶.

Більшу змістовність концепція глобалізації знайшла в працях учених, що зв'язували реальні глобалізаційні процеси з інформаційним етапом сучасної науково-технічної революції та її впливом

⁴ Братимов О. В., Горський Ю. М., Делягін М. Г., Коваленко А. А. Практика глобалізації: ігри і правила нової епохи. — М., 2000. — С. 15.

⁵ Там само.

⁶ Невизначеність самого терміна «глобалізація» як теоретичного виразу реальних процесів подекуди призводила до підміни ним колишніх концепцій мондіалізації, модернізації, універсалізації, вестернізації, інтернаціоналізації тих або інших сторін життя всіх або більшості народів світу.

на розвиток світової економіки, фінансів, телекомунікаційних і транспортних систем, науки, що інтенсивно змінюють буття людства. Вони наділяють поняття глобалізації статусом одного з магістральних напрямків світового розвитку на етапі становлення інформаційного суспільства, вважають Інтернет символом глобалізаційних процесів, підкреслюють зростаючу роль у житті людства різного роду транснаціональних організацій, корпорацій, рухів, відзначають глобалізацію фінансово-кредитної сфери й виникнення геоекономіки.

Численні групи вчених протягом останніх десятиліть ХХ ст. критикували теорію й практику неоліберальної глобалізації, залишаючись при цьому на позиціях визнання об'єктивності цього феномена. Вони не вважали неминучими й виправданими процеси реалізованої в сучасному світі неоліберальної моделі глобалізації, звертали увагу на такі її вади, як закріплення нерівномірності розвитку країн і народів; активне збагачення багатих і зубожіння бідних; загрози соціально-політичної й культурної уніфікації, попереджаючи, що постіндустріальна епоха й інформаційна революція несуть у собі серйозні проблеми для всіх країн.

Так, в інтерпретації Е. Рашковського й В. Хороса існують наступні загрози: зростаюче соціальне розшарування, у тому числі в розвинених країнах, оскільки в постіндустріальному виробництві все визначає досить вузьке коло високопрофесійних фахівців, інтелектуалів, яким потрібні лише постійні виконавці; звідси — елітарність як організуючий принцип економічного життя, політичної сфери, системи освіти; відповідно — послаблення демократичних структур і інститутів громадянського суспільства; феномен «комп'ютерного відчуження», занурення індивіда у віртуальну реальність, що витісняє з його свідомості живий світ; як наслідок — поширення «піару», упевненість керівників, менеджерів, засобів масової інформації й інших, що всі проблеми можна розв'язати «промиванням мізків»; домінування прагматизму, деїдеологізованої раціональності, «ефективності», «професіоналізму» як вищих чеснот (за яким прихована гонитва за матеріальними благами), що веде до зниження морального рівня в суспільстві, особливо в його верхніх ешелонах; надлишок інформації (бо 80% її практично виявляється незатребуваною в силу своєї непотрібності), яку вже цілком можна вподібнювати забрудненню навколишнього середовища. Ця інформація залишається «неприбраною», неопрацьованою, серед іншого, і в силу гіпертрофованої спеціалізації наукового знання, у результаті чого губиться зв'язок цілого⁶.

⁶ Рашковский Е., Хорос В. Мировые цивилизации и современность // Мировая экономика и международные отношения. — 2002. — № 1. — С. 18.

Природно тому, що наростаюче (на ґрунті глобалізації) включення ціннісних механізмів у регулювання розвитку суспільства впливає на долі не тільки окремих країн, але й найбільших світових співтовариств. Важливим виявляється усвідомлення ролі культури як чинника, що визначає загальний напрям трансформаційних процесів та його специфічні особливості на місцях. Більше того, можна припустити, що саме на ґрунті ціннісних взаємодій у другій половині ХХІ ст. відбудеться радикальне перекроювання світового простору.

Розвиток глобалізації як об'єктивного фактора інтеграції супроводжується трансформацією ціннісно-смыслових систем. Вона нерідко сполучена із проблемами конфліктогенності, деструктивними тенденціями, різноманітними загрозами, ризиками, нестійкістю сучасного миру. Послаблення національно-культурної ідентичності загрожує серйозними наслідками для національної безпеки окремих держав⁸.

Під загрозою опиняється національна структура як така. Глобалізація заперечує не вже усталені національні культури, а можливість подальшого існування й розвитку культури в цій формі. У світі глобальних трансформацій індивід, залучений у транснаціональні мережі, не може вже обмежитися тільки своєю національною культурою. В результаті виникають нові глобальні локальності, які поєднують людей не за національною ознакою, а по спільності їх культурних переваг, тобто на основі вибору ними своєї культурної ідентичності. Глобалізація, іншими словами, створює не національну, а глобальну локальність, яка одночасно й зв'язує людей у планетарному масштабі, і розрізняє їх залежно від зробленого ними культурного вибору.

За своїм змістом така трактовка терміна спрямована проти концепцій глобалізації, які виходять із логіки становлення уніфікованої світової системи транснаціональних зв'язків, й ігнорують розмаїття й відмінності. Під «світовою системою» у них розуміється або капіталістична система, за зразком розвинених країн Заходу, насамперед, США, або глобальних інформаційних мереж, що перебувають під контролем наднаціональних органів влади. Проти спрямованості цих концепцій на уніфікацію виступила низка відомих західних соціологів, протиставивши їм концепцію культурної глобалізації. У плані культури, на їхню думку, глобалізація не пригнічує, а зберігає й навіть частково актуалізує її локалізацію. Зближення, під впливом універсалізації культури, способу життя людей різних країн

⁸ См.: Бек У. Что такое глобализация?: Ошибки глобализма — ответы на глобализацию. — М., 2001; Москвичев Л. Н. Глобализация — два уровня анализа // Глобализация и перспективы современной цивилизации. — М., 2005; Панарин А.С. Глобальное политическое прогнозирование в условиях стратегической нестабильности. — М., 1999.

та регіонів відбувається у формі культурної гібридизації (метисизації, креолізації)⁹.

Глобалізація породжує нові розмежувальні лінії, нові локальності, які вже не збігаються із традиційними — місцевими, регіональними, національними, етнічними та ін. — формами культурної ідентифікації людей. Чим глибша глобалізація, тим більше затребуваною виявляється локальна специфіка.

Для позначення цього подвійного процесу англійський соціолог Роланд Робертсон запропонував термін «глокалізація», оскільки глобальні й локальні тенденції в остаточному підсумку взаємодоповнювані й взаємопроникні, хоча в конкретних ситуаціях можуть прийти в зіткнення. В основу концепції глокалізації покладена ідея децентралізованого й «справедливого» світу. Глокалізація засвідчує, що глобальні відносини можуть складатися не тільки між сусідніми регіонами із спільним кордоном. Моделі глокалізації розробляються, спираючись на мережеві форми самоорганізації й міжкультурну комунікацію¹⁰. Низка транснаціональних корпорацій пропагують глокалізацію в якості стратегії, що передбачає створення нових виробництв у регіонах, або тактики на підлаштування під потреби покупців і смаки споживачів¹¹.

⁹ Культурна гібридизація — змішання, взаємопроникнення та використання елементів різних культур в певному соціальному контексті. Саме тому глобалізація не обов'язково призводить до загальної стандартизації в річищі вестернізації чи-то американізації, частіше відбувається «периферизація глобального», «одомашнювання» зовнішніх культурних впливів. Локальні культури демонструють здатність адаптувати навіть тренди, які видаються універсальними. Гібридизація можлива і в точках перетину загальнонаціонального і регіонального. Явища гібридизації, однак, можуть мати і деструктивні наслідки, що виявляються у нездатності до культурного спротиву або підміні квазі-цінностями під впливом механізмів (пост)сучасних культурних індустрій. В нейтральному значенні термін вказує на характерні риси постмодерністського мистецтва і в цілому культурного виробництва («пастиш»). Див., напр.: Сулова Т.И. Общечеловеческое и национальное в культуре, вызов глобализации // Кантовские чтения в КРСУ (22 апреля 2004 г.); Общечеловеческое и национальное в философии. II международная научно-практическая конференция КРСУ (27-28 мая 2004 г.). М-лы выступления. — Бишкек, 2004. — С.177-183.

¹⁰ Першу глокальну організацію Glocal Forum було утворено в 2001 р., з метою прискорення світового розвитку через розвиток місцевостей і підвищення уваги до локальних проблем. Див.: Травина Е.М. Этнокультурные и конфессиональные конфликты в современном мире. — СПб., 2007.

¹¹ Маркетологи, впроваджуючи «глобальні бренди», у ситуації мультикультурного постмодерну, ризикують банкрутством власних компаній. Глокалізація змінює стратегію брендингу, вимагаючи максимального урахування культурних особливостей споживача. «Локалізується» не тільки продукт, але й весь комплекс маркетингових комунікацій, і часом навіть імідж самих маркетологів... Монополії, розбудовуючи безліч локальних брендів, усе більш втрачають імідж якихось глобальних «стандартизаторів». Глокалізація, по суті, веде до того, що глобальність виявляється не якимось одновимірним простором, а *транслокальністю*.

Поняття «локус» (місце, місцезнаходження, місцевий центр) позначає місце перетину комунікацій чи-то систему ієрархічно пов'язаних між собою місць, з власними культурними традиціями, з яких складається регіон. Сьогодні на зміну «Європі національних держав» усе більш наполегливо приходить «Європа регіонів». Цей процес набирає силу через загальноєвропейську інтеграцію. Так макро — і мікрорегіональний рівні формують єдину, але різноманітну регіонально-континентальну мережу. Розвивається й логічно доповнює цей процес система єврорегіонів — культурно близьких територій на кордонах двох або декількох держав, специфіка існування яких поступово приводить до їхньої юридичної екстериторіальності, тобто незалежності від тієї або іншої «метрополії» з її централізованим бюрократичним апаратом¹². Реалізується цей проект не тільки всередині ЄС¹³. Глокалізація підміняє колишнє геополітичне суперництво централізованих національних держав мережевою геоекономічною конкуренцією й прямим геокультурним обміном між різними регіонами. Причому ці регіони зі своїми унікальними брендами спочатку можуть виникати й виникають як віртуальні проекти.

Глокалізація, як характеристика складної, «компонентної» світобудови транс — і інтернаціональних суб'єктів неоднорідного територіального масштабу й калібру впливу, а також напрямків їх діяльності й просторового розвитку, позначила більш пильне прочитання феномену глобалізації¹⁴. Суверенітет у цих умовах усе частіше стає транзитною категорією, відбувається нове прочитання таких, видалось б, традиційних понять, як самостійність, незалежність, свобода¹⁵.

¹² *Скотт Дж.* Стимулирование кооперации: могут ли еврорегионы стать мостами коммуникации? // Кочующие границы. Материалы международного семинара (Нарва, 12–16 ноября 1998 г.) / Под ред. Бердниковой О., Воронкова В. // Труды ЦНСИ. — Вып. 7. — СПб., 1999. // <http://www.indepsocres.spb.ru/7r.htm> или www.indepsocres.spb.ru/scott_r.htm

¹³ *Студенников І.* Феномен єврорегіонів в контексті методології історико-регіональних досліджень. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). Вип. 22-23. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. — С. 187–201.

¹⁴ Просторовий і навіть просторово-часовий континуум глобалізації набуває осмислення в географічних дисциплінах, особливо в їх історичних відгалуженнях. У франкомовній літературі «мондіалізацію» (еквівалент «глобалізації») трактують як трансакційний процес, що породжується різноманітними обмінами між різними частинами земної кулі. О. Дольфюс в книзі «Глобалізація» основним тлом досліджень обирає геополітичні події та явища, які вплинули на розвиток процесів глобалізації. Учений простежує чіткий взаємозв'язок між геополітикою та глобалізацією. *Див.: Чешков Марат.* Глобализация: сущность, нынешняя фаза, перспективы // Pro et contra. — Т. 4. — № 4. — 1999. — С. 114–127.

¹⁵ *Неклесса Александр.* Современная книга перемен. Глокализация глобализации // Политический класс. — 2007. — № 3 — С. 17.

Міждисциплінарність — інтердисциплінарність — трансдисциплінарність

Геополітичні зміни на планеті і вплив постмодернізму на осмислення підвалин суспільного буття, зокрема специфічність буття людини у локалізованих соціокультурних середовищах, стимулювали актуалізацію проблеми простору і просторових вимірів історичних досліджень. В усьому світі зріс інтерес до вивчення регіональних культур і їхніх взаємовпливів, історії повсякденності, менталітету, впливу на життєвий уклад природно-географічних, соціоетнічних, геополітичних, історико-культурних чинників. У таких умовах велінням часу стало звернення до історико-порівняльних методик, до світового досвіду регіональних, зокрема, історико-антропологічних досліджень. У результаті до порядку денного ввійшли такі значимі згодом теми, як *трансдисциплінарність*.

Популярні на межі тисячоліть міждисциплінарні підходи, які нині тяжіють від міждисциплінарності через інтердисциплінарність до трансдисциплінарності, створили ґрунт для перенесення ваги в соціогуманітарних дослідженнях на локальні соціуми — об'єкти, які традиційно вважалися другорядними чи периферійними для істориків.

В 1990-х роках в пострадянському гуманітарному дискурсі слово «міждисциплінарність» лише утверджувалось¹⁶. Міждисциплінарність часто розуміється як загальна культурологізація знання, як вибір аспекту, ракурсу вивчення об'єкта й не супроводжується звертанням до понять, методів суміжних соціальних і гуманітарних наук¹⁷. В руслі полідисциплінарного методологічного синтезу в останні роки гуманітарії здійснюють дослідження різних сфер життя людей минулого крізь призму соціальних зв'язків і культурно-історичних традицій¹⁸.

Оскільки центральна позиція в українському науково-публічному дискурсі належить історії, особливої уваги потребує експлікація та аналіз стратегій локальної історії в історичних дослідженнях та розгляд конструюючого впливу історіософської складової на міжінтер-трансдисциплінарному рівні досліджень. Я. Верменич вказує

¹⁶ Зокрема, саме такою була спрямованість дітища А. Я. Гуревича, часопису «Одиссей» з перших років його існування: поряд з працями істориків, там друкувалися роботи психологів, лінгвістів, соціологів, етнографів (на поч. ХХІ ст. цей міждисциплінарний стиль був багато в чому втрачений). Див.: Кром М. М. Арон Яковлевич Гуревич и антропологический поворот в исторической науке // Новое литературное обозрение. — № 81. — 2006. Режим доступу // <http://magazines.russ.ru/nlo/2006/81/kr14.html>

¹⁷ Див.: Междисциплинарный синтез в истории и социальные теории: теория, историография и практика конкретных исследований / Под ред. Л. П. Репиной, Б. Г. Могильницкого, И. Ю. Николаевой. — М.: ИВИ РАН, 2004.

¹⁸ Репина Л. П. Проблема методологического синтеза и новые версии социальной истории // <http://www.history.vuzlib.net/book>.

на новітні тенденції у просуванні від традиційних до інноваційних підходів у дослідженні локальних форм буття людини, які виявляються в стрибкоподібному переході від осмислення фрагментарного як неістотного, другорядного, ілюстративного через визнання його самоцінності як дослідницької проблематики до вписування локальності у більш широкий контекст¹⁹.

Історія експліцитно звертається до інших наук про людину. Вона не розглядає свій об'єкт незалежно від цих останніх. Сьогодні історична дисципліна рішуче переходить від Історії до численних історій. Однак «глобалізація» не виключається із сучасних досліджень. Французький історик Франсуа Фюре, пропагуючи трансдисциплінарний рівень досліджень (*une instance englobante*), зазначав, що глобальне, вже не будучи об'єктом історії, може залишитися її об'єктом²⁰, тоді як дослідження локальних історичних процесів в локальних масштабах являтимуть собою, за визначенням Жака Ревеля, «конкретне обличчя глобальної історії»²¹.

Українська дослідниця Тетяна Попова відзначає загальну тенденцію в світовому історіографічному процесі останньої третини ХХ ст., пов'язану з акцентом на вивченні регіональних культур та їх взаємовпливу, аналізом впливу на локальні об'єкти природно-географічних, соціоетнічних, геополітичних, історико-культурних чинників²². Динаміку розвитку нових наукових напрямів значною мірою обумовлює внутрішня логіка наукового процесу. Протягом останнього десятиліття в Україні відбувається становлення регіоналістики з взаємопов'язаних, але все ж традиційно ізольованих областей вивчення регіональних процесів різними науками (політологією, географією, економікою, соціологією, демографією, екологією тощо) в єдину міждисциплінарну галузь знання з високим рівнем системності²³.

Вважаємо, що історіографічна рефлексія шляхом вивчення ситуації в історичному пізнанні, осмислення його перспектив мають не лише локальне конкретно-наукове значення, але й дають змогу наблизитися до розуміння глибинних рухів (смислів) трансфор-

¹⁹ *Верменич Ярослава*. Локальні рівні сучасного історичного пізнання: спроба типологізації // *Регіональна історія України*. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — № 3. — С. 21.

²⁰ *Рюс Ж.* Поступ сучасних ідей: Панорама новітньої науки. — К., 1998. — С. 406.

²¹ *Ревель Ж.-Ф.* Микроисторический анализ и конструирование социального / Пер. с фр. Е. И. Лебедевой // *Одиссей. Человек в истории*. 1996. Ремесло историка на исходе XX века. — М., 1996. С. 110–127.

²² *Попова Т. Н.* Проблемы категориального аппарата историко-региональных исследований в современной российской историографии // *Записки історичного факультету*. — Вип. 11. — Одеса, 2001. — С. 22.

²³ *Верменич Я. В.* Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. — С. 3–4.

мацій всього комплексу соціально-гуманітарних наук. Виокремлення нових рівнів історичного пізнання відбувається в контексті переосмислення проблеми «час — простір» і вдосконалення дослідницьких методів. Зокрема, через визначення епістемологічного статусу мікроісторії як дослідницької стратегії.

Продуктивність вибору мікромасштабу в історичних дослідженнях виявляється у можливості реконструювати життєві стратегії, які можна побачити лише з близької відстані, і дозволяє поглянути на минуле як на переплетіння різноманітних можливостей. Завдяки застосуванню дослідницького інструментарію мікроаналізу створюється можливість відмовитися від апріорних конструкцій та поглянути на соціокультурні процеси як динамічні, відкриті, неоднорідні в залежності від контексту. Підвищена увага до дослідницької техніки мікроаналізу історичного минулого, до індивідуального в мікроісторії — це не нехтування соціокультурними спільнотами; навпаки, індивідуальні стратегії поведінки розглядаються у напрямку формування групової ідентичності. В межах локальної історії спостерігається вирішення проблеми історичного наративу, поставленої в ході лінгвістичного повороту й постмодерністської експансії. Зокрема, в контексті методологічної рефлексії на базі мікроісторичного підходу відбулось «перевідкриття» історичної біографії.

Локальна історія — мікроісторія

У світовій соціогуманітарній думці сплеск інтересу до мікроісторії і явищ локалізму припав на 1960–1970-ті рр. Новий вимір дослідження «місць» був започаткований британською історіографією. В попередні роки локальна історія бачила своє завдання здебільшого в тому, щоб наочно ілюструвати місцевим матеріалом канву національної й регіональної історії. Нова локальна історія прагне відійти від пошуків усереднено-типового, зосередитись на конкретному просторово-ідентифікованому відображенні соціальної взаємодії у певних часових рамках. Заміщення традиційної моделі історичного краєзнавства й методологічне переоснащення локальної історії здійснювалося на основі мікросоціологічних теорій і підходів.

Невдовзі вималювалися виразні відмінності національних шкіл локальної історії, зокрема британської і французької. Британська школа віддавала перевагу «мікросоціальній» історії із максимальною деталізацією дослідницьких об'єктів. Так, локальні спільноти розглядалися британським істориком Г. Фітьян-Адамсом як своєрідний «мікрокосм цілого суспільства», соціальний організм, що розвивається за власними законами²⁴. Французька школа зосереджувалася на створенні моногра-

²⁴ Историк в поиске. Микро- и макроподходы к изучению прошлого. — М., 1999. — С. 32–39.

фічних досліджень по провінціях (на регіональному рівні) у широкому хронологічному діапазоні з залученням до історичних студій широкого спектру гуманітарних досліджень²⁵. У вивченні географічно позначених локальних співтовариств типологічно близькими виглядають принципи бухарестської монографічної школи й соціологічної системи Дмитріє Густі — з основною для монографічного дослідження ідеєю: різні аспекти, досліджувані окремими соціальними й гуманітарними науками, які вже одержали статус класичних, у дійсності суть численні сторони їх зв'язків в рамках єдиної історичної реальності.

У 1970–1980-х рр. дослідницькі підходи «локалістів» диференціювалися не лише географічно, але й змістовно — у спектрі від дослідження локальності через розкриття внутрішньої організації соціального середовища і механізмів його функціонування до фокусування уваги на індивідах та їхній ідентифікації, через зміну соціальних ролей і стереотипів поведінки у контексті їхнього життєвого простору. Ці підходи демонстрували пошук виходу з мікропростору локального соціуму на більш високу «орбіту», що диктувало необхідність комбінування інструментів макро — і мікроаналізу. Але теоретичні моделі узагальнення набутого емпіричного матеріалу на регіональному рівні ще не були розроблені.

Тема співвідношення мікро — та макроісторії і відповідних пошукових стратегій розглядається К. Гінзбургом, Дж. Леві, Е. Ле Руа Ладюрі, Э. Гренді, Ж. Ревелем, Ч. Тиллі, С. Черутті, Ю. Безсмертним, Б. Могилицьким та ін. Значні запозичення методів мікроаналізу, напрацьованих соціологією дають можливість досліджувати продукування соціального шляхом звернення до індивідуального. Це перш за все методи і стратегії якісної соціології: етнографічне дослідження, «кейс-стаді», «обґрунтована теорія», «усна історія», «історія життя». Використовуються епістемологічні можливості конструктивістської парадигми, мережевого аналізу міжособистісних взаємодій, біографічного підходу та методів нарративного аналізу — як міждисциплінарних стратегій в соціально-гуманітарних науках. Цілісну картину історичного процесу може забезпечити багаторівневий підхід, коли мікро-, мезо — і макрорівні співіснують на основі інтеграції. Тобто творення моделі «соціального простору» має виходити із дослідження різнорівневих міжгрупових і міжособистісних контактів. В методологічному аспекті вони втілюються в таких принципах, як необхідність зміни «фокусних» відстаней, поєднання різних дослідницьких стратегій, варіювання масштабу спостереження. Стратегії мікроаналізу змінюють розуміння проблемності, відкриваючи її нові виміри і ракурси. Це формує, в свою чергу, дискурси з підвищеною увагою до мікромеханізмів відтворення культури в соціумі.

²⁵ *Бессмертный Ю. Л. Пути междисциплинарных подходов и опыт «Анналов» // Споры о главном: Дискуссии о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской школы «Анналов». — М., 1993. — С. 81.*

Теоретичні дослідження останніх років досить аргументовано обґрунтовують епістемологічний статус мікроісторії та мікромасштабу як основи дослідницької стратегії локальної історії; вказують на розширення інформативності історичного нарративу з точки зору мікроісторії.

На сьогодні ще не достатньо визначеною є роль мікροстратегій та діалектики взаємодії мікро — та макростратегій в соціально-гуманітарних науках. Дослідницькі стратегії, базовані на онтології «непрозорості» соціокультурної реальності, являють собою різні варіанти подолання цієї непрозорості, ідучи від «школи підозри» Фрідріха Ніцше²⁶ кредо дослідницької стратегії «розуміючої соціології» Макса Вебера²⁷, «насиченого опису» Кліфорда Гірца²⁸ — об'єктивувати реальність, розчинену у світі повсякденності.

Сучасні стратегії дослідження локальної історії обумовлені також постструктуралістською відмовою від образів уніфікованої соціальної реальності та заміною їх моделями, в яких домінують ідеї розбіжності, дискретності, розриву.

Починаючи з 1970-х рр. мікроісторичний підхід займає важливе місце в епістемологічних дискусіях серед істориків. Повернення пізнавальної цінності історичного знання (на протипагу постмодерністському пантекстуалізму) привернули до мікроісторії увагу багатьох істориків в усьому світі. У проекті мікроісторії приваблива не тільки його гуманістична спрямованість, він цікавий тим, що являє собою обґрунтування й практичне втілення співрозмірної цьому морально-гуманістичному пафосу дослідницької стратегії. Самі історики відзначають відсутність обґрунтування епістемологічного статусу мікроісторії, зокрема, щодо ефективності застосування терміну «мікроісторія» не лише до вивчення малого історичного об'єкту. Зменшення масштабу, або «застосування мікроскопа» в історії, означає і локалізацію спостереження, і можливість відкрити механізми конструювання відтворених соціальних порядків, тобто реконструювати життєві стратегії, які можна помітити тільки з дуже близької відстані. Якщо в класичній парадигмі пізнання соціального світу будувалося на основі апіорно заданої кодифікації, то розгляд «під мікроскопом» дозволяє побачити контекст, який виявляє непомітну на рівні макроаналізу значущість речей. Застосування стратегії мікроаналізу стає актом деконструкції апіорних соціаль-

²⁶ Ніцше Ф. Странник и его тень // Избр. произв. В 3 т. — М., 1994. — Т. 2.

²⁷ Вебер М. О некоторых категориях понимающей социологии // Западно-европейская социология XIX — начала XX веков. — М., 1996. — С. 491–507.

²⁸ «Насыщенное описание»: в поисках интерпретативной теории культуры Geertz C. Thick descriptions toward an interpretive theory of culture // Geertz C. The interpretation of culture. — N.Y.t Bane book., 1973. — Ch. 1. — P. 3–30. // http://sociologist.nm.ru/articles/geertz_01.htm

них стратифікацій. Як зазначає Я. Верменич, сполучення макро — і мікропідходів найбільш продуктивним виявляється на проміжному рівні, у локально-територіальних структурах середньої ланки²⁹.

Зміна масштабу стає основою стратегії, що дозволяє досліджувати організацію життя в локальних громадах, заснованих на особистих зв'язках людей. При цьому увага дослідника фокусується на таких об'єктах, як структура родини й домогосподарства в локальній громаді, системи родинних і сусідських зв'язків, місцеві політичні структури, культурні стереотипи, засоби соціального контролю, тобто на сукупності факторів, які формують життєві стратегії, надають імпульси складній соціальній динаміці. Соціальні групи з'являються як конфігурації, які формувалися в ході свідомого або стихійного перетинання індивідуальних траєкторій.

Відомо, що мікроісторія виступила якщо не як альтернатива макроісторичної версії соціальної історії, то як досить критична реакція на неї. Принципова розбіжність між ними пов'язана з розумінням ролі одиничного, випадкового. Забуття унікального й індивідуального на користь макроструктур — основна претензія мікроаналізу до традиційної історіографії. У фокусі макроісторії як історії соціальних спільнот — повторювані події, регулярності, предметом дослідження є типові, повторювані структури. Тоді як в мікроісторії діє установка не на аналогію, а на аномалію (випадки, які неможливо редукувати до типового, які не укладаються в певні норми й вимагають інтерпретації з урахуванням специфіки контексту). На перший план, за виразом Дж. Леві, висуваються «зазори» у соціальних системах³⁰, в яких проявляється можливість свободи вибору індивідів, стратегії «маленьких людей».

Підвищена увага до індивідуального в мікроісторії — це не зневага до соціального; навпаки, індивідуальні поведінкові стратегії розглядаються в напрямку формування групової ідентичності. Оскільки будь-який історичний персонаж уписаний у безліч контекстів, відносини між мікро — і макроісторією можна інтерпретувати на основі принципу доповнюваності.

У мікроаналітичних дослідженнях отримав конкретно-наукове втілення інтерес до перервності, відмінності, розрізненості на противагу безперервності, однорідності, єдності, багаторазово проголошений і осмислений постструктуралістською філософією. Коли під «мікроскоп» історика потрапляє життя окремої людини, то перипетіям цього життя стають співрозмірними такі дослідницькі інструменти,

²⁹ Верменич Ярослава. Нова локальна історія та історична регіоналістика: експлікація термінів // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. Випуск 1. — К., 2007. — С. 13–28.

³⁰ Див.: Леві Дж. К вопросу о микроистории // Современные методы преподавания новейшей истории. — М., 1996. — С. 167–190.

які можуть репрезентувати й відмінність, і випадковість, і показати, як із їх зіткнення народжувалося соціальне ціле, а на перетині індивідуальних траєкторій складалася соціальна закономірність.

Прихильники мікроаналізу пропонують погляд на минуле, відмовившись від переваг (часто уявних) того ракурсу, з якого стає видимим підсумок історичного шляху³¹. Так в «уліковій» парадигмі Карло неявні паралелі з ідеями Мішеля Фуко. Разом з тим Фуко не використовував можливості реконструкції й, як наслідок, реабілітації народної культури, які активно задіяні в мікроісторії.

Незважаючи на гетерогенність такого руху, яким є мікроісторія, у власній історіографічній практиці мікроісторики виходять із установки на пізнання історичної реальності, саме реальності, як у постмодернізмі. Та визнання об'єктивно існуючих структур соціуму не веде до висновків у дусі «наївного реалізму».

Проблема історичного наративу — оповідання в жанрі мікроісторії — це не пізнання текстуальних вимірів історичної реальності, як у постмодернізмі, а реконструкція конкретних фактів, які в традиційній історії зазвичай закриті нормативними системами. Предметом розповіді стає й сам робочий інструментарій історика, який пропонує читачеві експеримент, апробує пізнавальні прийоми, можливі інтерпретації. Тут у нагоді стає потенціал біографічного методу. Відбуваються «перевідкриття» можливостей історичної біографії, своєрідний ренесанс цього найдавнішого жанру історіописання.

Таким чином, ідеї дискретності й гетерогенності, локалізму, що стали атрибутом соціальної реальності у філософській рефлексії й концепціях соціально-гуманітарних наук у другій половині ХХ ст., одержали своє конкретно-наукове втілення у піднесенні значення локального виміру дослідження минулого, розробці та вдосконаленні технік мікроаналізу. Зменшення масштабу лежить в основі дослідницької стратегії, співрозмірної новому образу соціального універсуму.

Наприкінці першого десятиліття ХХІ ст., стан історичної науки характеризується як вітчизняними, так і закордонними дослідниками як час підведення певних підсумків постмодерністського «виклику» в історіографії. Рух, який згодом одержав назву лінгвістичного повороту, або постмодерністського «виклику», почав набирати силу в західній історіографії із другої половини ХХ ст. При всій неоднозначності ставлення історичного наукового співтовариства до постмодернізму не можна не визнати, що він торкнувся болючих

³¹ Однак, критичний період в межах дисципліни розпочався в Франції на межі 1970–1980-х рр., з публікацією в «Le Debat» статей Лоуренса Стоуна, щодо принципу оповіді як основи історичного дослідження, та Карло Гінзбурга, який запропонував розмежування моделей пізнання на дві — «галилеївську», характерну для природничих наук, та «улікову», яка має справу з мінливою людською реальністю, яку в історії, психології, медицині можна впізнати лише за унікальними опосередкованими ознаками.

моментів світової історичної науки, і експансія цього умонастрою в історію викликала потужний резонанс³².

Трактування історичного дослідження в постмодернізмі визначається розумінням призначення історії: історієписання (як особливий літературний стиль) поряд з мистецтвом належить культурі й протиставляється науці. Такий підхід задає нові координати вирішення стрижневих проблем історичного пізнання. Основним змістом лінгвістичного повороту стала інтенсивна методологічна рефлексія, спрямована на урахування обумовленості історичного дослідження наративними формами. У постмодерністському ракурсі історичне дослідження є суб'єктивною проекцією на історичну дійсність, а тому спрямоване не на відтворення минулого, а на коментування досліджуваних джерел. Отриманий в результаті текст згодом буде по-різному витлумачений різними читачами. «Вторгнення» постмодернізму на територію історіографії призвело до витіснення реальності минулого «ефектом реальності», створюваним історичною репрезентацією; історичне пояснення поступилося місцем «ефекту пояснення».

Постмодерністське трактування історичного досвіду Франкліна Рудольфа Анкерсмита позначилося на його концепції, базованій на відмові від «присвоєння минулого» — від позитивістського образу минулого як речі або об'єкта, що перебуває в незмінному, законсервованому вигляді. Нідерландський філософ протиставив натуралістичному підходу до минулого ностальгію як матрицю історичного досвіду. Його версія історичного досвіду являє собою скоріше «метафоричний» погляд на характер історіографічної практики³³. Безумовно, найбільш значущим результатом концепції постмодерністської історіографії Ф. Анкерсмита стала *проблематизація суб'єкта історичного пізнання*.

Лінгвістичний поворот в історієписанні по-новому поставив одну із ключових проблем історичного дослідження — проблему принципів реконструкції минулого. Головний результат «постмодерністського виклику» — розставання з натуралістичним підходом до минулого, коли останнє розглядалося як об'єкт, упередметнена реальність. Прагнення врахувати розмаїття культурних, лінгвістичних форм

³² Див. напр.: Матеріали круглого столу «Междисциплинарные подходы в исторической науке начала XXI века: подъем или упадок?» (1 ноября — 1 декабря 2003 г., Москва) // <http://www.humanities.edu.ru/db/msg/45611>; Филюшкин А. И. «Постмодернистский вызов» и его влияние на современную теорию исторической науки // Топос. № 3. — Минск: Пропагеда, 2000; Международная научная конференция «Междисциплинарные подходы к изучению прошлого: до и после «постмодерна» (25–29 апреля 2005 г.) // <http://www.newlocalhistory.com/work/konf200504.php>

³³ Див.: Анкерсмит Ф. Нарративная логика: Семантический анализ языка историков / Пер. с англ. О. Гавришиной, А. Олейникова. Под науч. ред. Л. Б. Макеевой. — М.: Идея-Прес, 2003. *Його ж.* История и тропология: взлет и падение метафоры / пер. с англ. М. Кукарцева, Е. Коломеец, В. Кашаев — М.: Прогресс-Традиция, 2003.

вираження історичного досвіду привело до втрати монополії на істину певних історичних наративів. У дослідницькій практиці це втілюється в створенні історій, заснованих на особистих, інтимних текстах, як альтернативи знеособленому історичному наративу офіціозу.

Ідея неоднорідності, дискретності досвіду минулого в постмодерністській історіографії зведена до різноманітності дискурсивних стратегій істориків, тому постмодернізм залишився маргіальною позицією для історичного дослідження. Залишаються актуальними важливі соціокультурні функції історичної науки — морально-етична, соціально-ідентифікаційна, політична. Без рефлексії із приводу змісту й внутрішньої єдності історії професія історика сама втрачає зміст. Значимість постмодерністських стратегій в історіографії полягає в можливості більш глибокого розуміння природи історичної репрезентації, переосмисленні способів одержання й репрезентації знання, відкритті ролі літературних форм у створенні історичних наративів.

Локальна історія — біографістика

Як і у випадку мікроісторичної, епістемологічна спрямованість біографічної стратегії³⁴ доповнюється можливістю досліджувати внесок «світу домінуючих» у функціонування «фабрики значень», що невпинно працює на підтримку й відтворення соціального порядку.

Біографічна стратегія дає можливість побачити, як зміщуються й взаємодіють макро — і мікросоціальні фактори протягом усього життєвого шляху індивіда, а також як взаємодіють перехресні види аналізу, що представляють як макро-, так і мікрорівень дослідження. Біографічна форма стає сполучною ланкою між мікро — й макро-ракурсами дослідження, оскільки в ній запам'ятовуються, з одного боку, матриці культури, з іншого боку — щось унікально-особистісне: пам'ятні події й дати в житті конкретної людини, її переживання, поворотні моменти на життєвому шляху. Різні формати біографічних оповідань несуть у собі детермінацію культурних смислів і соціальних практик; вибір тієї або іншої фігури оповідання багато в чому визначає, як буде позиціонуватися головний персонаж того або іншого життєпису³⁵. Зіставлення різних масштабів аналізу виявляє ракурси, у яких по-новому відкривається соціальна реальність. Таке розуміння й застосування біографічного методу знімає напруженість дихотомії мікро — і макросоціології у світі постсучасності, де індивідуалізація стала однією з домінуючих форм соціалізації особистості.

³⁴ Голубович И. В. Язык «историй жизни» и ренессанс биографического метода // Мова і культура (Науковий щорічний журнал). — К.: Вид. дім Дмитра Бураго, 2003. — Вип. 6. — Т. 1. Філософія мови і культури. — С. 114–121.

³⁵ Див.: Голофаст В. Б. Многообразие биографических повествований // Социологический журнал. 1995. № 1. — С. 71–88.

За визначенням Жака Ле Гоффа, біографічна стратегія виступає «глобалізуючим» організатором всього поля дослідника³⁶. Нині можна ознайомитись з досвідом створення колективних біографій локальних спільнот в жанрі «історій життя» (life story).

Локальна історія — позанаукове соціальне знання

Жодна епоха, на відміну від нашої, не сприймала свою сучасність як позначену вже «історичним» змістом. Ця широка демократизація історії, яка надає нашому сьогоденню специфічності, має свою логіку та закони: один з них полягає в тому, що сучасність, ця узагальнена циркуляція історичного сприйняття, знаходить свою кульмінацію у феномені нового типу — в події.

Нова локальна історія як науковий напрям базується на історико-культурних підходах, які переносять акценти з дослідження процесів на аналіз структур, з лінійного історичного мета-нарративу на локальні соціокультурні простори. Відбувається перехід від традиційного історичного дослідження, ґрунтованого на суворому документалізмі, до історієписання як процесу авторської репрезентації фактів, яка уможливорює різні висновки і різні версії історичного процесу. На відміну від традиційного підходу (історичного краєзнавства), нова локальна історія сама визначає об'єкт свого вивчення, він не заданий їй територіальними рамками. Локальна історія (історія регіону) — «історія місця». Така множинна ретроспектива історії суттєво відрізняється від домінуючої в нашій історії традиції національної історії. Отже, перехід від методологічного монізму до наукового плюралізму виявився в становленні її основних субдисциплін: історичної антропології, історичної психології, гендерної історії, мікроісторії, історії праці, локальної історії. В окремих дослідженнях вітчизняні історики вийшли на рівень парадигми «нової соціальної історії», націленої на інтеграцію соціоструктурного й соціокультурного підходів.

На пострадянському просторі локальна історія перебуває в стадії становлення й поки ще не вийшла за межі епістемологічних рефлексій. Рефлексія про сучасний стан історичного знання й перспективи вивчення національної й місцевої історії дозволила московським і ставропольським історикам почати процес інституціоналізації напрямку «нова локальна історія» і створити в 2003 р. однойменний освітній центр на базі Ставропольського державного університету³⁷. Відкриваючи проект, учені задекларували мету визначити підходи до вивчення локальної історії з позицій «пошуків нових змістів гума-

³⁶ Див.: *Ле Гофф Ж.* С небес на землю // *Одиссей* — 1991. — М., 1991. — С. 26; *Ле Гофф Ж.* Людовик IX Святой. — М., 2001; *Репина Л. П.* Культурная память и проблемы историописания (историографические заметки). Препринт WP6/2003/7 — М.: ГУ ВШЭ, 2003. — С. 15–16.

³⁷ Див.: www.newlocalhistory.com

нітарного знання», на основі «полідисциплінарності», яка обумовлює різноманіття методологій.

В інтерпретації співвідношення мікро — та макростратегій найбільш продуктивним видається принцип взаємодоповнення. Історіописання в напрямку локальної історії базується на трьох позиціях: ідеї уможливлення співіснування багатьох інтерпретацій реальності минулого, установки на відмову від натуралістичного підходу до минулого, проблематизації суб'єкта історичного пізнання.

В публікаціях Центру теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України стосовно місцевої історії спостерігається відхід від описовості, ведуться напружені пошуки нових моделей співвідношення цілого і частини, центру й периферії, регіонального і локального, а регіоналістика розглядається як проміжний мезорівень між національним і локальним, як субдисципліна, чи то дослідницька програма з міждисциплінарним статусом.

Бачення історичної регіоналістики, яка виділилася в Україні в окремий науковий напрям на рубежі ХХ і ХХІ ст., базоване на розгляді регіонального співтовариства як складної хронотопонімічної системи — історико-географічного регіону, який має на меті уточнення меж «територіальних соціумів». Тобто враховуються: характер розселення місцевих мешканців і способи освоєння ними території, ступінь збереженості комплексів традиційної культури й особливості їхнього менталітету. Підставою для виокремлення регіонів є наявність у тих чи інших територіальних утворень: а) ознак, які характерні саме для цих територій; б) внутрішніх регіональних елементів та системних зв'язків між ними. В основі ретроспективної регіоналізації виокремлені природно-географічні (ландшафтоутворюючі), економічні, політичні, етнічні ознаки, відмінності у соціально-економічному і політичному розвитку, територіальній організації, правовій, політичній, соціонормативній культурі, мовні і конфесійні орієнтації. За визначенням Я. Верменич, історична регіоналістика не протиставляє себе краєзнавству, а пропонує інші методи дослідження «місць» (локусів) з акцентом на пріоритетах ретроспективного вивчення регіону як соціокультурної цілісності і процесів демогенезу у ньому. Із тієї спадщини, яку прийнято (не зовсім правомірно щодо напрацювань ХІХ ст.) вважати краєзнавчою, регіоналістика запозичує емпіричний матеріал з історії поселень, розселення, колонізаційних процесів тощо³⁸.

В контексті «глоболокалізму» (local-global nexus), на думку Я. Верменич, на перший план виходить розгляд «локусів» в історико-культурологічному аспекті, під кутом зору того, як впливає регіональна

³⁸ Див.: Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики. — К., 2003; Її ж: Історична регіоналістика в Україні // УІЖ. — 2001. — № 6; 2002. — № 2; Її ж: Концептуалізація історичної регіоналістики в системі соціогуманітарного знання // Україна соборна. Збірник наукових статей. — Вип. 1. — К., 2004.

строкатість на життєдіяльність соціумів»³⁹. Культури, ієрархія яких у лінійних підходах вибудовувалася за принципом «від примітивних до високорозвинутих», нині постають як втілення «інакшості». Типологічний локально-цивілізаційний підхід до культури допомагає долати ідеологічний монізм, притаманний формаційному підходу, прокладає шлях до багатовимірної картини історичного процесу. Людина як носій локальної культури постає в широкому соціальному контексті і у стані постійного діалогу між різними культурними традиціями⁴⁰.

Отже, аналітична діяльність гуманітаріїв має одну істотну особливість — вона включає (і це не можна ігнорувати) багатовекторність інтересів і зусиль суб'єктів історичного процесу. Крайцями «ліками» від тиску тих самих інтересів є професіоналізм історика, базований на широкій ерудиції, високорозвиненій інтуїції, володінні на гарному рівні методологічним інструментарієм, у першу чергу в роботі із джерелами. Тільки за цих умов історик буде не тільки й не стільки пояснювати й оцінювати події, явища, тенденції, скільки їх реконструювати в «історії зсередини», «співпереживаючи», намагатися їх зрозуміти. Інакше історики ще довго будуть приписувати людям інших епох власні способи сприйняття світу й реакції на соціальне й природне оточення.

Інтеграційні процеси в історичних науках, на нашу думку, у перспективі створять передумови до вироблення більш продуктивної теорії соціокультурної стратифікації; у її рамках буде відведено адекватне місце тим або іншим локалізованим у часі й просторі подіям (процесам, явищам), цілісним суб'єктам історії (індивідам з масштабом, тривалістю життя, ритмом існування), культурному середовищу мікро — й макрорівнів, що продукує ідеологічні переваги, міфи (включаючи й сучасні), які прямо або опосередковано впливають на людину поряд із традиційними стереотипами минулого.

Викликом є цілеспрямована або неусвідомлена кон'юнктурність, яка сьогодні найчастіше проявляється в ментально-світоглядній орієнтованості істориків на інтереси, причому вже далеко не класові або етнічні, а скоріше корпоративні (локальні). У найбільш яскравих формах це проявляється в спекуляції на певних суспільних настроях, не тільки класових або національних, коли під впливом демократичних тенденцій у суспільстві історики відстоюють пріоритетність регіонального, ментального, мікроісторичного, гендерного й ін. підходів до осмислення минулого. При цьому найчастіше ігнорується евристичний потенціал «конкуруючих» методів поза межами «локально домінуючих» наукових парадигм, так само як і ідей і пріоритетів, властивих епосі й

³⁹ Верменич Я. В. Історична регіоналістика в Україні. // Український історичний журнал. — 2001. — № 6. — С. 6.

⁴⁰ Верменич Я. Локальні рівні сучасного історичного пізнання: спроба типологізації // Регіональна історія України. Зб. наук. статей. Вип.3. — К., 2009. — С. 13–14.

світогляду історика. На жаль, змушені констатувати, що сьогодні в Україні переважна більшість істориків не займається розробкою методологічних підвалин своєї діяльності (на жодному з етапів), обмежуючись обґрунтуванням вибору об'єкта й перерахованих технік дослідження, що ускладнює формування повноцінних наукових напрямків і локальних наукових шкіл. Опосередковано це підтвердив досвід проведення 29–30 вересня 2009 р. Інститутом української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України міжнародної наукової конференції «Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація». Запропонована тема, викликавши доволі значний інтерес в науковому середовищі⁴¹, фактично не отримала статей теоретико-методологічного спрямування. Це демонструє історіографічну ситуацію, в якій і досі переважають здебільшого ілюстративні підходи до історії «місць» та локального ракурсу соціогуманітарних досліджень серед робіт дослідників, які працюють в сфері місцевої історії.

Також україно-рідко локальні співтовариства вивчаються як щось цілісне в різних проявах, а не як окремі прояви локальності або в найкращому разі їх сума. Такий розрив властивий і вітчизняному краєзнавству, що щільно зайняло нішу «збирання старожитностей», нагромадження фактичного матеріалу на стику аматорського й просвітницького сприйняття місцевої історії та демонструє описовий тип знання. Як соціальний інститут, який розширює та організує коло зацікавлених історією рідного краю, краєзнавство має чималі здобутки і потужний потенціал. Однак потрібно враховувати, що в краєзнавчих працях найбільш поширеним залишається співіснування як суто наукового, так і позанаукового соціального знання. На нашу думку, потребує глибокого дослідження притаманний місцевим краєзнавчим студіям феномен соціокультурного універсуму, з властивою йому міфотворчістю, «героїзацією» власної історії, ідеалізацією, чи навіть сакралізацією діяльності місцевих діячів тощо, емоційне осягнення історії рідного краю.

Вироблення загальних програм міждисциплінарних досліджень дозволить вийти на багаторівневість локальної історії. Із соціології й культурної антропології до істориків прийшло розуміння, що локальне співтовариство, не применшуючи самоцінності його дослідження, може бути розглянуте в якості компактного «мікрокосму», з наступним порівняльним аналізом подібних явищ і переходом його через локальну до тотальної історії у всіх її соціальних вимірах. Постає завдання розробки методів визначення «місць» як соціопросторових утворень.

⁴¹ До оргкомітету надійшло понад 200 заявок з усіх регіонів України, 12 міст Росії, а також Білорусі, Болгарії, Литви, Молдови, Польщі, а статті учасників склали дві книги тематичного випуску «Наукових записок» (Т.19) Інституту (понад 100 друк. арк.).

Анатолий Авраменко

КУБАНЬ КАК ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ РЕГИОН

Понятие «Кубань» часто упоминают как один из регионов современной России. Это не вызывает сомнений, если говорить о политических реалиях. Но данный регион не чужой и для Украины: огромная часть местного населения имеет украинское происхождение. По словам С. В. Кульчицкого, «наибольшей в утраченном массиве украинских этнографических земель и по территории, и по населению, является Кубань»¹. Поэтому Кубань представляет интерес для украинских исследователей, как один из исторически сложившихся историко-культурных и этнографических регионов расселения украинского этноса². В этой связи представляется целесообразным дать историко-географическую характеристику Кубани как региона.

В зависимости от исторического периода, содержание понятия «Кубань» будет различным, так как границы региона (как и его внутренняя структура) подвижны, на что обратил внимание исследователей Д. В. Сень³. В этом смысле «Кубань» равнозначна субъекту Российской Федерации, официально именуемому Краснодарским краем. Однако край появился на карте только в 1937 г., а до этого происходили неоднократные радикальные административно-территориальные изменения, вследствие которых часть «Кубани» оказалась за пределами Краснодарского края (территория Карачаево — Черкесии и часть Ставропольского края).

¹ *Кульчицкий С. В.* Голодомор 1932–1933 рр. на Кубані // Кубань-Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия. Вып. 3. — Краснодар, 2008. С. 312.

² См., например: *Політико-адміністративний атлас України*. — Київ: ДНВП «Картографія», 2006. — С. 7. Українські етнічні землі (на поч. XX ст.) [Карта].

³ *Сень Д. В.* «Черномория» versus «Кубань»: некоторые аспекты дискурса империй и теоретические аспекты изучения истории Северо-Западного Кавказа конца XVIII в. — начала XIX в. // *Итоги фольклорно-этнографических исследований этнических культур Северного Кавказа за 2005 г.* Дикаревские чтения (12). Краснодар, 2006. С. 379–395; *Сень Д.* Воображение региона как колонизация: Кубань-Черномория-Кубань (практики Российской империи в Крыму и на Северо-Западном Кавказе в конце XVIII — середине XIX вв.) // *Історико-географічні дослідження в Україні. Збірник наукових праць.* Число 10. — Київ, 2007. С. 317–336.

В то же время кубанцы, отдыхающие на Черноморском побережье Краснодарского края, часто с удивлением слышат от местных жителей фразу: «у вас на Кубани». Оказывается, себя жители побережья не считают кубанцами и даже отмечают, что их менталитет отличается от кубанского! Действительно, до 1937 г. территория Черноморского побережья Кавказа имела особую судьбу. До 1896 г. она составляла Черноморский округ, преобразованный затем в губернию. При этом, как округ, так и губерния числились в составе административных единиц Закавказья, а Кубанская область входила в состав Северного Кавказа. В колонизации Черноморского побережья участвовали русские, украинцы, армяне, греки, турки, немцы, чехи, эстонцы и др. при незначительной роли казачества, в отличие от Кубанской области. В состав «Кубани» попали и некоторые другие районы, ещё сравнительно недавно относившиеся к Ставрополью или к Донской области.

А с выходом Адыгеи из Краснодарского края получается, что Адыгея, территория которой тянется по левому берегу р. Кубань, в региональном смысле уже как бы не «Кубань»! Она является отдельным субъектом федерации, хотя экономически теснейшим образом связана с Краснодарским краем и со всех сторон окружена его территорией. Более того, земли Адыгеи полностью находятся в бассейне р. Кубань, в отличие от бывших станиц черноморских казаков, расположенных по рекам, впадающим в Азовское море. У Адыгеи в физико-географическом смысле гораздо больше оснований считаться частью кубанских земель. Поэтому определение «Кубань» в региональном смысле в значительной мере условно и не обладает устойчивыми границами.

Рассмотрим основные этапы изменений внешних границ и внутренней структуры «Кубани». До конца XVIII в. земли современного Краснодарского края делились на три основные зоны: 1) степные просторы Прикубанья, где обитали кочевники (здесь можно особо выделить район современного Таманского полуострова, который турки держали под своим контролем), 2) предгорья и горы Закубанья, покрытые лесами, где жили преимущественно племена адыгов и абазин, 3) Черноморское побережье, населённое в основном адыгами и убыхами.

Ликвидация Крымского ханства в 1783 г. привела к присоединению к России степного Прикубанья и «острова Таман», переданных Черноморскому казачьему войску для заселения в 1792 г. Так появилась «Черномория» (имеющая небольшой выход к Чёрному морю), или «Земля войска Черноморского». Эта территория вначале была подчинена Таврическому губернатору, а земли к востоку от неё вошли в Кавказскую область Кавказского наместничества (учреждено в 1775 г.). Административным центром Черномории стал Екатеринодар, имевший статус «войскового города». В ходе заселения Кубани

казачья администрация стала формировать привычные ещё с запорожских времён административные единицы — паланки (Ейская, Копыльская, Екатеринодарская), но уже с 1794 г. территория войска делилась на пять округов, с 1802 г. — на четыре, с 1842 г. — на три.

Население Черномории было почти моноэтничным: прибывающие сюда переселенцы вплоть до 1860 г. были выходцами из украинских («малороссийских» по терминологии того времени) губерний. Правительство организовало три переселения из Полтавской, Черниговской и Харьковской (до 1835 г. — Слободско-Украинская) губерний: в 1809–1811, 1820–1825 и 1848–1849 гг. Всего переселилось свыше 100 тысяч чел. К 1860 г. в Черномории числились 177 424 жителя обоего пола. Это даёт основание включать Черноморию в состав украинских этнических территорий, что вызывает нервную реакцию современных российских политиков.

Пограничное положение и крайне низкая плотность населения в регионе, постоянная угроза набегов горцев предопределили здесь ведущую роль казачества. И если на территории Ставрополя немалую роль в колонизации играли однодворцы, крестьяне, отставные солдаты (большинство из которых власти со временем зачисляли в казаки), то в Прикубанье переселялись почти исключительно казаки. Это предопределило ведущую роль в местной администрации военных, а не гражданских властей.

Желая удешевить аппарат управления, повысив его эффективность, император Павел I провел в 1796 г. реформу административно-территориального деления (АТД): наместничества, генерал-губерна — торства и некоторые уезды были упразднены. Екатеринославское и Вознесенское наместничества вместе с Таврической областью указом 12 декабря 1796 г. были объединены в Новороссийскую губернию, причем её центр — Екатеринослав был на короткое время переименован в Новороссийск (с 1797 г.)⁴. В состав новой обширной губернии была включена и Земля Войска Черноморского⁵, вначале вошедшая в состав Ростовского уезда⁶, с сохранением деления на округа, а затем составившая отдельный Фанагорийский уезд. Впрочем, Черномория оставалась инородным телом в составе новой губернии, и на её внутренние порядки данная реформа не оказала существенного влияния.

⁴ Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. М., 1959. — С. 201; Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА). — Ф. ВУА. — Д. 18336. — Ч. 1–2.

⁵ Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800–1825 гг. М., 1970. — С. 174; Захарова О. Ю. Генералы своих судеб: М.С.Воронцов — генерал-губернатор Новороссийского края. — М., 1998. — С. 18.

⁶ Государственный архив Краснодарского края (ГАКК). Ф. 249. — Оп. 1. — Д. 370. — Т. 1. — Л. 54.

При Александре I указом 8 октября 1802 г. Новороссийская губерния была разделена на Екатеринославскую, Николаевскую (с 31 августа 1803 г. — Херсонская) и Таврическую губернии, после чего Черноморья считалась уездом последней, но уже не Фанагорийским, а Тмутараканским⁷. Однако введённые новшества не меняли сущность сложившихся в Черноморском войске порядков: привилегированная казачья старшина практически безнаказанно и повсеместно допускала злоупотребления на всех уровнях, что стало неистребимой кубанской традицией до нашего времени.

Активизация военных действий на Северном Кавказе заставила подчинить Черноморское войско кавказскому начальству: Черноморья была изъята из состава Таврической губернии и выведена из подчинения Херсонскому военному губернатору (находившемуся в Одессе). Согласно именному императорскому указу, данному Сенату 17 апреля 1820 г., она стала подчиняться командиру Отдельного Грузинского (с августа 1820 г. переименован в Отдельный Кавказский) корпуса А. П. Ермолову, который одновременно был управляющим гражданской частью в Грузии, Астраханской и Кавказской губерниях. Это позволяло успешнее координировать военные действия, но создавало и неудобство — резиденция А. П. Ермолова находилась в далеком Тифлисе. Одновременно Черноморья была причислена к Кавказской губернии⁸. На практике это означало подчинение черноморской администрации Кавказскому губернскому правлению лишь по гражданской части, но в то же время Черноморья не стала уездом Кавказской губернии, сохраняя особый статус и внутреннее деление на 4 округа (земские сыскные начальства).

Прикубанские земли к востоку от Черноморья заселяли преимущественно русские, а не украинцы. В 1794 г. на р. Кубань донскими казаками были основаны станицы Темнолесская, Воронсколеская, Прочноокопская, Григориполисская, Кавказская и Усть-Лабинская, составившие в марте 1796 г. Кубанский казачий полк⁹. Полковой принцип сохранялся и в дальнейшем административном устройстве т. н. «Старой Линии»¹⁰, тянувшейся от границ Черномо-

⁷ Российский государственный исторический архив (РГИА). Ф. 1329. — Оп. 1. — Д. 236. — Л. 34; *Дружинина Е.И.* Южная Украина в 1800–1825 гг. — С. 174. В «Советской энциклопедии истории Украины» ошибочно утверждается, что в 1820 г. Тмутараканский уезд был присоединён к территории Черноморского казачьего войска» (См.: Радянська енциклопедія історії України. — Т. 4. — К., 1972. — С. 247).

⁸ Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое (далее — 1 ПСЗ). — Т. XXXVII. — № 28225; *Кавтарадзе А. Г.* Генерал А. П. Ермолов. — Тула, 1977. — С. 66; *Очерки истории Кубани с древнейших времен по 1920 г.* — Краснодар, 1996. — С. 189).

⁹ *Край наш Ставрополье: Очерки истории.* — Ставрополь, 1999. С. 82.

¹⁰ Имеется в виду Кавказская укрепленная линия.

рии на восток. Деление на уезды имело значение лишь для гражданского населения Кавказской области, хотя и здесь военная администрация имела приоритет над гражданской.

Для усиления Кавказской линии в 1802 г. по р. Кубани были поселены 4 станицы — Ладожская, Тифлисская, Казанская и Темижбекская, при одноименных редутах. Население этих станиц составили бывшие казаки Екатеринославского войска, упразднённого в 1796 г. Из этих станиц был образован Кавказский полк. В 1804 г. на линию переселили однодворцев из Змиевского уезда Слободско-Украинской губернии, тоже служивших прежде в Екатеринославском казачьем войске. Эти переселенцы образовали станицу Воронежскую, включённую в состав Кавказского полка, хотя её территория была отделена от прочих станиц территорией Кубанского полка. С целью ликвидации возникшей чересполосицы в 1819 г. станица Усть-Лабинская была перечислена в Кавказский полк, а Темижбекская — в Кубанский. Теперь оба полка были обособлены один от другого территориально: Кавказский полк тянулся полосой от Воронежской до Казанской станицы, а Кубанский — от станицы Кавказской до Воровсколеской¹¹.

В украинской научной литературе распространено ошибочное мнение о том, что переселившиеся на Кубань бывшие казаки упразднённого Екатеринославского войска — украинцы. Так, донецкий историк Д. Д. Билый пишет, что в 1803 г. на Старую Линию переселено 3277 украинцев Екатеринославского казачьего войска, а в 1804 г. — ещё 378 украинских казаков из Слобожанщины¹². На самом деле эти люди были русскими однодворцами — особой категорией служилых людей, расселённых в пограничных местностях¹³. Да и Ф. А. Щербина, на которого ссылается Д. Д. Билый, вовсе не писал, что эти казаки были украинцами. Напротив, упоминаемые Щербиной фамилии (Гречишкин, Фарафонов, Макеев, Леденев) указывают на русское происхождение упомянутых казаков. Украинцы селились в этих станицах в более позднее время.

В 1824–1827 гг. в верховья р. Кубани были переселены станицы казаков, ещё ранее переселённых в Ставрополе с р. Хопёр. Вскоре они составили Хопёрский полк. 25 октября 1832 г. был издан указ об объединении всех казачьих линейных полков и войск к востоку от

¹¹ Щербина Ф. А. История Кубанского казачьего войска. Т. 2. Екатеринодар, 1913. — С. 196; Фелицын Е. Д. Кошетье, войсковые и наказные атаманы // Кубанское казачье войско. 1696–1888 г.: Сборник кратких сведений о войске. — Воронеж, 1888. — С. 298.

¹² Білий Д. Кубань і Україна // Пам'ятки України: історія та культура. Київ, 2005. № 3/4. С. 8.

¹³ См. например: Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII — первой половине XIX века (1719–1858 гг.). — М., 1976. С. 95, 96, 114–115 и др.

Черномории в Кавказское линейное казачье войско (КЛКВ)¹⁴. Следующий указ от 2 декабря 1832 г. значительно увеличил численность нового войска за счет перевода в казачье сословие жителей 31 казённого селения Кавказской области. Подавляющее большинство крестьянских сёл вошло в состав уже существовавших линейных казачьих полков. Восемь однодворческих селений, расположенных вблизи от центра Кавказской области, образовали новый — Ставропольский казачий линейный полк. Позже территория войска стала делиться на 17 полковых округов, объединявшихся в 8 бригад (бригадная система была введена в 1846 г.).

КЛКВ стало главной ударной силой при продвижении в Закубанье. Бесконечные хищнические набеги горцев требовали адекватного ответа, и еще в 1839 г. генерал-майор Г. Х. Засс предложил передвинуть границу с горцами, создав кордонную линию по р. Белая. Однако Николай I пока решил ограничиться переносом линии на р. Лаба. С 1841 г. началось строительство укреплений и станиц на новом рубеже, что означало расширение войсковой казачьей территории. Равнина между реками Кубань и Лаба стала называться *Новой Линией*, в отличие от *Старой Линии*, располагавшейся по другую сторону Кубани. В 1841 г. в этом районе были основаны первые станицы, образовавшие Лабинский линейный полк КЛКВ. Позже появились также 2-й и 3-й Лабинские полки.

В условиях сурового военного быта как на Старой, так и на Новой Линии не было даже элементов казачьего самоуправления (в отличие от Черномории). В линейных станицах отсутствовала должность атамана, избираемого населением; власть осуществлял так называемый станичный начальник, назначавшийся командованием полка или бригады. Искусственно созданное из разнородных единиц КЛКВ было максимально приближено к положению военного поселения, где власть генералов и офицеров была абсолютной. Попытки протеста казаков при переселении их в новые станицы в Закубанье пресекались насильственными мерами, вплоть до переселения казачьих семей под военным конвоем¹⁵. Казаки Черномории были более сплочёнными и такого отношения к себе не допускали.

Таким образом, накануне создания Кубанской области (1860 г.) Черномория и Ставропольская губерния (до 1847 г. — Кавказская область), значительную часть которой занимало КЛКВ, Закубанье и Причерноморье, представляли собою разные регионы, являющиеся частями макрорегиона — Северного Кавказа. Различия между Черноморией и Ставрополем были намного глубже, чем между

¹⁴ На территории будущей Кубанской области находились Кубанский, Кавказский и Хопёрский линейные казачьи полки.

¹⁵ Щербина Ф. А. История Кубанского казачьего войска. Т. 2. С. 436; Край наш Ставрополье... С. 86.

Тамбовской, Рязанской и Воронежской губерниями. А большая часть Закубанья и Причерноморья в то время вообще не входила в состав России. Поэтому применение ко всем этим территориям единого термина «Кубань» для данной эпохи будет неправомерным.

На завершающем этапе Кавказской войны была произведена реорганизация управления войсками для лучшего оперативного управления, что сопровождалось радикальной реформой АД. Указом от 8 февраля 1860 г. правое крыло Кавказской линии было преобразовано в Кубанскую область, а левое — в Терскую. Бассейн р. Кубань был полностью включён в Кубанскую область, в том числе земли, населённые враждебными племенами горцев, которые ещё предстояло завоевать. Был разработан план вытеснения этих племён и заселения их земель казачьими станицами. Осуществлять этот план довелось генералу Н. И. Евдокимову, командовавшему войсками на Северном Кавказе.

Приказом главнокомандующего Кавказской армии А. И. Барятинского от 13 октября того же года из Черноморского казачьего войска и шести бригад КЛКВ было создано Кубанское казачье войско (ККВ). Остальные четыре бригады КЛКВ составили Терское казачье войско. Этот приказ 19 ноября утвердил Александр II, и он приобрёл силу закона¹⁶. Таким образом, Кавказская, Лабинская, Кубанская, Ставропольская, Хопёрская и Урупская бригады вошли в состав ККВ.

Создание ККВ было достаточно искусственным — между черноморцами и линейцами были большие различия. Почти все черноморские казаки имели украинское происхождение, а ядро составляли потомки запорожцев. Черномория долго сохраняла особенности в управлении, землевладении и землепользовании, в культуре, самосознании и языке. Современники не имели сомнений относительно этнической идентификации черноморцев. Один из первых историков Кубани И. Д. Попко (сам — черноморский казак) в 1858 г. писал: «весь войсковой состав черноморского народонаселения носит одну физиономию, запечатлен одной народностью — малороссийской. <...> Черноморцы говорят малороссийским языком, хорошо сохранившимся. На столько же сохранились под их военной кавказской оболочкой черты малороссийской народности в нравах, обычаях, поверьях в быту домашнем и общественном»¹⁷. Офицер и известный географ М. И. Венюков, прибывший на Кавказ в конце 1861 г., также писал, что Черноморское войско состоит из малороссиян, сохраняет предания Запорожской Сечи, а иногородних здесь недружественно называют москалями¹⁸.

¹⁶ ПСЗ. 2-е собрание (далее — 2ПСЗ). Т. XXXV. (1860 г.). СПб., 1862. Ст. 36327.

¹⁷ Попко И. Д. Черноморские казаки в их гражданском и военном быту. — СПб., 1858. С. 46.

¹⁸ Венюков М. И. К истории заселения Западного Кавказа, 1861–1863 гг. // Русская старина. 1878. № 6. С. 252–253.

Традиции Черномории и собственность войска на земли, пожалованные грамотой Екатерины II, игнорировались генералом Н. И. Евдокимовым: он решил часть казаков-черноморцев (станции Старо-Щербиновскую, Конеловскую и Шкуринскую) переселить за Кубань, невзирая на их привилегии. В ответ начались волнения, генерал был вынужден лично приехать в Екатеринодар, но даже арест некоторых офицеров-черноморцев не сломил оппозицию. Власти вынуждены были создать систему льгот и материальной помощи для переселенцев, особенно для добровольцев (прочих избирали жребием). В письме товарищу военного министра¹⁹ генералу Д. А. Милютину Евдокимов откровенно писал, что «особенных правительственных мер требует Черномория. Большинство тамошнего дворянства, наследуя и храня заповеди бывшего малороссийского гетмана Мазепы, старается поддерживать дух отдельной национальности в мысли простого народа, им же угнетенного. <...> Эта язва на теле русской земли излечима только при совершенном слиянии ее с кавказскими казаками и при уменьшении панства»²⁰. Барятинский также признавался, что с самого начала с недоверием смотрел на черноморских казаков, поэтому считал необходимым слить их с линейцами в одно войско²¹.

Заселение Закубанья начало осуществляться на основе императорского рескрипта на имя Н. И. Евдокимова от 24 июня 1861 г., а 10 мая 1862 г. было утверждено Положение, согласно которому определялся порядок переселения кубанских казаков и иных переселенцев из России в предгорья западной части Кавказа. Соответственно, новый военный министр Д. А. Милютин распорядился переселить в указанный район 12 400 кубанских казаков, 800 азовских, 1200 — донских, 2000 государственных крестьян и малороссийских казаков, 600 женатых нижних чинов Кавказской армии, включив их всех в состав ККВ. Переселили также некоторое количество терских, уральских и оренбургских казаков. При этом военные власти стремились по возможности смешивать переселенцев разного происхождения, чтобы ускорить их ассимиляцию. Всего в 1861–1865 гг. в Закубанье было основано 111 станиц (некоторые из них позже ликвидировали).

Создание новых станиц в ходе завершения Кавказской войны сопровождалось постоянными реорганизациями в управлении: появлялись новые полки и бригады, изменялись границы между ними. Накануне коренной реформы АТД в 1870 г. территории Кубанской области и ККВ не совпадали: некоторые станицы

¹⁹ Т. е., по современной терминологии, заместителю министра.

²⁰ Отдел рукописей Российской Государственной Библиотеки. Ф. 169. Карт. 63. Ед. хр. 38. Л. 3 об. — 4.

²¹ Подробнее см.: Зиссерман А. Л. Фельдмаршал князь Александр Иванович Барятинский. М. 1890. Т. II. С. 377–382, 381–383.

находились на территории Ставропольской губернии, а территория Шапсугского берегового пешего батальона в 1868 г. была включена в состав Черноморского округа, созданного указом от 10 марта 1866 г. на побережье Чёрного моря, и он оказался также за пределами Кубанской области. Но казаки батальона, как и раньше, числились в составе ККВ, что создавало двойное подчинение.

Указом от 29 апреля 1868 г. было разрешено «лицам невойскового сословия» селиться и покупать недвижимую собственность на казачьих землях. Отмена крепостного права также способствовала значительному притоку «иностранцев» жителей из российских и украинских губерний в Кубанскую область, что способствовало быстрому экономическому подъёму.

Стремление распространить на Кубань общеимперскую систему гражданского управления привело к реформе АТД, в соответствии с которой в 1870 г. область была разделена на 5 уездов. При этом 12 станиц ККВ, находившихся на территории Ставропольской губернии, получили статус сёл, а их жители стали крестьянами этой губернии. Такая же судьба постигла 12 станиц Шапсугского берегового пешего батальона (на побережье между Геленджиком и р. Туапсе), переданных в состав Черноморского округа. В 1876 г. появилось два новых уезда, границы внутренних административных единиц часто изменялись, что создавало неудобства для населения. То же самое происходило и с делением на полковые округа: изменения границ между ними не учитывали исторические традиции. Так, станица Полтавская вошла в состав не Полтавского полкового округа, как можно было ожидать, а Таманского.

Новый император Александр III стремился повысить роль казачества в качестве опоры самодержавия. В соответствии с новыми политическими установками в 1888 г. на Кубани вместо 7 уездов были созданы 7 отделов с совершенно иными границами. Теперь вся система управления была подчинена интересам казачьего войска. В 1889 г. был сформирован новый конный полк, что вызвало новую волну перераспределения границ между отделами. Эти границы так и не стали стабильными.

Закреплялись правовые преимущества казаков перед «иностранцами». В то же время царизм пытался оторвать Кубань от Украины, заставить казаков забыть свои исторические корни²². В местных школах преподавали только на русском языке. В 1896 г. Кубань помпезно отмечала 200-летие ККВ. Надуманность этого юбилея была очевидной для многих. В Петербурге старшинство войска решили определять по времени первого упоминания в официальных доку-

²² В дальнейшем эту политику восприняла советская власть после непродолжительного периода украинизации края, а ныне осуществляют правители современной России, в том числе кубанская администрация.

ментах о службе российскому престолу старейшего из полков войска. Им было решено считать Хопёрский полк, участвовавший во взятии Азова в 1696 г. При этом казакам внушали, что Войско Запорожское было ликвидировано в 1775 г., а Черноморское войско не было его правопреемником. Казак украинского происхождения должен был считать собратом не украинского крестьянина, переселившегося на Кубань, а казака русского происхождения, зачисленного в ККВ. Но казаки помнили запорожские думы и «рідну мову».

Руководитель Научно-исследовательского центра традиционной культуры Кубанского казачьего хора профессор Н. И. Бондарь утверждает, что черноморские казаки, ставшие частью ККВ, уже в середине XIX в. не считали себя украинцами, что сформировалась новая этническая общность *в составе русского народа* — кубанские казаки²³. Но во время переписи 1897 г. в Кубанской области 908 818 человек назвали своим родным языком украинский (украинцев в области оказалось даже больше, чем русских). В начале XX в. на Кубани начали действовать национальные украинские партии, общественные организации типа «Просвіти», зарождается украинское книгоиздание — и всё это не при поддержке, а вопреки официальной политике правительства. Чего стоит хотя бы один лишь съезд учителей Кубани, проходивший в мае 1917 г., на котором приняли резолюцию о массовой украинизации кубанской школы! Таким образом, старания царского правительства ассимилировать кубанских казаков украинского происхождения оказались безуспешными.

Не были стёрты и следы прежних региональных различий, существовавших до образования ККВ в 1860 г. Накануне революции 1917 г. наиболее зажиточными были станицы бывшей Черномории. Беднейшими — закубанские станицы, особенно в нагорной полосе. Население Закубанья было наиболее пёстрым в этническом отношении: здесь находились адыгейские и ногайские аулы, селение Армавир (фактически ставшее городом) было крупным центром сосредоточения армянского населения; на землях, купленных в Закубанье, селились иностранные колонисты и выходцы из центральных губерний России.

Совершенно иные процессы происходили на территории российского Причерноморья, входящей ныне в состав Краснодарского края. По Адрианопольскому мирному договору 1829 г. Турция признала российским владением восточное побережье Чёрного моря от старого устья р. Кубань (впадавшего в Кизилташский лиман) до Абхазии. Но местные горцы считали себя независимыми, и в 1830–1842 гг. на побережье была возведена цепь укрепленных пунктов, составивших Черноморскую береговую линию. В условиях Крымской войны

²³ Див.: Авраменко А. М. Третя збірка «Кубань — Україна» і деякі проблеми кубанської україністики // Кубань-Україна: вопросы историко-культурного взаємодія. Вып. 3. — Краснодар, 2008. С. 10–14.

созданные здесь укрепления и поселения в 1854–1855 гг. были упразднены, а гарнизоны и жители — выведены за р. Кубань и распределены по станицам. Лишь после окончания Кавказской войны и вторичного подчинения территории от Анапы до Абхазии снова началась колонизация этой территории.

Возобновление административного управления, колонизации и хозяйственного освоения Причерноморья началось в 1866 г., т. е. после окончания Кавказской войны. 10 марта 1866 г. было утверждено «Положение о заселении Черноморского округа и управления оным». Для ускоренного заселения Черноморского округа переселенцам предоставляли различные льготы, поэтому сюда прибывали не только русские, но и молдаване, грузины, эстонцы, а также иностранцы (греки и армяне из Турции, немцы из Южной Германии, чехи). Возникла своеобразная этногеографическая мозаика, ставшая особенностью данного региона.

Первоначально в округ вошли две территории — пространство между реками Туапсе и Бзыбь, от моря до Главного Кавказского хребта, а также район Анапы — Новороссийска. Черноморский округ (административный центр — Новороссийск) не входил в состав Кубанской области и был причислен к Закавказскому краю. По Положению 1866 г. начальник округа имел права губернатора, но до устройства гражданских поселений он был временно подчинен начальнику Кубанской области «в порядке общего гражданского управления»²⁴, а через него — наместнику Кавказскому. Но округ не был включён в состав Кубанской области, как иногда утверждается в литературе²⁵. К 1874 г. в округе было 2 города и всего 40 сельских поселений.

Между двумя упомянутыми выше территориями, от Геленджика до р. Туапсе, в 1863–1864 гг. были поселены казачьи станицы Шапсугского берегового пешего батальона ККВ. Эти станицы были крайне малы (в среднем по 50 семейств) и бедны, некоторые из них были вскоре ликвидированы. В 1868 г. земли батальона были присоединены к Черноморскому округу²⁶, а позже и сам батальон был расформирован. Юго-восточная граница округа (вероятно, в 1868 г.) была передвинута от р. Бзыбь на запад к р. Мехадырь, а примерно с 1896 г. — к р. Бегерепста²⁷. А в 1884 г. в состав Кубанской области был

²⁴ 2 ПСЗ. — Т. ХLI. № 43093.

²⁵ См., например: История Кубани в датах. (Материалы к хронологии Кубани). - Краснодар, 1996. — С. 17.

²⁶ 2 ПСЗ. — Т. ХLIII. — № 46457.

²⁷ Справочник и путеводитель по Черноморской губернии. — Новороссийск, 1907. — С. 214, 216; Основные административно-территориальные преобразования на Кубани. — С. 54; Архив русской революции. — Т. 7. — М., 1991. — С. 108; Государственный архив г. Сочи (ГАГС). — Ф. Р-308. — Оп. 1. — Д. 42.

передан город Анапа с деревнями Варваровка и Павловка (в первой из них жили русские и чехи, а во второй — исключительно чехи)²⁸. Это несколько сократило площадь округа, но не облегчило управление им — заселение и хозяйственное освоение здесь шло тяжело и медленно. Поэтому указом от 21 мая 1888 г. Черноморский округ был передан в подчинение начальнику Кубанской области²⁹. Такое положение сохранялось до 1896 г., когда округ был преобразован в губернию. Однако это не означало передачи Черноморского побережья в состав Кубанской области (как ошибочно полагают составители справочника по административно-территориальному делению Кубани): округ по-прежнему числился среди административных единиц Закавказского края, создавалась лишь дополнительная инстанция в управлении.

В отличие от Кубани Черноморским округом управляла исключительно гражданская администрация. В 1881 г. было ликвидировано Кавказское наместничество, а Кубанская область и Черноморский округ передавались в подчинение главноначальствующему гражданской частью на Кавказе³⁰. При этом подтверждалось разделение Кавказского края на две части: Северный Кавказ и Закавказье. Кубанская область была отнесена к Северному Кавказу, Черноморский округ — к Закавказью. Уже по этой причине данные территориальные единицы нельзя считать единым регионом. Кстати, с учреждением в 1885 г. Сухумской епархии (подчинённой экзарху Грузии) в её ведение перешли приходы Черноморского округа, а Кубанская область входила в состав Кавказской епархии (с 1886 г. она именовалась Ставропольской).

23 мая 1896 г. Николай II утвердил мнение Государственного Совета «О преобразовании административного устройства Черноморского округа...»³¹, на основании которого округ был изъят из подчинения начальнику Кубанской области и преобразован в Черноморскую губернию — самую маленькую по площади в Российской империи. Однако участки были переименованы не в уезды (как в обычных губерниях), а в округа — Новороссийский, Туапсинский и Сочинский.

²⁸ *Тверитинов И. А.* Социально-экономическое развитие Сочинского округа во второй половине XIX — начале XX в. — С. 37; 3 ПСЗ. — Т. IV. — № 2977; *Колесов В. И.* Некоторые дискуссионные вопросы истории чехов Кубани // *Творческое наследие Ф. А. Щербины и современность.* — Краснодар, 1999. — С. 124.

²⁹ Основные административно-территориальные преобразования на Кубани (1793–1985 гг.). Краснодар, 1986. — С. 54–55.

³⁰ 3 ПСЗ. — Т. III. — № 1521.

³¹ 3 ПСЗ. — Т. XVI. — № 12995.

Родственник царя, герцог А. П. Ольденбургский, создавший Гагринскую климатическую станцию, добился по указу от 15 декабря 1904 г. включения т. н. «Гагринской дачи» (выделенной из состава I Гумистинского и II Гудаутского участков Сухумского округа) в Черноморскую губернию. Юго-восточная граница губернии (и Сочинского округа) была в результате перенесена от р. Бегерепста к р. Бзыбь. Тогда же деревни Павловка и Варваровка, находившиеся близ Анапы, были возвращены из Кубанской области в состав губернии, и её северо-западная граница стала проходить по водораздельному хребту у рек Китлямиг и Хандерей — в 10 верстах от Анапы³². Но в 1912 г. территория губернии вновь уменьшилась за счет перенесения северо-западной границы на водораздел р. Дюрсо³³. Все эти незначительные, казалось бы, изменения, следует учитывать, когда исследователь относит конкретные населённые пункты к определённом региону или сравнивает статистические показатели по регионам.

Революция и гражданская война в России неоднократно ломали прежние перегородки между административными единицами: изменение линии фронта, установление советского или белогвардейского режимов приводило к тому, что местная власть стремилась распространить свою деятельность на соседнюю территорию, независимо от её региональной принадлежности.

В Кубанской области создавались гражданские комитеты, подчинявшиеся Временному правительству, а также органы казачьего самоуправления (чего не могло быть в Черноморской губернии). В Екатеринодаре появилось Временное Кубанское войсковое правительство. В конце сентября — начале октября 2-я краевая Рада провозгласила себя верховным органом не только войска, но и всего Кубанского края и 17 октября приняла «Временное положение о высших органах власти в Кубанском крае», согласно которому управление в области передавалось Кубанской Раде, куда должны были войти представители казаков, горцев и коренных крестьян (постоянно проживавших не менее трёх лет). Из числа своих членов Кубанской Раде предстояло сформировать Законодательную Радугу и избрать войскового атамана.

Но в среде самого казачества не было политического единства. Резкие противоречия существовали относительно будущего статуса Кубани. Часть деятелей Рады — так называемые «черноморцы» или федералисты (среди которых выделялись Н. С. Рябовол, ставший

³² З ПСЗ. — Т. XXIV. — №№ 25364, 25568; Население и хозяйство Кубано-Черноморской области: Статистический сборник. — Краснодар, 1923; Архив русской революции. — Т. 7. — М., 1991. — С. 107.

³³ ГАКК. — Ф. 574. — Оп. 1. — Дд. 2519, 4271, 4272, 4298; Москвич Г. Путеводитель по Черноморскому побережью. — Пг., 1916. — Приложение: Карта Черноморского побережья.

председателем Законодательной Рады, и Л. Л. Быч, избранный в ноябре 1917 г. председателем Кубанского краевого правительства), — были сторонниками широкой автономии Кубани, её «самостийного» существования, а после захвата власти большевиками и провозглашения независимости Украины искали с последней сближения. Другая часть — «линейцы» (к которым принадлежал избранный 12 октября войсковым атаманом полковник А. П. Филимонов) — поддерживали идею развития Кубани в составе единой и неделимой России. Борьба между этими группировками не прекращалась вплоть до окончания гражданской войны и стала одной из причин крушения Белого движения на Юге России.

Узнав о свержении большевиками временного правительства в Петрограде и провозглашении в стране советской власти, Кубанское войсковое правительство постановило не признавать власти большевиков и принять на себя всю полноту власти в области вплоть до восстановления Временного правительства. Однако основная масса казачьего населения Кубани стремилась уклониться от политической борьбы, заняв выжидательную позицию. Собственные «войска Кубанского края» состояли из малочисленных добровольческих отрядов. 8 января 1918 г. первая сессия объединённой Законодательной Рады провозгласила Кубань самостоятельной республикой, входящей в состав России на федеративных началах. Но в течение января советы взяли власть в свои руки в Армавире, Майкопе, Темрюке, Тихорецкой и ряде станиц, где началось формирование Красной гвардии. Территория, контролируемая Радой и её правительством, стремительно сокращалась, а 14 марта (1 марта по старому стилю) вооружённые силы красных заняли Екатеринодар, вынудив Раду и правительство со своим отрядом уйти за р. Кубань на соединение с белогвардейской Добровольческой армией генерала Л. Г. Корнилова.

Непримиримая политика большевиков (и их стремление переделить все земли) вынудила основную массу кубанских казаков поддержать белогвардейцев. 4 (17) августа Екатеринодар был занят Добровольческой армией и восставшими казаками, а к концу 1918 г. уже вся бывшая Кубанская область находилась под контролем белых. Главнокомандующий Вооружёнными силами Юга России А. И. Деникин вынужден был восстановить прежнюю казачью администрацию, ибо казачество составляло чрезвычайно важную часть антибольшевистского движения. По данным эмигрантских казачьих журналов, на стороне белого движения боролись 3 конные дивизии, 3 отдельные конные бригады, 3 пластунские бригады, 24 батареи — всего около 110 тыс. кубанских казаков³⁴. Казачье

³⁴ Ратушняк О. В. История кубанских казаков в эмигрантской казачьей периодике // Из дореволюционного прошлого кубанского казачества. Краснодар, 1993. С. 172.

правительство, в свою очередь, вынуждено было мириться с бывшими царскими генералами, возглавлявшими Белое движение. Кубанские казачьи лидеры искали свой альтернативный «третий путь», но по-прежнему сохранялись острые противоречия между «черноморцами», стоявшими на федералистских и даже сепаратистских позициях, и «линейцами», поддерживавшими политический курс Деникина.

Отличия в самосознании черноморцев и линейцев ярко демонстрирует решение № 7 казачьего сбора станицы Старо-Нижестеблиевской Таманского отдела от 10 августа 1918 г. (т. е. сразу после падения советской власти), опубликованное в газете «Великая Россия» в Екатеринодаре в сентябре того же года. Путая украинские и русские слова, что характерно для кубанского говора, текст провозглашал: «Мы, козаки, потомки прежних запорожцев по своему слабоумию или недочету в науци, ны так давно изменили свой ридний Кубани, дали волю и власть проклятому москалю таку, якою сами владили... ну наша думка гныла и плода з цѣи доброты ны выйшло». Имея в виду под «москалями» власть большевиков, казаки каялись, благодарили своих спасителей, клялись в верности войсковому атаману Филимонову, Кубанской Раде и краевому правительству³⁵.

Внутренняя борьба между казачьими лидерами приводила к «министерской чехарде». За время после отставки последнего наказного атамана М. П. Бабыча сменилось 3 войсковых атамана, 5 председателей правительства, а составы правительства менялись 9 раз³⁶.

Во второстепенных вопросах Деникин шёл на уступки и не стал возражать, когда Кубанская чрезвычайная краевая Рада, согласно «Временному положению об управлении Кубанским краем», юридически преобразовала Кубанскую область в Кубанский край 5 декабря 1918 г.³⁷ (фактически это название употреблялось и раньше). С этого времени и до конца марта 1920 г. Екатеринодар считался краевым центром. Но Деникин не терпел сепаратистских устремлений. Между тем, уже 9 августа 1918 г. в Екатеринодар прибыл «представитель астраханского правительства», явился с верительной грамотой посол Белорусской народной республики. Вскоре при Кубанском краевом правительстве был аккредитован уполномоченный представитель от Всевеликого Войска Донского, прибыл личный представитель гетмана Украинской державы вместе

³⁵ Родная Кубань. 2003. №1. С. 26–27. Сохранена орфография оригинала. — *Авт.*

³⁶ Зайцев А. А. Крушение мелкобуржуазных иллюзий на Кубани и Черноморье (1917–1920 гг.). Краснодар, 1990. С. 22.

³⁷ ГАКК. Ф. Р-6. Оп. 1. Д. 312. Л. 32.

с секретарём посольства. Своих дипломатических представителей (не к А. И. Деникину, а к Кубанскому правительству!) прислали Грузия, Армения, Азербайджан, а Персия даже открыла в Екатеринодаре «императорское консульство»³⁸.

Внешнеполитическая активность казачьих лидеров вызывала растущие подозрения и опасения. Ещё в начале 1919 г. Кубанская Рада послала свою делегацию на Парижскую (Версальскую) мирную конференцию, пытаясь добиться включения Кубани в Лигу Наций в качестве полноправного члена мирового сообщества. Осенью ЦК РКП (б) дал указание наркомучуждел Г. В. Чичерину начать переговоры с парижскими представителями Донского и Кубанского белоказачьих правительств, которые обратились к Совнаркомучуждел с предложением о мире³⁹. Такую сепаратистскую деятельность Деникин терпеть не мог, но лишь в ноябре ответил разгоном Рады. Это случилось после того, как стало известно, что «Парижская делегация» Кубанской Рады подписала с горским меджлисом в Тифлисе «договор дружбы», в котором обещала поддержку горцам, борющимся против войск А. И. Деникина. Естественно, Деникин объявил подписанный договор вне закона. В ответ Кубанская Рада стала стягивать в Екатеринодар свои войска. То же самое предпринял и Деникин. Дело окончилось казнью и арестами вождей кубанской «самостийности».

Пытаясь спасти положение, в январе 1920 г. казачьи лидеры создали Верховный войсковой круг Дона, Кубани и Терека, провозгласивший себя высшей властью в делах, общих для названных территорий. Пребывая в плену иллюзий, Верховный войсковой круг постановил немедленно изъять казачьи войска из подчинения генералу Деникину в оперативном отношении и лишь после переговоров с командованием Добровольческой армии признал Деникина «главою южнорусской власти», но 3 марта провозгласил этот договор недействительным⁴⁰. Тем временем фронт откатывался на юг, а казаки массами разбегались по станицам. Вскоре Красная Армия оккупировала Кубань и Причерноморье, а ККВ фактически перестало существовать.

18 марта в Екатеринодаре начал функционировать Временный Кубанский исполнительный комитет, взявший в свои руки всю гражданскую власть в области, но уже 27 марта он передал свои полномочия назначенному Реввоенсоветом Кавказского фронта Кубанскому областному ревкому. Ещё 6 марта приказом Реввоен-

³⁸ ГАКК. Ф. Р-6. Оп. 1. Д. 172, 231, 300 и др.

³⁹ История КПСС. Т. 3. Кн. 2 (Март 1918–1920 г.). М., 1968. С. 359.

⁴⁰ Ермолин А. П. Революция и казачество (1917–1920 гг.). М., 1982. С. 166; Екатеринодар-Краснодар. 1793–1993. С. 441.

совета Кавказского фронта Черноморская губерния была включена в состав Кубанской области⁴¹, а с 29 марта областной ревком без каких-либо постановлений стал именоваться Кубано-Черноморским. Соответственно, управляемая им территория получила название Кубано-Черноморской области, с центром в Екатеринодаре⁴². И в дальнейшем образование этой новой административно-территориальной единицы не было оформлено каким-либо законодательным актом или даже постановлением ревкома. Но все последующие административно-территориальные преобразования в области осуществлялись по постановлениям областного ревкома (позже — облисполкома), так как декрет СНК «О порядке изменения границ губернских, уездных и проч.» от 27 января 1918 г. предоставил такое право местным органам власти. В результате в стране началась такая вакханалия преобразований, что центральные органы едва успевали за этим следить. Таким образом, в политико-административном смысле Причерноморье образовало с Кубанью единый регион, несмотря на существенные различия между ними.

Новая область состояла из прежних 7 отделов и Черноморской губернии, что выглядело явной аномалией. Поэтому 11 мая областной ревком постановлением № 144 переименовал губернию в Черноморский округ. При этом были упразднены прежние Новороссийский, Туапсинский и Сочинский округа, а вся территория Черноморского округа стала делиться на 8 волостей⁴³. Включение Гагринской волости в состав Черноморского округа, по-видимому, было связано с неосведомлённостью кубанских руководителей с положениями Договора между РСФСР и Грузией от 7 мая 1920 г., который признавал сложившуюся советско-грузинскую границу по р. Мехадырь с нейтральной зоной до р. Псоу, что оставляло Гагринскую волость в составе Сухумского округа Кутаисской губернии. Ошибка была исправлена уже в постановлении Кубчерревкома от 30 июня 1920 г., согласно которому Черноморский округ был разделён на два отдела — Новороссийский и Туапсинский⁴⁴. После разгрома врангелевских десантов Кавказское бюро ЦК РКП (б) издало 20 октября директиву о замене в Кубано-Черноморской области ревкомов советами.

⁴¹ *Тверитинов И. А.* Административно-территориальное деление и население Сочи (1864–1988 гг.): Исторический очерк. — Сочи, 1997. — С. 6.

⁴² Екатеринодар-Краснодар ... С. 442; Очерки истории Кубани с древнейших времен по 1920 г. — С. 623.

⁴³ ГАКК. — Ф. Р-60. — Оп. 1. — Д. 12. — Л. 38; Ф. Р-158. — Оп. 1. — Д. 7. — Л. 46.

⁴⁴ ГАКК. Ф. Р-158. — Оп. 1. — Д. 50. — Л. 25. В 1928 г. граница между Черноморским округом и Абхазией была перенесена на р. Псоу.

Переход к плановой системе экономики потребовал изменения системы АД в советской России, чтобы максимально облегчить процесс управления экономическими районами. Однако отсутствие опыта и следование путём проб и ошибок привело на практике к неоднократным радикальным реформам и бесчисленным изменениям административных границ. При Наркомате внутренних дел была создана административно-территориальная комиссия, выработывавшая общие принципы нового районирования в стране. На местах также создавались соответствующие комиссии по районированию, в том числе в Кубано-Черноморской области и её отделах. Пока собирались общие данные по регионам страны, повсеместно осуществлялись лишь частные (хотя и многочисленные) изменения административного деления, обусловленные появлением новых промышленных центров, потребностями лучшего обслуживания населения и т. д. В то же время создание на местах многочисленных органов власти привело к неоправданному расширению административного аппарата, породило серьёзные трудности в управлении и решении хозяйственных вопросов⁴⁵.

В ходе разработки единого государственного плана электрификации России (ГОЭЛРО) возникла идея запланировать и создать эффективные территориальные комбинации производительных сил на базе их концентрации, экономного и комплексного использования сырья, специализации производства, что стало возможным благодаря введению государственной собственности на средства производства и природные богатства. Разработка плана ГОЭЛРО переросла в крупную коллективную работу по экономическому районированию советского государства, увязанному с планированием народного хозяйства и управлением им.

На Северном Кавказе были дополнительные трудности: чрезвычайно сложная этническая география и значительное казачье население, вызывавшее обеспокоенность советских властей. В августе 1920 г. Кубано-Черноморская область была подчинена Революционному совету Трудовой армии Юго-Востока России (Ревсовтрударм), созданному 7 августа того же года для общего руководства работами по восстановлению и укреплению административно-хозяйственной жизни в регионе. Деятельность Ревсовтрударма распространялась на Донскую, Кубано-Черноморскую, Терскую области, Ставропольскую губернию и Дагестан. Хотя уже в 1921 г., в связи с переходом к новой экономической политике, Ревсовтрударм Юго-Востока прекратил свою деятельность, название Юго-Восток сохранилось как

⁴⁵ Духопельников В. М. Деятельность Советов Харьковщины по проведению административно-территориальной реформы в губернии (1921–1925) // Вестник Харьковского университета. — № 266. — Харьков, 1984. — С. 18–19.

региональное понятие. Более того, этот район нередко стали называть Юго-Восточным краем или областью, хотя официальное положение о Юго-Восточной области (крае) вышло лишь в 1924 г.⁴⁶

Выделение столь крупного макрорегиона имело смысл, ибо позволяло более оптимально регулировать распределение ресурсов, организовывать планирование различных отраслей экономики. С другой стороны, эта территория в военном отношении составляла Северо-Кавказский военный округ. Совпадение территорий позволяло лучше наладить снабжение вооруженных сил. Важна была и обратная связь — армейские части активно привлекались к выполнению народнохозяйственных задач. В случае возникновения кризисной ситуации на Северном Кавказе в рамках единого регионального управления можно было гораздо эффективнее принимать соответствующие меры. Не случайно в 1962–1965 гг. этот же макрорегион был объединён в Северокавказский совнархоз⁴⁷, а недавно, с созданием института представителей президента Российской Федерации, образован Южный федеральный округ с центром в Ростове-на-Дону.

В 1921–1922 гг. произошли существенные административно-территориальные преобразования, связанные с осуществлением в регионе национальной политики правящей партии и предоставлением автономии горским народам. Это было бы положительным явлением, если бы касалось только тех народов, которые образовали новые автономные округа, области, республики. Но нередко эти административные единицы оказывались нежизнеспособными из-за острой нехватки квалифицированных специалистов и даже просто грамотных людей, а также рабочих. Поэтому в состав национальных автономий включали и обширные районы с чисто русским населением, не считаясь с мнением последнего.

Так одна историческая несправедливость заменялась другой. Целые районы казачьих станиц и русских крестьянских селений оказались искусственно включенными в горские автономные области и республики, а всякое проявление недовольства в условиях коммунистической диктатуры рассматривалось как контрреволюционная вылазка.

Согласно декрету ВЦИК от 20 января 1921 г. «Об автономии Горской социалистической республики» в учреждавшуюся Горскую АССР были включены территории из бывшей Терской и части Кубано-Черноморской области, составившие 6 национальных округов: Карачаевский (был выделен из Баталпашинского отдела Кубано-Черноморской области), Кабардинский, Балкарский, Северо-Осетин-

⁴⁶ Основные административно-территориальные преобразования на Кубани. С. 62, 77.

⁴⁷ Ведомости Верховного Совета СССР. — 1962. — № 48. — Ст. 495; 1965. — № 39. — Ст. 558.

ский (Владикавказский), Ингушский (Назрановский) и Чеченский⁴⁸. К Терской области, созданной на основании декрета ВЦИК от 11 августа 1921 г., отошли из Баталпашинского отдела самые восточные станицы — Бекешевская, Воровсколеская и Суворовская⁴⁹.

В скором времени Горская АССР распалась из-за внутренних национальных и клановых противоречий: в сентябре 1921 г. из её состава была выделена Кабардинская автономная область (АО), а на основании декрета ВЦИК от 12 января 1922 г. образована Карачаево-Черкесская АО⁵⁰. Согласно постановлению Кубчерревкома от 28 февраля того же года, в состав последней из Баталпашинского отдела были переданы семь казачьих станиц, а также аулы черкесов, абазин, ногайцев, селение горских евреев и т. д.⁵¹ Территория новой автономной области втрое превысила площадь бывшего Карачаевского округа, причём численно преобладало теперь русское население казачьих станиц, обречённое с тех пор на неизбежную дискриминацию.

27 июля 1922 г. на левом берегу Кубани и Лабы из части территорий Краснодарского и Майкопского отделов была образована Черкесская (Адыгейская) АО. Этому предшествовала большая подготовительная работа. Ещё на I съезде трудовых горцев Кубани и Черноморья, проходившем 11–15 августа 1920 г., была избрана так называемая Горская секция, ставшая первым советским органом управления адыгейцев⁵². На II съезде трудовых горцев Кубано-Черноморской области (2–8 марта 1921 г.) был избран Горский исполком с правами губернского, но подчинённый Кубано-Черноморскому областному исполкому⁵³. Пока этот орган мог выполнять руководящие функции лишь в рамках национально-культурной автономии, ибо территориально адыгейские аулы ещё не были выделены в самостоятельную административную единицу. Кроме того, в Горский исполком могли обращаться и адыги, проживавшие за пределами территории своего компактного расселения. Однако уже на том съезде поднимался вопрос о создании самостоятельной админи-

⁴⁸ Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. (Далее — СУ). — 1921. — № 6. — Ст. 41.

⁴⁹ СУ. — 1921. — № 60. — Ст. 419.

⁵⁰ СУ. — 1922. — № 6. — Ст. 63.

⁵¹ Красное знамя. (Краснодар). — 1922. — 2 марта.

⁵² Национальный архив Республики Адыгея (далее — НАРА). — Ф. 293. — Оп. 1. — Д. 1. — Л. 270–271; Установление Советской власти и национально-государственное строительство в Адыгее (1917–1923): Сб. документов и материалов. — Майкоп, 1980. — С. 160.

⁵³ Установление Советской власти и национально-государственное строительство в Адыгее. С. 189–190.

стративно-территориальной единицы для шапсугов Причерноморья (проживавших в Туапсинском отделе Черноморского округа) и адыгейцев Краснодарского и Майкопского отделов.

Важную роль в становлении горской автономии в Кубано-Черноморской области сыграл III областной съезд советов, состоявшийся 7–10 декабря 1921 г. Съезд уточнил название и определил территорию деятельности исполкома, именовавшегося теперь Горским окружным (с правами отдельского исполкома). К этому времени на территории Краснодарского, Майкопского и Туапсинского отделов имелось уже 35 исполкомов, объединявших 52 горских аула с населением 104 тыс. человек, а также 7 волостей и 8 хуторов с населением 25 тыс. человек⁵⁴. Решением съезда территории, подчинённые этим исполкомам, перешли под управление Горского окружного исполкома⁵⁵, который должен был разработать вопрос о выделении горского населения Кубани и Причерноморья в автономную область.

После соответствующей подготовки, в течение первого полугодия 1922 г. данный вопрос рассматривался в Кубано-Черноморском облисполкоме, затем в наркомате по национальным делам РСФСР и в комиссии ВЦИК. Лишь после этого президиум ВЦИК 27 июля 1922 г. постановил выделить из состава Краснодарского и Майкопского отделов Кубано-Черноморской области территорию, населённую черкесами (адыгейцами) и образовать на ней Черкесскую (Адыгейскую) АО. Так как эта территория состояла из двух отдельных частей, то находившиеся между ними чересполосные селения и хутора с русским населением были включены в горскую автономию без учета мнения населения. Название автономной области вызывало определённые сомнения, ибо самоназванием черкесов было «адыгэ». И уже постановлением Президиума ВЦИК от 24 августа того же года область была переименована в Адыгейскую (Черкесскую) АО⁵⁶.

Новая автономная область составляла особую административно-хозяйственную единицу в составе Кубано-Черноморской области и тянулась длинной полосой по левому берегу р. Кубани до устья р. Лабы, а затем — вдоль левого берега последней до аула Ходзь включительно. На этой территории находилось 45 аулов, но не было городов и даже явных центров экономического тяготения. Не было и подходящих зданий для размещения администрации. Поэтому управленческий аппарат автономной области был временно размещён в Краснодаре. Вопрос об автономии причерноморских шапсугов пока не был решён.

⁵⁴ Там же. С. 229.

⁵⁵ Там же. С. 213.

⁵⁶ Там же. С. 236.

Такая территориальная автономия не могла решить все проблемы: адыги, проживавшие вне пределов этой области, не имели возможности поддерживать свои культурные традиции, зато в границах автономной области, где у них были несомненные привилегии, оттеснялось на второй план славянское население. Вероятно, оптимальным вариантом могла бы стать национально-культурная автономия, не замыкающаяся в определенных границах, а ориентированная на этнокультурные группы и общины. Но такую идею большевики полностью отвергли ещё со времён полемики с бундовцами, так как это якобы разобщило рабочий класс, препятствовало интернациональному единству и поощряло национализм. Опыт истории показал, что именно национально-территориальная автономия, создавая неоспоримые преимущества лишь одному «титульному» народу, культивировала националистические настроения (в первую очередь среди управленческого аппарата и национальной интеллигенции).

При образовании Адыгейской (Черкесской) АО областные и центральные власти руководствовались принципом выделения территорий компактного проживания черкесского населения и при этом пренебрегали исторически сложившимися традициями землепользования и культурно-экономического тяготения населённых пунктов, закладывая основы земельной междоусобицы и национальной вражды, как справедливо отмечает Т. П. Хлынина⁵⁷. Уже 2 февраля 1923 г. на заседании бюро Кубано-Черноморского обкома РКП (б) председатель Кубчерисполкома В. Н. Толмачёв указал на рост заявлений русского населения по поводу большого налогообложения, чувства угнетённости и ощущения себя национальным меньшинством. В ответ председатель Адыгоблисполкома К. И. Голодович отправил информационную сводку в ЦК РКП (б), сообщая о «демарше» кубанских властей с целью выделения русских селений из автономной области⁵⁸, что выглядело как донос.

20 февраля 1924 г. в справке для X Всероссийского съезда советов отмечалось, что с 1922 г. так и не были установлены реальные границы между Адыгейской и Кубано-Черноморской областями. Адыгейская делегация съезда заявила о желательности присоединения к автономной области Карамурзинского, Урупского, Каноковского аулов Армавирского отдела, Кургановского, Суворово-Черкесского аулов Таманского отдела и 11 шапсугских аулов Туапсинского округа, включая и сам город Туапсе⁵⁹. Ещё 5 февраля 1923 г. оргбюро РКП (б)

⁵⁷ Хлынина Т.П. Адыгея в 1920-е годы: проблемы становления и развития автономии. — Краснодар, 1997. — С. 111–112.

⁵⁸ Там же. С. 75–76.

⁵⁹ Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). — Ф. 5677. — Оп. 4. — Д. 314. — Л. 35.

Адыгейской области на своем заседании призывало необходимым перенести административный центр Адыгеи в г. Туапсе, «принимая во внимание историческое прошлое шапсугского племени как действительно революционно-демократического». Такая аргументация была абсурдной, ибо в Туапсе тогда почти не было адыгов, а революционный демократизм вряд ли был известен самим шапсугам. Оргбюро также полностью согласилось с идеей присоединения к области армавирских и баталпашинских черкесов, чтобы образовать Адыго-Черкесскую ССР, несмотря на «раздробленность черкесского племени»⁶⁰. Эта идея тогда не была реализована, но на рубеже XX–XXI вв. начались попытки реанимировать её в новом качестве.

В соответствии с решением бюро Юго-Восточного крайкома РКП (б) от 3 августа 1924 г. на распорядительном заседании Малого президиума крайисполкома Юго-Востока 23 сентября было принято постановление о создании Шапсугского района, непосредственно подчинённого Черноморскому окрисполкому⁶¹. В этот национальный район вошли 7 шапсугских аулов из Туапсинского района. Он состоял из двух отдельных территорий, в свою очередь разрывавших Туапсинский район на три территории. Административные учреждения Шапсугского района были размещены в Туапсе, но сам город остался в пределах Туапсинского района. В соответствии с идеологическими установками советского времени Ч. Ч. Кубов писал, что после присоединения Северного Кавказа к России исторически сложилась «единая территориальная и экономическая общность шапсугов и Кубано-Черноморской области», которую крайком не счёл нужным разрывать в интересах самих шапсугов⁶². Но на самом деле сыграли роль и политико-стратегические соображения: территориальная консолидация всех адыгов и выход к морю их обширной автономии грозили бы усилением националистических и сепаратистских устремлений, могли способствовать вовлечению адыгов в турецкую сферу влияния и вызвать рецидив Кавказской войны.

Попытку совместить экономические интересы при проведении районирования с укреплением национальных автономий нельзя признать успешной. Т. П. Хлынина вполне справедливо пришла к выводу о том, что «проведённое районирование области положило начало стихийному размежеванию населения по национальному

⁶⁰ Хлынина Т. П. Адыгея в 1920-е годы... С. 114.

⁶¹ НАРА. — Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 61. — Лл. 13–14; Государственный архив г. Новороссийска. — Ф. Р-9. — Оп. 1. — Д. 914. — Л. 13.

⁶² Кубов Ч. Ч. Создание и укрепление советской государственности адыгейского народа — воплощение в жизнь ленинской национальной политики // Ученые записки Адыгейского НИИ ЯЛИ. — Т. 15. — Майкоп, 1972. — С. 69.

признаку. Многочисленные ходатайства и взаимные земельные претензии были направлены на закрепление «русского» населения за Кубано-Черноморской, «черкесского» — за Адыгейской автономной областями, что едва ли способствовало упрочению межнациональных связей. Призванный уступить место экономическим проблемам, национальный фактор стал ведущим в определении жизненных перспектив области»⁶³.

XII съезд РКП (б), состоявшийся в апреле 1923 г., признал существующее административно-территориальное деление не отвечающим новым политическим и экономическим потребностям страны и постановил разработать новую систему, способную упростить, удешевить и приблизить советский аппарат к народным массам. Съезд рекомендовал осуществить новый план, совместно разработанный Госпланом и административной комиссией ВЦИК, вначале в двух районах РСФСР — промышленном и сельскохозяйственном⁶⁴. В качестве последнего был определен Юго-Восток, под которым понимали Дон и Северный Кавказ.

Новая система административно-территориального деления предполагала введение вместо созданных ранее волостей более крупных единиц — районов и создание вместо обширных губерний и областей меньших по площади округов, что должно было упростить управление. При этом отбрасывались все традиционные границы; территории как округов, так и районов формировались исходя из рекомендаций комиссий по районированию. В результате началась самая радикальная ломка всех административно-территориальных структур за весь период советской власти.

13 февраля 1924 г. ВЦИК признал необходимым завершить районирование всей Юго-Восточной области (именовавшейся также Юго-Востоком или Юго-Восточным краем) в течение 1924 г. В состав этого обширного экспериментального края входили Донская и Кубано-Черноморская области, Терская и Ставропольская губернии, Адыгейская (Черкесская), Карачаево-Черкесская, Кабардино-Балкарская и Чеченская автономные области, Горская АССР (разделённая 7 июля 1924 г. на Северо-Осетинскую и Ингушскую АО) и город Грозный, имевший особый статус. На этой территории тогда находилось 30 округов (7 русских и 23 национальных), 12 отделов, 8 уездов, 1 национальный район, 358 волостных исполкомов и 1570 сельских советов⁶⁵.

⁶³ Там же. С. 118.

⁶⁴ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. — Т. 1. — М., 1967. — С. 367.

⁶⁵ Весь Северный Кавказ (Справочник по вопросам административно-экономического и культурного строительства края). — Ростов-на-Дону, 1931. — С. 17.

2 июня 1924 г. президиум ВЦИК принял постановление о районировании Юго-Восточной области (края), по которому вся эта огромная территория, за исключением национальных областей, делилась на округа и районы⁶⁶. Кубано-Черноморская область ликвидировалась, а на её территории было образовано 4 округа: Армавирский, Кубанский (с центром в Краснодаре), Майкопский и Черноморский (с центром в Новороссийске). Адыгея теперь стала самостоятельной административно-территориальной единицей с правами округа.

Выполняя постановление президиума ВЦИК от 16 октября 1924 г., крайисполком своим постановлением от 16 ноября 1924 г. переименовал Юго-Восточный край в Северо-Кавказский⁶⁷, а декретом ВЦИК от 26 января 1925 г. было утверждено «Положение о Северо-Кавказском крае» с центром в г. Ростове-на-Дону⁶⁸, согласно которому край делился на 10 округов и 4 автономные области. Из этих административных единиц территорию современного Краснодарского края и Республики Адыгея охватили полностью или частично Кубанский, Армавирский, Майкопский, Черноморский, Донской и Сальский округа, а также Адыгейская (Черкесская) АО. Таким образом, прежние границы сложившихся регионов почти полностью рухнули.

В основе административно-территориальной реформы лежала экономико-географическая идея о более рациональном управлении. Подготовившие целые тома специальных расчетов местные комиссии по районированию впервые в истории нашей страны подошли к данному вопросу с научных позиций. Так, богатые зерновые районы к северу от р. Кубань, а также Таманский полуостров входили в Кубанский округ; Ейский, Староминской и Кущёвский районы⁶⁹ (бассейн р. Ея) были включены в Донской округ, т. к. находились ближе к мощному промышленному центру — Ростову-на-Дону; Армавир — крупнейший экономический центр Среднего Прикубанья, стал центром образованного здесь округа. Однако и в этом случае не удалось избежать некоторых перекосов. Кубанский округ оказался наиболее развитым в экономическом отношении и явно лидировал по численности населения. В начале 1925 г. он включал в себя 18 районов (43,9% от общего числа районов в четырёх округах)

⁶⁶ Советский юг. — 1924. — 11 июня.

⁶⁷ Государственный архив Ростовской области (ГАРО). — Ф. Р-1485. — Оп. 1. — Д. 15. — Л. 58.

⁶⁸ СУ. — 1925. — № 11. — Ст. 76.

⁶⁹ Эти три района были расширены к северу от р. Ея за счёт земель, никогда не относившихся прежде ни к Черноморскому казачьему войску, ни к более поздним кубанским административно-территориальным единицам.

и 214 сельсоветов (соответственно, 46%). Кубанский округ был образован за счёт территории Краснодарского и Славянского отделов, а также северной части Кавказского отдела и южной половины Ейского отдела (а не только лишь Каневской волости, как пишут составители краснодарского архивного справочника⁷⁰). Армавирский округ состоял из 12 районов (29,3%) и 152 сельсоветов (32,7%). Он был образован за счёт территории Армавирского отдела и южной (и отнюдь не большей⁷¹) части Кавказского отдела.

Значительно отставали от них Майкопский и Черноморский округа, центры которых были единственными в округах промышленными центрами. Майкопский округ имел перспективы развития за счёт нефтяной и деревоперерабатывающей промышленности, но здесь преобладали бедные и малонаселенные станицы. В начале 1925 г. в округе числилось всего 5 районов (12,2%) и 69 сельсоветов (14,8%), составлявших до того Майкопский отдел без какого-либо изменения границ. Если бы не вклинивавшаяся узкой полосой между Армавирским и Майкопским отделом Адыгейская (Черкесская) АО, эти два отдела могли бы быть объединены, и тогда их совокупный потенциал приблизился бы к уровню Кубанского округа. Но этому препятствовали принципы проводившейся тогда национальной политики.

В Черноморском округе главным промышленным центром и портом был Новороссийск, но имел определённые перспективы как порт и Туапсе. Значительные перспективы развития округа заключались также в курортном деле и туризме. В начале 1925 г. в этом округе насчитывалось 6 районов (14,6%) и всего лишь 30 сельсоветов (6,5% от имевшихся в четырёх округах). Черноморский округ остался почти в прежних границах, и лишь его Анапский район чуть был увеличен на север за счёт соседних земель упразднённого Славянского отдела.

Столь радикальная ломка административно-территориального устройства при всех благих намерениях делала несопоставимой статистику без специальных сложных пересчётов, нарушала привычные связи между управленческими структурами, запутывала население, требовала бесконечных изменений в справочниках, не говоря уже о расходах на новые таблички, бланки и т. д. Окружная система на Северном Кавказе просуществовала всего лишь до лета 1930 г. За короткий период своего существования она сопровождалась бесконечными административными перетрясками и изменениями границ, затронувшими все округа без исключения и большинство районов.

⁷⁰ Основные административно-территориальные преобразования на Кубани. С. 78.

⁷¹ Там же.

Важной составной частью национальной политики в регионе в этот период стала широкомасштабная компания по украинизации. Ещё недавно правительство проводило политику «расказачивания», часто переходившую в социальный геноцид. Теперь же власти пытались завоевать симпатии местного населения, активизируя национальный вопрос. III съезд советов СССР, состоявшийся в мае 1925 г., принял постановление «По вопросам советского строительства», в котором указал на необходимость «введения во все выборные советские органы представителей национальных меньшинств, организации школ и съездов на родном языке»⁷². А 26 августа 1925 г. Северо-Кавказский крайисполком принял постановление «О работе советов в бывших казачьих областях Северо-Кавказского края», где, в частности, «по желанию населения разрешалось вводить украинский язык (параллельно с русским), носить холодное оружие и казачью форму»⁷³. Для Северо-Кавказского края с этого времени украинизация стала приоритетным направлением в реализации данного постановления. Ей подлежали 37 районов края, 3 106 852 жителя, которые в переписи 1926 г. обозначены как украинцы⁷⁴.

Ф. Д. Климчук подсчитал, что в районах исторической Черноморрии по данным переписи украинцы составляли 71,3 % (782 074 чел.), а без учёта городского населения — 81,26%⁷⁵. Так как среди жителей Кубанского округа абсолютно преобладали выходцы из украинских земель (в том числе потомки черноморских казаков), он подлежал первоочередной и ускоренной украинизации. 23 ноября 1925 г. II Кубанская окружная конференция ВКП (б) приняла резолюцию «О работе среди украинского населения Кубанского округа». В ней отмечалось следующее: «исходя из наличия в Кубанском округе 70–80% населения, владеющего народным говором, положенным в основу литературного украинского языка», считать «конечной целью украинизацию Кубани»⁷⁶.

Но нет такого замечательного дела, которое не мог бы испоганить российский чиновник. Ретивые исполнители политики партии нередко сами были малограмотными и своими действиями лишь

⁷² Съезды советов в документах: Съезды Советов Советских Социалистических Республик, 1922–1936. — Т. 3. — М., 1960. — С. 82–83.

⁷³ Баранов А. В. Социально-политическое развитие Северного Кавказа в условиях новой экономической политики (1921–1929 гг.). — СПб., 1996. — С. 245–246.

⁷⁴ ГАРФ. — Ф. 1235. — Оп. 123. — Д. 122. — Л. 9.

⁷⁵ Климчук Ф. Д. Расселение этнических украинцев на юге и юго-западе России (по материалам переписи 1926 г.) // Кубань-Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия. Вып. 3. — Краснодар, 2008. С. 264.

⁷⁶ Центр хранения документов по новейшей истории Краснодарского края (ЦДНИКК). — Ф. 8. — Оп. 1. — Д. 203. — Л. 1.

вызывали обратный эффект⁷⁷. Заботясь о своей личной карьере, чиновники прибегали к насильственным мерам, стремились провести украинизацию в кратчайшие сроки. В станице Полтавской местные жители заявляли: «ми не хочемо розмовляти галиційською мовою», так как учебники, привезённые из Украинской ССР, отражали литературную норму, резко отличающуюся от разговорного языка Кубани.

На Кубань теперь присылали учителей из Украины, создавались украинские учебные заведения и библиотеки, издавалась литература на украинском языке, а Книжная палата из Харькова присылала в Краснодарскую окружную библиотеку обязательные экземпляры книг, как и в аналогичные библиотеки Украинской ССР. Но вдруг в Москве поняли, что дальнейшее углубление украинизации может перерасти в опасный вопрос поиска новых форм национальной государственности. К тому же правительство УССР ещё с 1923 г. начало добиваться присоединения к Украине соседних российских территорий с преобладанием украинского населения, стремясь прекратить их дальнейшую русификацию⁷⁸. К тому же не оправдались надежды на лояльность казачества в условиях форсированного землеустройства в станицах, повышения платежей и налогов. Поэтому в Москве решили сломить сопротивление, развернув массовые репрессии и организовав голодомор 1932–1933 гг.

По указанию свыше, в декабре 1932 г. президиум Северо-Кавказского краевого исполкома принял постановление о немедленном приостановлении украинизации во всех районах края. Делопроизводство и школьное обучение вновь переводились на русский язык. При этом власти ударились в другую крайность — всё украинское подлежало забвению, литература на украинском языке уничтожалась, а активисты украинизации были подвергнуты репрессиям. Если фашисты в Германии уничтожали запрещённые книги по спискам, и их за это называют варварами, то в кубанских библиотеках ПОЛНОСТЬЮ УНИЧТОЖИЛИ ВСЕ ПЕЧАТНЫЕ ИЗДАНИЯ НА УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ! Украинская интеллигенция Кубани была также полностью физически уничтожена. Многие жители станиц с украинским населением были насильственно депортированы в северные регионы СССР. В результате численность украинцев на Кубани сократилось к настоящему времени по сравнению с 1926 г.

⁷⁷ Иванцов И. Г. Мероприятия Северо-Кавказского крайкома ВКП (б) по украинизации кубанских районов 1922–1932 гг. (на материалах районных контрольных комиссий) // Кубань-Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия. Вып. 3. — Краснодар, 2008. С. 301.

⁷⁸ Кульчицкий С. В. Голодомор 1932–1933 рр. на Кубані // Кубань-Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия. Вып. 3. — Краснодар, 2008. С. 314–315.

почти в 10 раз — показатель, который с точки зрения современной науки можно характеризовать как этническую катастрофу⁷⁹.

Что же касается голодомора 1932–1933 гг. на Кубани, то самый страшный удар сознательно был нанесён именно по станицам с украинским населением. Так, на «чёрные доски» попали станицы Кисляковская, Кущёвская, Медведовская, Незамаевская, Новодеревянковская, Новопашковская, Платнировская, Полтавская, Стародеревянковская, Старокорсунская, Старощербиновская, Уманская, Шкуринская. Кроме того, зимой 1932–1933 г. было насильственно вывезено далеко за пределы Кубани население станиц Полтавская и Медведовская, а также часть населения станиц Привенская, Пластуновская, Платнировская, Старокорсунская, Старомышастовская, Уманская⁸⁰. Для сравнения: из станиц с преобладанием русского населения на «чёрные доски» попали четыре станицы (Ладожская, Новорождественская, Темиргоевская и Урупская). Неказачьи населённые пункты Кубани вообще избежали подобной участи.

Демографическая и этническая катастрофа, постигшая Кубань, тщательно скрывалась властями. В Москве тщательно планировали и осуществляли массовые перевозки людей: на место выселенных или уничтоженных жителей казачьих станиц привозили переселенцев из отдалённых регионов СССР (только не из Украины!). Среди репрессивных мер, обрушившихся на кубанское казачество в период массовой коллективизации, надо упомянуть новое насильственное присоединение казачьих станиц по Зеленчуку и верхнему течению Кубани к Карачаевской и Черкесской автономным областям⁸¹ в 1931 г.⁸². Это обрекало станицы на медленную деградацию, что особенно ощутимо проявилось на рубеже XX–XXI вв., особенно в Карачае.

Решительный поворот в сторону ужесточения административных методов руководства, обострение ситуации в стране в условиях массовой коллективизации и форсированной индустриализации, усиление карательных мероприятий против населения — всё это способствовало новым изменениям в системе территориального

⁷⁹ Чумаченко В. К. Идентичность кубанского казачества (научный и идеологический аспекты проблемы) // Культурні зв'язки Донеччини з українським зарубіжжям: матеріали науково-практичної конференції. — Донецьк, 2004. С. 198–199.

⁸⁰ История Кубани. Атлас с комплектом контурных карт. / Разработка карт А. М. Авраменко. Краснодар, 2005. Карта 13.

⁸¹ Карачаево-Черкесская АО была разделена в 1926 г.

⁸² Основные административно-территориальные преобразования на Кубани. С. 95–96; Национально-государственное строительство в Российской Федерации: Северный Кавказ. (1917–1941 гг.). — Майкоп, 1995. С. 181.

управления. 15 июня 1930 г. вышло постановление ЦК ВКП (б) о ликвидации округов, а вскоре XVI съездом ВКП (б) было одобрено решение ЦК «об упразднении округов и об укреплении районов, как основного звена социалистического строительства в деревне, что должно привести к решительному приближению партийно-советского аппарата к селу, к колхозам, к массам»⁸³. За демагогическими заявлениями о необходимости приближения управления к массам и его децентрализации скрывалось стремление к жесткой централизации управления, как справедливо отмечает Е. С. Тютюнина в коллективной монографии⁸⁴. Руководствуясь решениями съезда партии, президиум ВЦИК и СНК СССР совместным постановлением от 23 июля 1930 г. ликвидировали окружную систему⁸⁵. Теперь огромные края, делившиеся на множество районов, стали напоминать зависимые от воли Кремля сатрапии, жесточайше подавлявшие местное население. Решения районных властей местные жители могли обжаловать только в далёком краевом центре (куда отнюдь не просто было добраться). На практике это ставило людей в абсолютную зависимость от административного произвола.

Исполняя решения партии и правительства, президиум Северо-Кавказского крайисполкома 7 августа 1930 г. принял постановление о ликвидации на территории края 10 «русских округов» и утвердил новую сеть районов и городов⁸⁶. Предписывалось завершить ликвидацию к 1 октября 1930 г., а исполкомы «распустить без созыва пленумов», что особенно показательно. Таким образом, командные методы в управлении заменили собою даже формальную видимость демократии.

Огромный Северо-Кавказский край оказался разбит на 87 районов (из них 7 национальных), 7 национальных автономных областей и 10 городов. Под видом «укрепления районов» осуществлялась бюрократизация их управленческого аппарата и усложнение структуры. В каждом райисполкоме предписывалось иметь 17 обязательных отделов и инспекций. Параллельно росла численность оргинструкторских подразделений вышестоящих и районных органов, занимавшихся мелочной регламентацией деятельности нижестоящих. Такая система исключала проявление какой-либо местной инициативы, не согласованной с начальством. Именно

⁸³ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898–1988. — 9-е изд., доп. и испр. — Т. 5. — М., 1984. С. 131.

⁸⁴ Национально-государственное строительство в Российской Федерации: Северный Кавказ. — С. 233.

⁸⁵ СУ. — 1930. — № 37. — Ст. 400.

⁸⁶ ГАРО. — Ф. Р.-1485. — Оп. 1. — Д. 638. — Л. 18; Армавирская коммуна. — 1930. — 10 авг.

таким способом было достигнуто превращение района «в узловой пункт практического осуществления политики партии на селе»⁸⁷. В структуре административно-территориального деления всё большее предпочтение отдавалось удобствам прямого государственного управления сельским хозяйством, что выражалось в установлении границ административных районов по радиусу деятельности совхозов и МТС⁸⁸. В результате происходили мелкие подвижки районных границ, не всегда отражавшиеся в печати, но обнаруживаемые при сопоставлении близких по времени карт.

Несмотря на декларировавшееся соблюдение прав национальных автономий, последним теперь навязывалось изменение административных границ с целью форсирования темпов экономического развития (ибо замысловатые конфигурации границ порою сильно затрудняли рациональное руководство экономикой). Попутно решалась другая задача — перетасовка границ автономий сокращала долю представителей титульной народности среди местного населения, что постепенно фактически вело к размыванию автономной единицы. В результате на Кубани и в Причерноморье постепенно исчезли Греческий, Немецкий, Шапсугский, Армянский национальные районы.

Вместе с тем, тенденции к разбуханию бюрократического аппарата нарастали. Они породили новую волну дробления управляемых территорий. Это уже не противоречило целям сталинской политики — страна теперь находилась под полным контролем, а страшный голод и огромная смертность в 1932–1933 гг. окончательно сломили крестьян и казаков. 10 января 1934 г. президиум ВЦИК принял постановление о разделении Северо-Кавказского края на Азово-Черноморский с центром в Ростове-на-Дону и Северо-Кавказский с центром в Пятигорске⁸⁹. А 13 сентября 1937 г. было принято постановление ЦИК СССР о разделении Азово-Черноморского края на Ростовскую область и Краснодарский край (в составе которого находилась Адыгейская АО). Так сложилась довольно устойчивая схема АД региона, остававшаяся действенной и в дальнейшем. Внешняя граница края с тех пор почти не менялась (наиболее существенные изменения были связаны с ликвидацией Карачаевской АО в 1943 г. и последующим воссозданием Карачаево-Черкесии).

Разумеется, внутри Краснодарского края сложились субрегионы, отличающиеся физико-географическими условиями и специализацией хозяйства. Происходят изменения в этногеографии. Наиболее

⁸⁷ КПСС в резолюциях ... Т. 5. — С. 139.

⁸⁸ Национально-государственное строительство в Российской Федерации: Северный Кавказ. — С. 235.

⁸⁹ ГАРО. — Ф. Р.-1485. — Оп. 1. — Д. 662. — Л. 2; Красное знамя. — 1934. — 16 января.

существенные региональные изменения связаны с Адыгеей. Ещё постановлением Президиума ВЦИК от 10 апреля 1936 г. в состав Адыгейской АО были переданы Гиагинский район и часть Майкопского, с городом Майкопом, куда и были переведены административные учреждения автономии из Краснодара. После этого в Адыгее русское население стало численно преобладать над адыгейским. В 1962 г. к Адыгее внезапно присоединили значительную территорию к югу от Майкопа, где адыгейцев почти не было. Но эта автономия входила в состав Краснодарского края и не граничила с какими-то иными административными единицами, её бюджет дотировался за счёт края. Положение резко изменилось 3 июля 1991 г., когда Адыгея вышла из состава края и сейчас является самостоятельной республикой — таким же субъектом Российской Федерации, как и Краснодарский край. В результате появился редкий политико-географический феномен: один субъект федерации находится внутри другого юридически равноправного субъекта федерации. Но экономически Адыгея полностью зависит от Краснодарского края и от дотаций из федерального бюджета.

Что же касается бывлой региональной специфики исторической Черномории, то после катастрофы 1932–1933 гг. она постепенно исчезает. Выжившие после голода морально раздавленные жители Кубани записывались русскими, меняли фамилии, бежали за пределы региона, лишь бы избежать репрессий.

Ассимиляция кубанских украинцев в советскую и современную эпоху привела к необратимым последствиям. В современном Краснодаре на улицах не слышно украинской речи, в крае нет ни одной школы с преподаванием хотя бы некоторых предметов на украинском языке, в книжных магазинах не бывает украинских изданий. Украинское государство не оказывает никакой помощи украинцам Кубани (как и других регионов России). В Краснодаре до сих пор нет Украинского культурного центра, где можно было бы собираться и проводить мероприятия. В краевой библиотеке имени А. С. Пушкина немногочисленные случайно попавшие в фонды книги на украинском языке числятся в категории «литература на иностранных языках»! И это при том, что украинцев даже сейчас немало среди граждан России.

Но это «пиррова победа». В последнее время и русское население Кубани неуклонно сокращается, зато быстро растёт количество армян, курдов, дагестанцев, чеченцев, покупающих дома в городах и станицах. Сохранение такой тенденции в перспективе превратит Кубань в зону нарастающих этнополитических конфликтов, если не изменится демографическая политика.

Тем временем, краевые власти Кубани живут химерами, сочиняют программы патриотического воспитания, основанные на фальсификациях. Средства массовой информации никогда не освещают

работу ежегодно проходящих научных конференций, проводимых Краснодарской общественной организацией «Содружество Кубань — Украина». Зато краевые газеты периодически печатают заказные антиукраинские пасквилы. Так, в мае 2009 г. «Вольная Кубань» в четырёх номерах подряд опубликовала провокационную статью Сергея Платонова «К истории кубанского казачества». В номере за 14 мая говорится: «Казачеству, как и всем россиянам, пора твердо осознать, что в современном мире, как и всегда, действует принцип «прав тот, у кого больше прав». А больше прав у сильного. Разговоры о мире — это дипломатический туман. <...> Мы должны способствовать всеми средствами распаду Украины на три естественные части. И открыто заявить, что это в наших интересах. <...> Прежде всего надо откровенно и твердо заявить, что Кубанское казачье войско как наследник доблестных казачьих частей, завоевавших вместе с армией Новороссию, никогда не признает справедливым и законным ее вхождение в Украину. Следует также, не откладывая, обратиться к Президенту России с предложением немедленно прекратить позорную плату за российскую военно-морскую базу Севастополь, которая никогда даже формально Украине не передавалась. <...> И наконец, Кубанское казачье войско в силу причастности к героической славе своих предшественников, проливавших кровь под стенами Очакова и Березани, должно заявить, что оно предоставит себя в полное распоряжение российского правительства, если дело дойдет до силового решения указанной проблемы».

Такая статья не является исключением. Она вполне отражает настроения кубанской правящей верхушки, не упускающей случая угодить Москве любой ценой. Существует и научный центр, приписанный к Кубанскому казачьему хору, который под руководством профессора Н. И. Бондаря подводит соответствующую научную базу. Так, Н. И. Бондарь утверждает, что черноморские казаки, ставшие частью ККВ, уже в середине XIX века не считали себя украинцами, в начале XX в. в Кубанской области сложился единый субэтнос «кубанское казачество», оторвавшийся от украинского народа, а кубанская «балачка» стала диалектом не украинского, а русского языка⁹⁰. В одном из своих последних сочинений он написал: «Следов украинского субэтноса на Кубани не обнаружено».

Соответствующая идеологическая обработка кубанского населения ведётся в школах края, где по требованию губернатора А. Н. Ткачёва введён обязательный учебный предмет «кубановедение». Используя созданное вновь Кубанское казачье войско в своих политических целях, губернатор Кубани в ноябре 2007 г. добился

⁹⁰ Подробнее см.: Авраменко А. М. Третя збірка «Кубань — Україна» і деякі проблеми кубанської україністики // Кубань-Україна: вопросы историко-культурного взаємодія. Вып. 3. — Краснодар, 2008. С. 10–14.

избрания новым атаманом своего ставленника, до этого не имевшего никакого отношения к казачеству. Поздравляя Н. А. Долуду с избранием, Ткачев тут же поставил нелепую задачу, полностью соответствующую его стилю руководства, — довести численность Кубанского казачьего войска до миллиона человек! Разумеется, это войско финансируется из краевого бюджета, а за это должно верно служить губернатору и поддерживать его в разных политических акциях. Так было, например, когда А. Н. Ткачёв пытался построить дамбу для присоединения косы Тузла к Краснодарскому краю, не обращая внимания на её юридическую принадлежность Украине.

Изображая из себя патриота Кубани, губернатор лично содействовал возвращению войсковых регалий ККВ из США. Однако хранители регалий, проживающие в эмиграции, ставили одним из условий возвращение Краснодару исторического названия — Екатеринодар (что так и не сделано). Не возвращены исторические названия станиц Уманской, Поповичевской, по воле советских вождей ставших Ленинградской и Калининской. Зато московские и местные хищники захватывают объекты собственности, не особенно считаясь с правами местных жителей. Уничтожается уникальная природа в районе строительства объектов будущей Сочинской олимпиады. Повсеместно варварски разрушаются памятники истории и культуры, археологические объекты, а учителя и краеведы должны объяснять школьникам, что всё это надо любить! Только вряд ли будут люди беречь и уважать то, что не вызывает положительных эмоций в их душах. Помогают ли казачьи вожди «кубановедам» беречь родной край, сохранять то, что у нормальных людей вызывает восхищение и ностальгию? Этого не видно.

Тетяна Водотика, Людмила Савенок
ІСТОРІЯ СЛОВ'ЯНОСЕРБІЇ В КОНТЕКСТІ
ІСТОРИЧНОЇ РЕГІОНАЛІСТИКИ

Історія Слов'яносербії в контексті історичної регіоналістики залишається практично не дослідженою. Метою розвідки є доведення доцільності виділення Слов'яносербії як окремої історико-географічної області Донеччини, що існувала у 1753–1783 рр. Підґрунтям цього є комплексна оцінка декількох факторів — цивілізаційного, політико-адміністративного, колонізаційного та військово-історичного. При цьому йдеться про спробу прирощення знання на основі міждисциплінарності, тобто синтезу відомостей з арсеналу суміжних галузей наукового пізнання — історичної регіоналістики, історичної географії, краєзнавства, військової історії, історії держава і права, етнічної історії¹. Основними труднощами, що виникають у процесі такого аналізу є «відсутність усталених універсальних методів ідентифікації соціопросторових утворень, розмитість кордонів української етнографічної території, різнорівненість історико-етнографічних та етнокультурних регіональних одиниць»².

Історико-географічне районування переважно включає колишню Слов'яносербію в Донеччину (С. Рудницький, В. Кубійович), яка в свою чергу як історико-географічна область є частиною історико-географічного краю Приазов'я й історико-географічної зони-землі Південна Україна (Я. Верменич)³. М. Грушевський же поділяв Донбас на такі землі — Азовська, Донеччина, Подоння і Половецька земля (Старобільський повіт Харківської губернії, Слов'яносербський та Бахмутський повіти Катеринославської губернії, центр м. Бахмут — сучасний Артемівськ)⁴.

Літератури і джерел з історії Слов'яносербії не бракує як в українській, так і в зарубіжній, перш за все російській, історіографії.

¹ *Верменич Я. В.* Історична регіоналістика в Україні: теоретико-методологічний аспект проблеми: автореф... докт. істор. наук. — К., 2005. — С. 19.

² *Верменич Я. В.* Історико-географічний регіон // *Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.* — К.: Наук. думка, 2003. — Т. 3. — С. 549.

³ Там само. — С. 550.

⁴ *Грушевський М.* Новий поділ України // *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. — К.: Знання України, 1991, — С. 217.

Проте, існують суттєві розбіжності щодо цілей заснування Слов'яносербії, її ознак, хронологічних рамок існування, історичної спадщини. Об'єктивні труднощі пізнання лише посилюють заполітизовані підходи, які ще далеко не подолані. В історії Слов'яносербії як історико-географічного феномена головне проблемне питання стосується хронології її існування, яку не можна коректно визначити без з'ясування типологічних ознак Слов'яносербії як історико-географічної області.

В літературі її кваліфікують як «область військово-землеробських поселень сербів і валахів 1754–1764 рр.»; «поселенський округ, створений поселеннями сербів, валахів, молдаван і чорногорців, що існував у 1753–1764 роках» (визначення енциклопедії Брокгауза та Ефрона, що безпідставно дублюється в деяких сучасних працях); «адміністративно-територіальну область, створену в 1753 р. і ліквідовану в 1764 р.» (О.Апанович); «адміністративно-територіальну і військово одиницю, що існувала в 1753–1764 рр.»⁵. Подекуди цілком слушно згадують про певну автономію Слов'яносербії.

Кінцевою датою існування Слов'яносербії в абсолютній більшості видань визначено 1764 р. Так, І. С. Слабеев пов'язує ліквідацію Слов'яносербії, Новосербії та Новослободського козацького полку з утворенням Новоросійської губернії в 1764 р., а датою ліквідації військово-поселенських формувань вважає 1783 р.⁶ Така позиція виходить з окремого розгляду ознак Слов'яносербії — як адміністративно-територіального (1753–1764 рр.) і більш тривалого в часі військово-поселенського утворення. Проте, адміністративно-територіальні ознаки Слов'яносербії у 1764 р. не були повністю ліквідовані. Так, В. В. Панашенко небезпідставно вважає, що Слов'яносербія існувала 1775 р. у складі Бахмутської провінції⁷.

Не менш цікавим є питання історичної, точніше військово-поселенської спадщини Слов'яносербії — топоніміки, специфіки етноконфесійної структури населення, лексичного пласту мови,

⁵ Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. — Т. 2. Від середини XVIII ст. до 1923. — 2-е вид. — К.: Либідь, 1993. — С. 111–115; Дегтярев Ю. Сказание о земле Славяносербской — Славяносербия. 1753–1764 // Збірник радова СА меьународна научног скупа у Новом Саду, 7–9 мея 2003. — С. 223–242. — Режим доступу: <http://www.Kulichki.com/gusary/istorija/polski/18 vek/poseleniya>; Подов В. Поселение сербских гусарских полков Шевича и Прерадовича (Славяносербия, 1754–1764) // Збірник радова СА меьународна научног скупа у Новом Саду, 7–9 мея 2003. — С. 213–221. — Режим доступу: <http://www.Kulichki.com/gusary/istorija/polski/18>.

⁶ Слабеев І. С. Визволення Північного Причорномор'я і початок його колонізації // Історія Української РСР: В 8 т., 10 кн. — К.: Наук. думка, 1979. — С. 513–514.

⁷ Панашенко В. В. Бахмутська провінція // Енциклопедія історії України: В 5 т. — К.: Наук. думка, 2003. — Т. 1. — С. 204.

особливостей господарювання, військово-патріотичних традицій. Воно заслуговує спеціального комплексного дослідження з огляду на потребу реконструкції історії Донеччини як історико-регіонального утворення, що сформувалося порівняно недавно. Зазначимо лише необхідність роз'яснення мотивацій імперського позиціонування цього регіону, в т.ч. за допомогою етнополітоніму «Слов'яносербія». Практика військових слов'яносербських поселенців XVIII ст. в цьому сенсі є також частиною історичної спадщини і має стати частиною історичної пам'яті.

Російська імперія покладала на іноземних військових поселенців у Слов'яносербії військові (посилення військового потенціалу, служба на степовому кордоні з Кримським ханством, в т.ч. на Українській лінії), колонізаційні (залюднення і господарське освоєння лівобережжя Сіверського Донця), економічні (здешевлення витрат на армію) та політичні (посилення державного контролю над стратегічно важливою ділянкою кордону з Кримським ханством на стику Запорозької Січі, Слобідської України, Гетьманщини і Війська Донського) завдання. Очевидно, йшлося також про геополітичні та цивілізаційні цілі в конфесійно-етнографічних шатах — європеїзацію чи модернізацію Росії за рахунок використання потенціалу південнослов'янських підданих Австрійської імперії, посилення тиску на Стамбул і Відень, зміцнення позицій на Балканах. Наголосимо, що ієрархія цілей не була постійною, що впливало на політику уряду щодо Слов'яносербії та на стан цієї історико-географічної області, оскільки внутрішніх ресурсів для еволюційного розвитку Слов'яносербії бракувало.

У літературі достатньо докладно описано фактичну історію Слов'яносербії, що дозволяє обмежитись лише деякими важливими уточненнями. Так, 1753 р. австрійські офіцери І. Шевич і Р. Прерадович [де Прерадович, Де-Прерадович, Депрерадович — в різних джерелах через особливості передачі службового артиклю «де», що мав засвідчувати шляхетність походження — *В. Т.*] зі своїми командами перейшли в підданство Росії. Для поселення їм відвели землі в межиріччі Сіверського Донця, Бахмута та Лугані по правому, південному берегу середньої течії Сіверського Донця, на території частини сучасних Донецької, Луганської та Дніпропетровської областей. Сусідами Слов'яносербії на сході були Землі Війська Донського, на заході — Запорозька Січ, на півночі — Ізюмський полк, на півдні — Кримське ханство.

На цих землях було розміщено два сербських гусарських поселенських полки І. Шевича і Р. Прерадовича. Поселення здійснювалась по ротах, кожна рота будувала поселення-шанці (шанець — невелике земляне укріплення, здатне протистояти артилерії). Адміністративно та політично Слов'яносербія у 1753–1764 рр. підпорядковувалась Військовій колегії і Сенату, а в Бахмуті —

адміністративно-територіальному центрі Слов'яносербії — розміщувалась Слов'яносербська комісія, що відала адміністративно-військовими, господарськими, фінансовими та судовими спра — вами.

Іноземні військові поселенці отримували у довічне володіння ділянки (дачі) — землі розміром 5–26 га залежно від військового звання, грошову платню, право безмитно займатись торгівлею, ремеслами та винокурінням. Проте не слід ідеалізувати їхнє становище. Крім цілком зрозумілих труднощів налагодження життя на нових і недостатньо освоєних землях (попервах доводилось переживати навіть продовольчі труднощі) російська бюрократія далеко не завжди виконувала обіцянки щодо допомоги, яка розподілялась переважно на користь офіцерів.

При визначенні природних, економічних, географічних та соціоекономічних особливостей Слов'яносербії як історико-географічної області важливо враховувати вплив Сіверського Донця (Бахмут, Лугань, інші ріки та водотоки області належать його басейну). Сіверський Донець та його притоки були багаті на рибу, річкові заплави — на звірів та птахів, вікові дубові ліси та розкішні заливні луки, створювали сприятливі можливості для рибальства, мисливства і скотарства, давали деревину на будівництво та паливо. Басейн річки в районі Слов'яносербії знаходиться в степовій зоні, що надавало і надає зараз непогані умови (грунтові, кліматичні, в значній мірі зволожувальні) для землеробства. Чималі труднощі створювало високе водопілля у 2–6 м — його недооцінка (в оману вводив високий правий берег) змусила перенести частину поселень. Заснування Слов'яносербії значно підвищило антропогенний тиск на Сіверський Донець, що найперше позначилось на судноплаванні — до середини XVIII ст. судноплавання було можливим до Змієва на Слобожанщині, а з 1788 р. йому стали заважати обміління (через вирубку лісів і оранку берегів) та численні млини. Отже, наявність в другій половині XVIII ст. унікальних природних ресурсів басейну Сіверського Донця слід вважати одним з чинників виділення Слов'яносербії в окрему історико-географічну область.

Не менше значення мають історико-географічні фактори. Сіверський Донець з часів палеоліту відіграв важливу роль у житті людини як джерело води, їжі, захисний рубіж, зручний шлях торгівлі та пересування. Протягом тисячоліть різні народи докладали зусиль до формування традицій колонізації та господарського освоєння краю — господарсько-культурної єдності з Наддніпрянщиною та Слобожанщиною (дніпро-донецька культурна спільність), засвоєння прийомів присадибного скотарства за рахунок ресурсів заплави та тактики військових дій азійських скотарів (гуни, авари, болгари), культури взаємодії осілого землеробства і кочового скотарства

(скіфські племена), будівництва укріплених поселень, сполучення рибальства зі скотарством і землеробством (салтово-маяцька спільнота часів Хазарського каганату, багатоетнічні громади часів Золотої Орди), широкі торговельно-економічні контакти з Північним Кавказом, Приазов'ям, Кримом і Наддніпрянщиною (мешканці Половецьких веж Кончака). З 15–16 ст. цю землю стали заселяти запорожці, які засвоїли та пристосували до своїх потреб традиційні навички заселення, господарювання, побуту, ведення війн, топоніміку попередників. Козацька колонізація краю доволі докладно проаналізована в літературі⁸.

Для історії Слов'яносербії як зони розселення військових поселенців важливе наступне. По-перше, роль українського (запорозького, слобідського) козацтва та українського населення як першопоселенців порівняно з іноземними військовими колоністами важко переоцінити. У літературі висловлюється обґрунтована думка про те, що назва «Слов'яносербія» з наголосом на слов'янському компоненті має політичний або етнополітичний зміст⁹. По-друге, українське козацтво в ході колонізації цих земель засвоїло традиції господарства, побуту, військової справи і т.п. своїх попередників як безпосередньо на цих землях, так і в схожих за історико-географічними умовами регіонах — Запорозжжі, Слобожанщині, басейні Кальміусу, звідки воно переселялось в басейн середньої течії Сіверського Донця. По-третє, ці землі до 1746 р. належали Кальміуській паланці і на території Слов'яносербії знаходились козацькі села, слободи, хутори, зимівники, «уходи». Влітку 1754 р. на цій території було 3 слободи і 115 хуторів¹⁰. Багато з них були використані як місця розташування шанців-поселень слов'яносербськими поселенцями, а місцеве населення не поспішало кидати освоєні землі, тому виникали конфлікти.

Іноземних поселенців було замало для комплектування гусарських полків та освоєння краю, тому командування поселенських полків було змушене поповнювати склад полків вихідцями з сусідніх Запорозжжя та Слобожанщини, заселяти землі місцевим і прийшлим українським людом. Все це, вплинуло на етнічний склад населення Слов'яносербії. Іноземні військові поселенці мали заснувати 20 рот — поселень, в двох гусарських полках І. Шевича і Р. Прерадовича чисель-

⁸ Пірко В. Заселення Степової України в XVII–XVIII ст. — Донецьк: Український Культурологічний Центр, 1998; Кабузан В. М. Заселение Новороссии в 18 — первой половине 19 века (1719–1858). Екатеринославская и Херсонская губернии. — М., 1976; Дегтярев Ю. Вказ. праця.

⁹ Гуржій О., Чухліб Т. Гетьманська Україна. — К.: Видавн. дім «Альтернативи», 1999. — С. 66.

¹⁰ Дегтярев Ю. Вказ. праця.

ність спочатку мала бути 1 тис. чоловік, а згодом — 2132 чоловіка кожний¹¹. Між тим у вересні 1754 р., коли почалося заселення, у двох полках налічувалось лише 549 військовослужбовців, в т.ч. 377 рядових гусар. Тому замість 20 рот було засновано 14. Лише 1755 р. чисельність рот зросла до 17, в яких було 1513 мешканців, в т.ч. 412 жінок¹². У 1756 р. полки налічували 941, у 1757 р. — 477 чоловік.

Не менш показовим є етнічний склад слов'яносербських гусарських полків у 1757 р.: серби — 49,3%, волохи — 17,9%, молдовани — 4,42%, угорці — 9,29%, болгары — 4,42%, греки — 4,33%, македонці — 5,30%, по 2 % росіяни і хорвати [підрахунки наші], а також менш чисельні турки, австрійці, чехи, українці, євреї, боснійці, татари, шведи, грузини тощо. Отже, склад поселенців був поліетнічний, причому первісно під терміном «слов'яносерби» розумілися серби, болгары, македонці, волохи. Командування чітко розуміло нереальність планів заселення території та комплектування полків «слов'яносербами», а тому добивалось поповнення за рахунок інших мігрантів. Спочатку йшлося про православних вихідців з Австрії, Валахії та Молдови, проте реальність перекреслила й ці плани: 1754–1755 рр. більшість поповнення складали македонці й волохи, хоча були й угорці, болгары, євреї, причому українці та росіяни записувались «слов'янами»¹³. Вже 1756 р. в полках з'явилися грузини, мазури (поляки) і представники «других націй». Інакше кажучи, вже в перші роки існування Слов'яносербії важко вести мову як про «сербські», так і про «слов'яносербські» гусарські поселенські полки. Причому використання прикметника «балканські» теж не прояснює ситуацію. Це зайвий раз засвідчує суто політичний зміст топоніму і дає підстави вести мову про «так звану Слов'яносербію»¹⁴.

У 1763 р. чисельність населення Слов'яносербії досягла 10176 осіб, з них іноземці складали 3992 (38,7%), в т.ч. молдован було 25,8%, сербів — 3,7%. Більшість населення складали українці¹⁵. Вже 1764 р. документи фіксують численні шлюби сербів з українцями, а у 1765 р. в Бахмутському полку було 875 робітників-українців, вихідців зі Слобожанщини, Чернігівщини, Полтавського, Прилуцького, Мирго-

¹¹ История конницы: В 2 кн. — Кн. 2 Примечания Брикса к «Истории конницы» Денисона / Генрих Отто Рихард Брикс. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2000. — С. 178.

¹² Кабузан В. М. Заселение Новороссии в 18 — первой половине 19 века (1719–1858). Екатеринославская и Херсонская губернии. — С. 94.

¹³ Рудяков П. На службу и вечное подданство... Сербские поселения Новая Сербия и Славяносербия на украинских землях (1751–1764). — К.: АРТЭк, 2001. — С. 77.

¹⁴ Гуржій О., Чухліб Т. Гетьманська Україна. — С. 77.

¹⁵ Кабузан В. М. Заселение Новороссии в 18 — первой половине 19 века (1719–1858). Екатеринославская и Херсонская губернии. — С. 79.

родського та інших полків. Чимало з них переселялись родинами і заводили власне господарство.

Слов'яносербські поселенці зробили чималий внесок у заселення та господарське освоєння цих земель — ними було засновано 15 державних (ротні шанці) і десятки приватних поселень, створених офіцерами на своїх землях; вже 1764 р. поселенці мали чимало худоби, млинів, засівали лише зерновими більше 11 тис. га. Визнаючи успіхи Слов'яносербії у заселенні краю, відмітимо, що вони були набагато скромнішими порівняно з сусідніми, не військово-поселенськими територіями. Так, у сусідньому Бахмутському повіті за 1745–1762 рр. чисельність населення зросла вдвічі¹⁶.

Наголосимо, що кількість і питома вага іноземців була незначною, що змусило адміністрацію порівняно лояльно ставитись до місцевого населення. Це сприяло адаптації іноземців до місцевих умов, визначило багатоетнічний склад населення Слов'яносербії. Скоріше за все питома вага українців була ще більшою. Так, у складі сусідньої Бахмутської провінції, що теж інтенсивно залюднювалась, у 1762 р. українці складали 75,4%, молдовани — 17,1%, росіяни — 4,7% (за іншими даними у 1763 р. відповідно — 78,6%, 9,9% і 9,8%). Тому, Слов'яносербію (за виключенням 1754–1764 рр.) можна віднести до «своєрідного осередку формування національної спільності українців»¹⁷.

Населення слов'яносербських шанців-поселень складалось з трьох основних соціально-правових категорій: власне військовослужбовців; т.зв. заступаючих або запасних; фаміліантів, які обробляли як свої землі, так і перших двох категорій. Іноземці балканського походження переважали серед військовослужбовців і запасних, а власне серби обіймали командні військові посади.

Кардинальні зміни в чисельності та складі (подальше зменшення питомої ваги іноземців, передусім сербів і збільшення частки українців) населення Слов'яносербії були закріплені у 1764–1783 роках військовими реорганізаціями гусарських поселенських полків і включенням Слов'яносербії у загальноімперський адміністративно-територіальний поділ.

Так, у 1764 р. в межах армійської реформи і через хронічний некомплект два слов'яносербських полки були злиті в один — Бахмутський гусарський поселенський полк. За штатами він мав включати 16 поселенських рот, 4891 військовослужбовців в т.ч. 2208 запасних. Фактичне ж населення полку складало 4765 чоловік, в т.ч. військовослужбовців — 789, заступаючих — 507, чоловіків — 1389, жінок — 2080. Некомплект військовослужбовців сягав 3595 чоловік,

¹⁶ Кабузан В. М. Заселение Новороссии в 18 — первой половине 19 века (1719–1858). Екатеринославская и Херсонская губернии. — С. 95.

¹⁷ Гуржій О., Чухліб Т. Гетьманська Україна. — С. 75.

в т.ч. 3346 стройових гусар. Не кращим чином на боездатності позначався некомплект офіцерських та унтер-офіцерських кадрів, фельдшерів, коновалів, трубачів, майстрів тощо¹⁸. Інакше кажучи, фактично Бахмутський полк не став повноцінною бойовою одиницею.

Відповідно до «Плану заселення Новоросії» 1764 р. Слов'яносербію як адміністративно-територіальну і військову одиницю центрального підпорядкування було ліквідовано. Вона стала частиною першої Новоросійської губернії у складі Катериненської провінції, з 1765 р. — Бахмутського повіту. Цей повіт складався з трьох поселенських полків (Бахмутського і Самарського гусарських, Луганського пікінерського), державних і поміщицьких сіл¹⁹, тобто поєднував риси військово-поселенської та цивільної адміністративно-територіальної одиниці. Власне вся Новоросійська губернія скоріше нагадувала не звичну російську адміністративно-територіальну одиницю, а військовий округ — її очолював військовий командир, а військовими поселеннями керував військовий департамент військової канцелярії. Інакше кажучи, було до певної міри збережено військово-поселенський характер в адміністративно-територіальному устрої. Реорганізацію Слов'яносербії здійснювала Слов'яносербська спеціальна комісія протягом 1764–1766 років з метою усунення притаманних цій системі недоліків і зміцнення Бахмутського гусарського полку. До недоліків слід віднести слабку боездатність порівняно з регулярними полками через некомплект, погані спорядження та вишкіл, неякісний склад поселенців (вік, хвороби, наявність декласованих і кримінальних елементів). Водночас заради справедливості зауважимо, що слов'яносербські гусари несли караульну службу на Українській лінії, брали участь у Семирічній війні 1756–1763 рр. та російсько-турецькій війні 1768–1774 рр., під час яких виявили військову виучку, мужність і хоробрість та зазнали вагомих втрат. Про їх високий авторитет свідчить участь у формуванні Гвардійського лейб-гусарського ескадрону. Нащадки І. Шевича і Р. Прерадовича виявили справжній героїзм у російсько-французьких війнах 1805–1815 років.

І все ж не можна не визнати, що військові поселенці неефективно використовували витрачені на них ресурси та надані привілеї. Так, їм було виділено землю і кошти на облаштування; всі військовослужбовці одержували платню, а нездатні до служби за віком — пенсію; вони користувались правом безмитної торгівлі і були звільнені від усіляких податків; козаки з Гетьманщини допомагали їм у будівництві шанців, а для охорони поселень залучались регулярні військові

¹⁸ Дегтярев Ю. Вказ. праця.

¹⁹ Панашенко В. В. Бахмутська провінція // Енциклопедія історії України: В 5 т. — Т. 1. — С. 204.

частини тощо. Лише грошові витрати на Слов'яносербію сягали 1 млн. крб. (це становило 1,5% державних коштів, що для дефіцитного бюджету Росії було забагато), а між тим за 10 років не було сформовано повноцінних військових частин, успіхи в заселенні та господарському засвоєнні краю порівняно з сусідами були значно меншими і набагато дорожчими²⁰. До того ж між військовими поселенцями і місцевим українським населенням виникали конфлікти. Такий стан речей викликав подив царської бюрократії з огляду на постійну військову, економічну, адміністративну та моральну підтримку та нагляд. Очевидно, що адміністративний прес гнітив колоністів, а імперська та власна, переважно сербська, влада в інший спосіб діяти не могла і дбала перш за все про власні прибутки. З останнім проблем не виникало — Шевичи, Прерадовичі та інші серби-командири невдовзі перетворилися на заможних дідачів.

Слов'яносербська комісія здійснила заходи для забезпечення повноцінного й якісного комплектування гусарського поселенського полку і заселення його земель з меншими витратами. Так, всю територію Слов'яносербії було поділено на 140 округів (по 20,2 тис. га) і ділянки (по 30 га). Поселенці залежно від військового звання отримували від 30 га (рядові) до 485 га (офіцери), причому за умови заселення та освоєння надана земля ставала власністю господаря. Практично було дозволено оселятися всім здатним служити (хоча матеріальна допомога на облаштування іноземцям складала 30 крб., а запорожцям і розкольникам — 12 крб.), було розширено пільги.

Все це сприяло заселенню Слов'яносербії переважно українцями та росіянами-розкольниками (сербам-офіцерам було вигідно їх поселяти для подальшої експлуатації тим чи іншим чином). Натомість питома вага іноземців, перш за все сербів, скорочувалась, тобто «Слов'яносербія» все більше ставала українською. Серед населення постійно зменшувалась кількість військовослужбовців і зростала кількість селян, ремісників, торговців. Основу господарства мешканців складало тваринництво, вирощування зерна, рибальство, мисливство (поки не перебили бобрів), торгівля, чумакування, млинарство. Проте некомплект у Бахмутському гусарському полку так і не був ліквідований, а боездатність істотно не зросла.

Принципово важливе, однак, інше. У 1764 р. Слов'яносербія як військова й адміністративно-територіальна одиниця втратила риси автономії, але не зникла, а продовжувала існувати як військово-поселенський полк в межах напівцивільних адміністративно-територіальних утворень — Бахмутського повіту і Новоросійської

²⁰ Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. — Т. 2. — С. 112–114.

губернії. Це посилило централізоване (адміністративне та військове) керівництво. При цьому Бахмутський полк зберіг риси адміністративно-територіальної військово-поселенської одиниці в кордонах Слов'яносербії та особливий соціально-правовий статус військових поселенців.

Наступний етап історії Слов'яносербії припадає на адміністративні та військово-організаційні зміни 1775-1776 рр., які за причинами, змістом і наслідками слід вважати продовженням реформування 1764–1766 рр. Поштовхом до цього стала перемога Росії у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр., ліквідація загрози з боку Кримського ханства та подальша уніфікація імперського адміністративно-територіального поділу. У 1775 р. землі Слов'яносербії увійшли до другої Азовської губернії в складі Бахмутського повіту Бахмутської провінції²¹. Бахмутський повіт, що включав 16 рот Бахмутського поселенського гусарського полку, вже ніяк не нагадував військовий округ, а був типовою цивільною адміністративно-територіальною одиницею. Про колишню специфічність нагадувало лише існування рот-поселень, хоча це була скоріше данина традиції.

З метою уніфікації кавалерії і доведення поселенських полків до штатів і потенціалу регулярних 24 грудня 1776 р. всі поселенські полки, в т.ч. Бахмутський гусарський, отримали нову організацію. Нові полки повинні були мати подібну до регулярних структуру — в 6 ескадронах 744 чоловіка, в т.ч. 288 постійно боєздатних. Решту мали складати запасні²². Слов'яносербські поселенські гусари втратили ще низку рис ірегулярних поселенських військ. Проте, знов поселенські полки не зуміли укомплектувати до предписаних штатів — вони були вкрай непопулярними через поширення на військових поселенців поземельного і подушного податків, труднощі поєднання військової служби з веденням господарства. Вишкіл і боєздатність поселенських, напіврегулярних чи напівірегулярних, полків не відповідала стандартам європейських регулярних армій. Поселенці воліли користуватись статусом військових поселенців для власного добробуту, а справи військові їх не обходили. Тому військових поселенців чекали чергові зміни 1783–1784 рр.

Поштовхом до них стало приєднання Кримського ханства до Російської імперії 18 квітня 1783 р. Незабаром, 28 червня того ж року, всі поселенські полки були остаточно ліквідовані та перетворені на регулярні легкокінні полки російської армії. Пам'ять про них збереглася в краєвих топоніміці, геральдиці, історичній пам'яті.

Одночасно проходять адміністративно-територіальні зміни, що ліквідували адміністративно-територіальну специфічність військових поселень. Так, 1782 р. Бахмутська провінція була ліквідована і

²² История конницы: В 2 кн. — Кн. 2 Примечания Брикса к «Истории конницы» Денисона. — С. 185.

землі колишньої Слов'яносербії включили до Катеринославського намісництва. Офіцери здебільшого продовжили службу в армії, зберегли набуті маєтності і злились з російським дворянством. Частина рядових гусарів теж продовжила службу, а основна маса перетворилась на державних селян та міщан, хоча в офіційних документах вони деякий час фігурували як військові поселенці. Військові поселенці злились з відповідними станами Російської імперії, а іноземці (крім волохів) поступово асимілювались в українському середовищі. Слов'яносербські гусари зникли остаточно, але гусарська кавалерія міцно укоренилась в Росії.

В цьому сенсі Слов'яносербія відіграла помітну роль у створенні в російській армії регулярної легкої гусарської кавалерії, що стало можливим завдяки синтезу європейських і козацьких військових традицій. Заснування в Слов'яносербії саме гусарських полків було зумовлено низкою об'єктивних факторів. Австрійські гусари добре зарекомендували себе у війнах XVII–XVIII ст. з напіврегулярною армією Туреччини та європейськими арміями. Вони комплектувались з балканських народів і у своїй тактиці органічно сполучали досвід протистояння з Портою балканських аналогів козацтва з традиціями угорських і польських гусар, тактику нерегулярної, іррегулярної та регулярної кінноти. Заснування слов'яносербських гусарських полків мало європеїзувати російську армію коштом етноконфесійно близьких слов'ян, створити в особі легкої регулярної кавалерії альтернативу козацтву, підготувати російську армію до війн на Сході і Заході.

Вибір етнічного контингенту гусар пояснюється вимогами до легкої кінноти. Тут потрібні були народи-вершники, які досконало володіли зброєю, могли діяти як в складі підрозділу, так і індивідуально, виявляти ініціативу, самостійність, особисту хоробрість. Ці навички могли сформуватись на європейському розумінні свободи, індивідуалізму, відповідних історичних традиціях. Такі якості в Російській імперії мало українське козацтво, а серед європейських народів угорці, серби, хорвати, волохи, поляки, албанці і т.п. Саме на базі слобідських козацьких і слов'яносербських гусарських полків були сформовані гусарські полки (лейб-гвардійський, Охтирський, Ізюмський, Маріупольський, Сумський, Павлоградський, Ольвіопольський, Єлисаветградський) Російської імперії.

Отже, Слов'яносербія — це колонізаційна військово-поселенська історико-географічна область в межах Донецького краю і Південної України, яка мала комплекс регіональних відмінностей і специфічний адміністративно-територіальний устрій²³. В соціальному часі існування Слов'яносербії є частиною колонізації Південної України

²³ Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. — К.: Ін-т історії України НАНУ, 2003. — С. 91.

XVIII ст., причому саме цьому періоду були властиві подібні військово-поселенські, іноземні й українські утворення. У просторовому (історико-географічному) вимірі Слов'яносербія пов'язана з лівобережною частиною басейну середньої течії Сіверського Донця. Ця історико-географічна область на момент заснування Слов'яносербії накопичила вікові традиції заселення і господарського освоєння природних ресурсів регіону. Носіями цих традицій було українське населення, передусім запорозьке козацтво, яке і передало ці традиції новим поселенцям.

У цивілізаційному вимірі Слов'яносербію слід розглядати як частину Великого християнсько-мусульманського, європейсько-азійського Кордону від Адріатики до Каспію. Вона акумулювала досвід і традиції (військові, господарські, духовні, культурні, ментальні) Балкан, лицарських орденів середньовічної Європи та реконквісти (носіями цих традицій були іноземці), східноєвропейських козацьких спільнот (сусідами Слов'яносербії були донські козаки). Однак, не варто абсолютизувати Військовий Кордон як суцільне протистояння і шукати аналогії Слов'яносербії лише на Заході. У Слов'яносербії, «заточеній» на протистоянні зі Сходом та ще у релігійних шатах, східні впливи були обмежені, але вони були — серед поселенців зустрічалися турки, татари, євреї, калмики; господарські і воєнні традиції цієї землі склалися за участю половців; у традиціях запорожців був істотний східний пласт тощо. Проте вирішальний вплив на цивілізаційний вимір Слов'яносербії мало українське козацтво — запорозьке, слобідське, гетьманське.

В політичному сенсі Слов'яносербія являла матеріалізацію ідей слов'янської єдності під скіпетром Романових, була одним зі шляхів модернізації (європеїзації) Росії за допомогою близьких в етноконфесійному вимірі південних слов'ян, засобом посилення геополітичного і військового впливу Російської імперії в басейні Чорного і Середземного морів, тиску на Австрійську імперію та Отаманську Порту.

В адміністративно-територіальному відношенні Слов'яносербія була специфічною й окремою адміністративно-територіальною та військовою одиницею з певною, хоча і тимчасовою, автономією та наявністю спеціальних органів адміністративно-військового, господарського, фінансового та судового правління, особливим соціально-правовим статусом населення.

В широкому історичному контексті Слов'яносербія як військово-поселенська територія стала специфічною організацією війська в епоху традиційного суспільства. В Україні військові поселення існували з XVI ст. до 1857 р. Економічним підґрунтям військових поселень було намагання зменшити військові витрати, військовим — тривалість процесу формування модерної армії та зникнення міліцейських військових формувань.

В історико-етнічному вимірі Слов'яносербія була багатонаціональним краєм, де в цілому відносно коректно співіснували й обмінювались досвідом українці, росіяни, серби, молдовани, угорці, волохи тощо. Вплив сербів, які попри свою нечисленність займали привілейовані позиції (були командирами в армії, домінували в економіці) позначився лише у відповідному політонімі «Слов'яносербія», який 1764 р. втратив реальне значення і перетворився на специфічну частину регіональної історичної пам'яті. Реально територія Слов'яносербії з кінця XVII ст. (певним хронологічним рубежем можна вважати заснування Кальміуської паланки) перетворилася на своєрідний осередок формування українського народу й української етнічної території, причому Слов'яносербія перервала (точніше, пригальмувала) цей процес на 10–15 років. Порівняно швидка асиміляція більшості іноземців-колоністів в українському середовищі свідчить про примат українських традицій. Військові поселенці, незалежно від етнічного походження, сприйняли українські козацькі традиції. Так, територія колишньої Слов'яносербії входила в 1787–1796 рр. до району формування Катеринославського козацького війська, серби добре ставилися до запорожців²⁴. Відомі факти масового переселення поселенців на Запорожжя — в 1756 р. з полку Р. Прерадовича на Січ подалися 115 чоловік, тобто кожний шостий поселенець²⁵. До речі, цей факт є свідомством реальної чисельності запорожців у складі слов'яносербських гусар — більшість втікачів поверталась у знайомі місця.

Слов'яносербія мала і свої конфесійні особливості, пов'язані зі сербською православною традицією (скажімо, в с. Підгірному функціонувала церква святого першомученика та архідіакона Стефана), поселенням доволі численних росіян-старообрядців, сектантів, неправославних поселенців. Останні заради можливості оселитися в Слов'яносербії приймали православ'я, а начальство для комплектування полків і залюднення краю сприяло цьому.

Результативний вектор вертикальних (владно-політичних) і горизонтальних (етнічних, військових, культурно-побутових і господарських) зв'язків Слов'яносербії свідчить про те, що ця область мала системоутворюючі історико-регіональні особливості: чіткі адміністративні кордони з сусідніми регіонами, особливий соціально-правовий статус населення, військово-поселенську організацію

²⁴ Мільчев В. Повернення Війська Запорозького Низового під царський скіпетр / Володимир Мільчев // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. — Т. 1. — С. 617.

²⁵ Рудяков П. На службу и вечное подданство... Сербские поселения Новая Сербия и Славяносербия на украинских землях (1751–1764). — К.: АРТЭк, 2001. — С. 67.

внутрішнього життя. Все це дозволяє вважати Слов'яносербію історико-географічною областю, типовою для колонізації Південної України у 18 ст.

Наведений матеріал дає підстави стверджувати, що Слов'яносербія як військово-поселенський округ ірегулярних гусарських полків та історико-географічна область існувала протягом 1753–1783 років. В її історії можна виділити два періоди. Перший — 1753–1764 рр. — формування Слов'яносербії як спеціальної адміністративно-територіальної та військової одиниці (округи, області) іноземних (балканських) військових поселенців з ознаками автономії. Цей процес через незадовільні наслідки був суттєво скорегований владою. Другий — 1764–1783 рр. — втрата Слов'яносербією привілейованого статусу спеціального адміністративно-територіального утворення, поступове включення до загальноімперського адміністративного поділу як військово-адміністративної одиниці (округи). Невдала спроба створення напіврегулярного поселенського військового з'єднання, поступове зникнення етнополітоніму «Слов'яносербія», входження військово-поселенської округи до складу української етнічної території та перетворення її на специфічний осередок формування української нації. Остаточна ліквідація Слов'яносербії 1783 р. стала наслідком реорганізації всіх військових поселень Російської імперії та трансформації військових поселенців у традиційні стани населення.

Розділ 2
ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛІЗМУ ТА ЛОКАЛІЗМУ
В НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

Нагорна Лариса (Київ)

**Реінкарнація імперії у наукових дискурсах:
криза територіальних типологізацій
чи геополітичний синдром?**

Корольов Геннадій (Київ)

**Між Україною і Польщею: Галичина
у федералістській концепції
М. Грушевського**

Бабюх Юрій (Київ)

**Утворення Молдавської АСРР:
геополітичні та етнічні аспекти**

Служинська Іванна (Київ)

Геополітичні й екологічні проблеми Тузли

Лариса Нагорна

**РЕІНКАРНАЦІЯ ІМПЕРІЇ
У НАУКОВИХ ДИСКУРСАХ: КРИЗА
ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ТИПОЛОГІЗАЦІЙ
ЧИ ГЕОПОЛІТИЧНИЙ СИНДРОМ?**

«Імперії знову у моді» — так починає свою книгу про занепад, розпад і відродження імперій американський політолог українського походження О. Мотиль¹. На рубежі тисячоліть на наших очах відбувся черговий пізнавальний поворот, який можна було б охарактеризувати як «реабілітаційно-імперський». Мовчазний консенсус у ставленні до імперій як віджилої форми державного устрою, який спостерігався ще чверть століття тому, поступився місцем апологетизації імперії як «інкубатору модерну». Зазнають помітних змін уявлення про критерії модерності й уявлення про модернізацію, колоніалізм, взаємовідносини імперій і національних держав. З'явився акцент на розрізненні понять «імперія» і «імперська влада». «Сьогодні вчені, які відзначають ключову роль імперій в історії, ті, хто розмірковує про них як про явище складне, неоднозначне, що залишило як від'ємну, так і позитивну спадщину, — констатує російський історик О. Міллер, — мають вигляд радше респектабельний, ніж зухвалий»².

На витоки цієї, на перший погляд парадоксальної, зміни парадигм проливає світло Дж. Доннелі. «Імператори стали історичними або фантазійними персонажами. Але нам, як і раніше, потрібен термін «імперія», щоб описати велику політію, яка включає в себе різні одиниці, які до того були незалежними або управлялися домінуючим центром». Важливо зрозуміти, що у понятійному арсеналі анархії протистоїть не ієрархія, а «архія», тобто політична влада, імперія у неімперському розумінні. Зрештою імперія — «це насамперед питання політичної форми управління»³.

Те, що під оновлені визначення легко підвести будь-яку форму територіальної організації, не стримує потік майже безмежно

¹ Мотиль О. Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження. — К., 2009. — С. 15.

² Міллер А. История империй и политика памяти // Россия в глобальной политике. — Т. 6. № 4. — 2008. — С. 120.

³ Donnelly J. Sovereign inequalities and hierarchy in anarchy: American power and international society // European journal of international relations. — 2006. — Vol. 12. — № 2. — P. 140–141, 159.

розширюваних дефініцій імперії. Перейденими виявилися усі грані між державними утвореннями імперського типу і просто великими державами чи союзами держав. Сьогодні імперії відшукуються дослідниками у будь-яких часах і просторових рамках — від Ассирії XV ст. до н.е. до Європейського Союзу. Ознакою чого може бути ця мода? Звичної «нестачі термінів», нерозробленості просторово-часових вимірів політики й схем територіальних типологізацій чи активізації геополітичного типу мислення? Якщо говорити не про політичні, а про наукові дискурси, то варто брати до уваги комбінацію усіх трьох чинників. Очевидним же є лише те, що категоричне засудження імперій як інструмента дискримінації й гноблення лишилося у минулому. Нині дедалі частіше можна зустрітися із протилежним твердженням: «нації, що виникають і неуспішні нації могли б процвітати, якби виявилися спроможними створити великі, «імперського розміру», мережі для забезпечення спільних інтересів у сфері економіки, безпеки й комунікацій»⁴.

Перенесення смислових наголосів імперського дискурсу, який дедалі більшою мірою набуває позитивних конотацій, з минулого у теперішній час і навіть у майбутнє — прикметна ознака початку XXI століття. Символ імперії перетворюється на політичний ресурс, стаючи водночас концептуальною категорією й аналітичним інструментом. При цьому пристосований до умов глобалізації концепт імперії істотно відрізняється від традиційного, насамперед пошуком нового типу суверенітету і конструюванням нових, гібридних типів ідентичностей. «На протигагу імперіалізму Імперія, — зазначають М. Гардт та А. Негрі, — не створює територіального центру влади і не спирається на жорстко закріплені кордони чи межі. Це — децентрований і детериторіалізований, тобто позбавлений центру і прив'язки до території апарат управління, який поступово охоплює увесь глобальний простір своїми відкритими й дедалі ширшими кордонами. Імперія управляє змішаними, гібридними ідентичностями, гнучкими ієрархіями і безліччю обмінів за допомогою модулювання командних мереж. Різноманітні національні кольори на карті світу традиційного імперіалізму розмиваються і вливаються у райдугу глобальної імперії»⁵.

Означений ракурс дає підставу говорити не про реанімацію імперського дискурсу, а про його своєрідну реінкарнацію — появу у новому, омолодженому вигляді. Особливо показовим тут є модний мережевий контекст — новітня імперія покликана обґрунтувати і

⁴ Colomer J. M. Great empires, small nations. The uncertain future of the sovereign state. — L.- N.- Y., 2007. — P. 31.

⁵ Хардт М., Негрі А. Империя. — М., 2004. — С. 12.

вдосконалювати модель мережевої влади. На перший погляд важко зрозуміти, для чого потрібен новим моделям традиційний, значною мірою дискредитований глосарій. Пояснити парадокс «імперії, відмежованої від імперіалізму» можна, якщо взяти до уваги, що претенденти на світове домінування в усі часи гостро потребували бодай якоїсь легітимації власних дій. Нині у такій ролі виступають оновлені версії «справедливої війни». У принципі досить зручно, оголосивши якусь державу «злочинною», виправдовувати агресивні дії щодо неї гаслами відновлення «справедливості». Звідси походять нові акценти на розрізненні імперії й імперської влади, модернізовані версії колоніалізму й національних рухів та й, зрештою, оновлені критерії модерності.

Утім, сам концепт імперії як не мав, так і досі не має виразних обрисів, і далеко не завжди чітко вимальовується різниця у традиційних і новітніх підходах до його визначень. У баченні британського русиста Д. Лівена імперія — це насамперед велика держава, здатна відігравати головну роль не лише у формуванні міжнародних відносин певної епохи, але й впливати на її ціннісно-культурний ландшафт. Водночас це сфера панування й підкорення і форма управління: «Імперія передбачає володіння великими територіями, що тягне за собою проблеми контролю й експлуатації... Управління багатонаціональними територіями — головне завдання імперії»⁶.

Такий набір імперських рис можна вважати типовим, хоч, зрозуміло, поняття «імперія» в усі часи було розмитим і полісемантичним. Як правило, воно включає в себе: а) багатоскладовість, різноетнічність територіальних спільнот, наявність кількох культур; б) специфічні центр-периферійні відносини, ґрунтовані на насильственому утриманні периферій; в) автократичний спосіб інтеграції територій «згори»; г) наявність певної об'єднувальної ідеї; д) експансіоністські устремління. Неперевершений знавець історії становлення, розквіту й розпаду імперій А. Тойнбі саме в насильстві й експансіонізмі вбачав їхню «ахіллесову п'яту». Безпосередня й найвища мета будівників імперій, доводив він, полягає у створенні універсальної держави. Утім, універсальна держава, хоч яким тривалим було б її життя, є всього лиш «остання фаза суспільства перед його зникненням». Реальна небезпека соціального вакууму, що має тенденцію до розширення, змушує уряди універсальних держав постійно нарощувати потенціал охоронних заходів, діяти за допомогою насильницьких засобів. Але насильно встановлений мир нетривкий і тимчасовий. Зрештою найбільшу вигоду від універ-

⁶ Ливен Д. Российская империя и Советский Союз как имперские государства // Европейский опыт и преподавание истории в постсоветской России. — М. — Милан, 1999. — С. 189.

сальної держави дістає «внутрішній пролетаріат», який найчастіше й виступає їхнім могильщиком⁷.

Відчуваючи, очевидно, що саме насильство й експансіоністські устремління є головним джерелом розпаду імперій, сучасні апологети імперських форм управління намагаються не акцентувати на них увагу. За логікою цитованого вище іспанського політолога Ж. Коломера, імперія — це форма політичного співтовариства, яку вирізняє значний розмір території й населення, відсутність постійних чи закріплених кордонів, поєднання різноманітних груп і територіальних одиниць, набір багаторівневих юрисдикцій, які часто накладаються одна на одну. Як бачимо, це визначення підкреслено нейтральне, у ньому немає навіть натяку на примус чи жорстке домінування. Автор наголошує, що більшість імперій минулого були організовані як «змішані» режими самоврядування й авторитаризму, а нинішні типи великих імперських одиниць, включаючи США, ЄС і Японію, можуть розглядатися як демократичні імперії. Технологічні успіхи у сфері комунікацій зумовлюють, за Коломером, постійний тренд до утворення імперій. Імперію як форму територіальної організації автор порівнює із парасолькою для спільнот, що входять до її складу⁸.

Інше порівняння застосовує для характеристики імперії вже згадуваний О. Мотиль. У його баченні імперія — це ієрархічно організована політична система, що має втулкоподібну будову (як колесо без обода), в якій центральна еліта і влада домінують над периферійними елітами й спільнотами, діючи як посередники в їхніх важливих взаємодіях і спрямовуючи потоки ресурсів від периферії до центру і знову до периферії. Наголос тут робиться на пануванні чужої держави над корінним, культурно відмінним населенням. Відштовхуючись від структурної теорії Й. Гальтунга та теорії «дезінтеграції в тоталітарних системах» К. Дойча, О. Мотиль доводить, що імперії мають структурну подібність до тоталітарних держав і тому приречені на занепад і розпад. Ілюструється цей процес параболою Р. Таагепери, який графічно довів, що траєкторії розвитку імперій мають різну висоту та нахил; імперії можуть тривати довго, але зрештою таки знаходять свій кінець. «Імперії «працюють», коли ресурси течуть від периферії до центру і назад до периферії. Імперії припиняють працювати, коли цей зв'язок перервано». Крихка імперська цілість вразлива до найрізноманітніших потреб⁹.

⁷ Тойнбі А. Дж. Постигание истории. Избранное. — М., 2001. — С. 512–518.

⁸ Colomer J. M. Great empires, small nations. — P. 3–6.

⁹ Мотиль О. Підсумки імперій. — С. 22–70, 152.

Зважаючи на те, що цей аналіз зроблений у 1998-1999 рр., слід віддати належне прозорливості О.Мотиля, який не тільки вчасно схопив «модну» проблему, але й зумів відмежуватися від моди, «яка видає поняттєвий хаос за поняттєвий плюралізм». У пропонованій ним системі понять чітко означені різні стадії низхідного ухилу траєкторій існування імперій — від занепаду (decay) через виснаження (attrition) і розпад (collapse) до відродження (revival). Як похідні він пропонує також поняття неперервності (continuity), присмерку (decline), демонтажу (disassemblage). Типологізація імперій проведена за ознакою перервності/неперервності, причому за основу береться системна стабільність. Автор докладно аналізує пастки, в які часто потрапляють дослідники імперій: нерозрізнення імперіалізму та імперій, приписування формування імперій лише імперіалізові, пояснення процесу утворення й занепаду імперій як наслідку вибору чи свідомого врахування вигод і втрат тощо. Прозорливим виявився й висновок О. Мотиля про «повзучу реімперіалізацію» Росії під впливом структурних дисбалансів у країнах на пострадянському просторі.

Наскільки придатним є термін «імперія» для типологізації держав сучасного світу і чи можлива універсальна типологія держав у принципі? Шукаючи відповідь на ці запитання, російський політолог М. Ільїн слушно звертає увагу на те, що за термінами «держава», «державність» приховується не одне ясно концептуалізоване явище, а цілий набір різнорівневих понять. Від старовинного латинського поняття status утворено складну систему термінів для характеристики різнотипних політичних утворень, причому в міру ускладнень всередині цієї системи зростає рівень абстрактності. Як правило, застосовувані до аналізу імперій семантичні конотації відсилають читача до ідеї панування й владарювання, а не до ідеї політичного порядку. Парасолькове поняття держави вмістило тому якісно різні політії — від демократичних до тоталітарних. А ще ширше поняття державності відбиває і статусність (statehood) і спроможність (stateness). Тому створювана на основі поняття «держава» класифікація може бути лише приблизною й умовною.

Якщо брати за основу статусність, то Ільїн, слідом за Ж. Коломером, пропонує виділяти чотири класи державних утворень: мега-, макро-, міні — й мікродержави. У цій класифікації поняттю «імперія» відповідає мегадержави. Коломер беззастережно вважає усі мегадержави імперіями, Ільїн відшукує певні відмінності мегадержав від класичних, «історичних» імперій. Приміром, він бачить «серйозні питання» щодо визначення державної статусності Європейського Союзу. Якщо ж вважати основним критерій спроможності, то поки що внаслідок слабкої вивченості він дає підставу лише для чіткого виокремлення квазідержав і «держав, що не відбулися» (failed states).

Відсутність чи непроясненість наукових дефініцій зумовлює високий ступінь метафоризації відповідних дискурсів. Це, однак, не виключає необхідність пошуку нових систем універсальних порівнянь¹⁰.

Свою систему розрізнення класичних (традиційних і нетрадиційних) та некласичних (квазі-) імперій пропонує С. Кульчицький. Системними ознаками класичних імперій він вважає: 1) проголошення державної влади сакральною — тобто владою, яка здійснює священну (похідну від божественної) волю глави держави; 2) провадження політики розширення своєї території та інкорпорації до свого складу більш слабких у військовому, економічному й культурному відношеннях країн; 3) політичне домінування в країні одного з етносів, який входить до складу її поліетнічного населення; 4) централизоване управління й наявність серед підлеглих імператора особливого привілейованого прошарку — державних службовців; 5) наявність державної релігії, ідеології та мови. Характерними зразками класичних традиційних імперій у його баченні є Римська й Китайська, класичних нетрадиційних — колоніальні імперії, одним з різновидів некласичної імперії (квазіімперії) — СРСР¹¹.

У контексті такого розрізнення принципового значення набуває проблема співвідношення імперіалізму як імперської ідеології й політики з колоніалізмом. Ототожнення цих двох понять пов'язують з іменем британського економіста Дж. Гобсона і його книгою «Імперіалізм» (1902). Сучасні трактування імперської ідеї базуються на відмові від дискредитованих ідей расизму й шовінізму, «життєвого простору» і, відповідно, на акцентуванні ідей «співдружності націй», європеїзму, «руху до багатополярності» тощо. Модний ще зовсім недавно постколоніальний дискурс розглядається як однобічний. Відроджуваному концепту імперії дедалі більше надають значення певного месіанського проекту, спрямованого на загальне благо. Імперія, доводить Т. Філіппова, не завжди є корисливим завоюванням і не в усьому жадібна експлуатація. Це і подолання історичної замкнутості, ксенофобської недовіри, практика освоєння величезних ресурсів на культурне й державне будівництво. В імперії вбачається «потужний стимул історичного розвитку, відповідь на виклик часу, прояв зрілого державного цілепокладання, ознака дорослішання нації». Інша річ, що з часом імперії стають чинником гальмування, хворобою державності, історичним ефемером, що готують ґрунт для нових форм організації соціумів¹².

¹⁰ Ильин М. В. Возможна ли универсальная типология государств? // Политическая наука (Москва). — 2008. — № 4. — С. 8–41.

¹¹ Кульчицький С. В. Імперія // Енциклопедія історії України. — Т. 3. — К., 2005. — С. 453.

¹² Див.: Россия: государственные приоритеты и национальные интересы. — М., 2000. — С. 140; Казань, Москва, Петербург: Российская империя под взглядом из разных углов. — М., 1997. — С. 392.

Така постановка питання, в якій є раціональне зерно, але є й серйозна недооцінка ганебної спадщини колоніалізму, стимулює перегляд усіх основоположних проблем домінування, владарювання, центр-периферійних відносин. Класичні теорії геополітики зазнають деконструкції — не в останню чергу внаслідок нової розстановки сил у «постбіполярному» світі і нових інформаційних технологій. «Чи назвемо ми цю епоху пізньою сучасністю чи постсучасністю. — констатує Дж. О'Тоал, — у будь-якому разі повільно, але вірно відбувається розмивання нашої звичної онтології й стійких уявлень про те, як влаштований світ. Зручне нам конвенційне геополітичне мислення, яке подає карти світу у вигляді просторових блоків, територіальної присутності й сталої ідентичності, більше не є прийнятним у світі, в якому час обганяє простір, в якому територіальність затемнюється телеметричністю і в якому прості сталі ідентичності розмиваються, перетворюючись у складні, нестабільні гібридні мережі». Але чи спроможна глокалізація, як це передрікав Т. Люк, підірвати геополітику і замінити класичну географію інфографією? Поки що, зауважує О'Тоал, хаотична соціопросторова практика часто вислизає з-під влади теорій, внаслідок чого постійно використовується мова, в якій відмінності передаються у термінах темпоральних метафор (сучасне/відстале)¹³. Чи не тому імперський штамп постійно реанімується у зв'язці з модними мережевими концептами?

Так чи інакше, але нові просторові парадигми виявилися не в змозі захитати основи дискурсу, що упродовж століть вибудовувався як гегемоністський. Можна, зрозуміло, як це робить О'Тоал, називати сучасний геополітичний порядок транснаціональним лібералізмом, але імперські категорії більш звичні для характеристики владарювання. Їхня придатність для характеристики розстановки сил у глобалізованому світі зростає в міру того, наскільки вони виявляються здатними до оновлення, а для їхнього уведення у сучасний світовий контекст робиться немало. Багато уваги приділяється, зокрема, співвідношенню прямих і непрямих форм управління периферіями (direct and indirect rule). Непрямі методи контролю, які раніше характеризувалися як «видова ознака імперій», нині представляються як ефективна форма управління й ознака модерності. З врахуванням цього розробляються нові схеми типологізації державних організмів.

Однією з складних у цьому зв'язку виявилася класифікація найбільших за розмірами політій, тих, які найчастіше відносяться до розряду імперій. Приміром, чимало дискусій точиться навколо віднесення чи невіднесення до розряду імперій Сполучених Штатів

¹³ O'Tuathal G. Postmodern geopolitics? // Rethinking Geopolitics. — N.Y., 1998. — P. 16–38.

Америци. Домінуючою точкою зору є така: якщо і можна було колись вважати США імперією, то в усякому разі не сьогодні. Ярлик «неоліберальної імперії», який дістав схвалення на офіційному рівні, закріплює імперський статус. І все ж, як вважає вже згадуваний Доннелі, те, що США намагаються закріпити за собою особливі права в сучасному світі, «не має якогось особливого відношення до імперії». Більшість дослідників вважає некоректним застосування терміну «імперія» як аналогу просто великої держави чи синоніму превентивної війни, так само як і ототожнення імперії з гегемонією. Однак однозначної відповіді на питання «Чи є США імперією?» ніхто поки що дати не наважується¹⁴.

Не менш складне питання — імперський чи не імперський статус Росії та СРСР. За 13 років, які минули від часу появи першої наукової статті на цю тему¹⁵, реалізовано до десяти міжнародних проєктів, в яких розглядалися стосовно Росії різні аспекти імперської проблематики¹⁶. Великий інтерес до цієї проблеми виявляють політологи, етнологи, соціологи. І якщо відносно Росії XIX — початку XX століть правомірність імперського статусу рідко піддається сумнівам, то щодо СРСР як імперії діапазон думок надзвичайно пістрявий. У попередньому випуску даного видання мені вже доводилося писати на цю тему¹⁷. Тут зверну увагу лише на таку промовисту обставину: навіть щодо виниклих на пострадянському просторі країн Центральної Євразії, чий колоніальний статус у російській імперії та СРСР західна історіографія донедавна не піддавала сумніву, нині точаться дискусії на ці теми, причому, як констатує Л.Адамс, «спеціалісти по постколоніалізму раптом пройнялися турботою про «геополітичне виключення» радянського й пострадянського простору з своїх теоретичних викладів»¹⁸.

¹⁴ Про дискусії на цю тему див.: США: імперія или не імперія: (реферативний обзор). — Политическая наука. — 2008. — № 4. — С. 197–211.

¹⁵ Гагазова Л. С. Империя: идентификация проблемы // Исторические исследования в России: тенденции последних лет. Под ред Г. Бордюгова. — М., 1996. — С. 332–353.

¹⁶ Див., напр.: Russia's Orient Imperial Borderlands and Peoples. 1700–1917. /Ed.by D.R.Brower, E. J. Lasserini. — Bloomington, 1997; Imperial Russia: New histories for the empire /Ed. by J. Burbank, D.L.Ransel. — Bloomington, 1998; Имперский строй России в региональном измерении (XIX — начала XX в.). Сборник научных статей. — М., 1997. Докладніше: Бахтуріна А. Имперская государственность и российская этнополитика // Исторические исследования в России-II. Семь лет спустя. /Под ред. Г.Бордюгова. — М., 2003. — С. 246–267.

¹⁷ Нагорна Л. Центр як категорія історичної регіоналістики // Регіональна історія України. Вип. 3. — К., 2009. — С. 67–84.

¹⁸ Адамс Л. Применима ли постколониальная теория к Центральной Евразии? //Неприкосновенный запас. — 2009. — № 4. — С. 25.

Отже, маємо справу з масштабним переглядом не лише імперського концепту як такого, але й його придатності до аналізу радянського досвіду національної політики. І дивуватися цьому не доводиться. Адже, нехай і з запізненням, спільнота незаангажованих істориків починає інстинктивно відчувати, що жупел «радянського колоніалізму» значною мірою був і є ідеологічним витвором. Складність центр-периферійних і міжетнічних відносин в СРСР, констатує В. Тішков, не дає достатніх підстав, щоб вважати Радянський Союз нелегітимною державою, а тим більше — імперією. Але якби деякі популярні історики не заявили, що СРСР — це історична аномалія і йому немає місця на історичній карті, невідомо ще, чи була б вдалою політична мобілізація, спрямована на демонтаж тогочасного політичного режиму, а відтак і держави. «Імперська парадигма... — це не просто академічний концепт, а потужне ідеологічне гасло»¹⁹.

Прикметно, що поштовх спробам переосмислення радянської національної політики під кутом зору відмови від прямолінійних трактувань центр-периферійних відносин в СРСР й жупелу «радянського колоніалізму» був даний із Заходу — насамперед працями А. Капелера й Т. Мартіна. Але якщо теза Мартіна про «імперію позитивної дії» у вигляді СРСР упродовж тривалого часу сприймалася як екзотична, то сьогодні вона знаходить багатьох прихильників. О. Міллеру, приміром, вона уявляється переконливою, причому йому особливо імпонують тези про те, що політика «позитивної дискримінації» неросійських народів «неминуче передбачала ущемлення російського населення, готовність росіян іти на жертви заради інтересів інших національностей». На його думку, саме це стало основою руйнування проекту «общерусской нации» й інституалізації української й білоруської націй як окремих, із своєю власною територією. У відмові від звичних імперських штампів один з найменш упереджених російських істориків вбачає основу для подолання «кризи нерозуміння» й довіри у відносинах сучасної Росії із сусідами. «Кожна сторона має пройти свою частину шляху у подоланні цієї кризи. Росіянам належить поміж іншим повніше осмислити репресивність імперій, спадкоємцями яких — і у позитивному, і в негативному розумінні — вони є. Нашим сусідам у свою чергу належить усвідомити, по-перше, що і росіяни («русские») часто були жертвами імперій, побудованих завдяки використанню їхніх сил, терпіння й талантів, а по-друге, що спадщина імперій, поряд з травмами й трагедіями, містить і багато іншого»²⁰.

¹⁹ Тішков В. А. Самый историчный век: диалог истории и антропологии. «Век меньшинств» // Россия на рубеже XXI века. — М., 2000. — С. 288–289.

²⁰ Миллер А. История империй и политика памяти. — С. 125–131.

Такі зважені підходи знаходять, проте, не так вже й багато прихильників у Російській Федерації. Частіше імперська традиція осмислюється як домінанта політики в усі часи — аж до тверджень типу «Росія може бути тільки імперією або не бути взагалі». Простеження впливу наукового дискурсу на політичний, зроблене на російському матеріалі О. Маліновою, виявило цікаву закономірність: і націоналістичний, і ліберальний сегменти суспільства відшукують в імперському концепті об'єднуючу ідею чи певний глобальний проект майбутнього. При цьому «імперські націоналісти» розглядають імперію як автократичний спосіб організації територій і суспільства згори, на принципі «сильної влади» і опозиції «небезпечному Іншому». Наголос робиться на праві зрілої нації «жити так, як вона вважає правильним», навіть всупереч усім. Одну з глав своєї книги «Основи геополітики. Геополітичне майбутнє Росії» А. Дугін назвав «Росія немислима без імперії». Він переконаний, що «росіяни будуть існувати як єдина національна спільність у просторі наднаціонального імперського комплексу. Етнічна реальність буде консолідуватися в межах народу, а надетнічна місія виражатиметься у межах Імперії»²¹.

У проекті «ліберальної імперії», що вийшов від «Союзу правих сил», зроблено дещо інший акцент — на здатності «м'якого» підпорядкування своєму впливу інших держав — аж до відповідальності за те, що там відбувається. Останнім часом намітилася й тенденція використовувати концепт імперії для критики сучасного російського федералізму — як блідої копії його радянського різновиду, «порожньої форми», «потворної фікції». На думку А.Захарова, Росія упродовж століть «звикла бути імперією, мислити по-імперськи і досі не зуміла зжити імперські комплекси та амбіції». Але, добре засвоївши експансіоністську модель, орієнтовану на освоєння прилеглих територій, її влада не побажала запозичити від Радянського Союзу позитивний досвід врахування інтересів меншин. Саме тому «зниклий радянський федералізм несподівано постав значно більш симпатичним проектом, ніж його сучасний російський аналог»²².

Останню точку зору ніяк не можна вважати типовою для російського дискурсу, оскільки з неї випливає оцінка визнання Росією незалежності Абхазії й Південної Осетії як «не надто продуманого й поспішного» акту. На одному з семінарів Московської школи політичних досліджень (грудень 2008 р.) висловлена Захаровим

²¹ Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. — М., 1997. — С. 251.

²² Захаров А. «Советское — значит отличное»: Российская Федерация как опыт подражания // Неприкосновенный запас. — 2009. — № 4. — С. 185–194.

думка з цього приводу викликала гостру полеміку²³. Що ж до позиції офіційної влади, то вона, хоч і не вдається до прямого застосування терміну «імперія» для легітимації власного політичного курсу, все ж педалює право нації «самій вирішувати, яким чином — з врахуванням своєї історичної, геополітичної та іншої специфіки — можна забезпечити реалізацію принципів свободи й демократії». Отже, робить висновок О. Малинова, «імперська риторика у тому чи іншому вигляді простежується практично в усіх сегментах російського політичного спектра... У російському політичному просторі «імперія» виступає не стільки як категорія для аналізу реальних проблем, скільки як популярна ідеологема, в яку політики різних орієнтацій вкладають різний зміст»²⁴.

Не доводиться тому дивуватися таким крайнім проявам імперської свідомості, які знаходять свій прояв у безглуздому небажанні деяких російських «ділків від науки» «ділити історію з ким попало», зокрема, у прагненнях оголошувати українців «**етнічною химерою**, що виникла в результаті штучної духовно-психологічної й культурної мутації незначної частини Російського народу під тривалним впливом польської військової й культурної експансії». Ідучи таким шляхом, легко оголосити всю українську історичну науку відверто шарлатанською, чимось середнім між партійною пропагандою й історикоподібною містифікацією²⁵. Але ж так само просто й «історичні розслідування» такого ґатунку оголосити шарлатанством. Користь від таких операцій доволі сумнівна (щоб не сказати мінусова), бо тут ми ступаємо на слизьку стежину міфотворчості, а міфи за визначенням позараціональні й не піддаються науковій верифікації.

Значно продуктивніше аналізувати імперську спадщину у широкому універсальному контексті, приміром, так, як це зробив А. Каппелер у своєму дослідженні Росії як поліетнічної імперії. У його «мультикультурному палімпсесті» автор передмови до українського видання Я. Грицак побачив щось подібне до коперніківського перевороту, зазначивши, що «історію досліджень російської імперії можна поділяти тепер на «до Каппелера» і «після Каппелера». Тут немає великого перебільшення: адже німецького вченого зацікавили не лише методи експансії й не тільки реакція на неї місцевих еліт, але й соціально-етнічна, економічна й

²³ Морозов В. Обзор российских интеллектуальных журналов // Там же. — С. 246.

²⁴ Малинова О. Ю. Дискуссии о государстве и нации в постсоветской России и идеологема «империи» // Политическая наука. — 2008. — № 1. — С. 31–58.

²⁵ Родин С. Отрекаясь от русского имени. Украинская химера. Историческое расследование. — М., 2006. — С. 86, 185.

адміністративна структура Російської імперії, характер міжетнічного поділу праці, зіткнення різних культур і релігій, зокрема, внесок неросіян в історію величезного поліетнічного утворення. А головне — йому вдалося простежити вплив модернізації, з одного боку, і національних рухів, з другого, на саму можливість дальшого існування імперії.

На жаль, хоча з поглядами Капшелера в Україні багато хто солідаризується, чогось подібного його праці на українському матеріалі досі не створено. Вітчизняний науковий дискурс на теми «імперія — колонія» не можна навіть характеризувати як постколоніальний; у своїй основі він антиколоніальний. Відмінність тут, попри схожість означень, принципова. Етична основа постколоніалістського дискурсу — визнання права будь-якого соціуму чи соціальної групи на культурний суверенітет і несприйняття претензій будь-кого на нав'язування йому власних цінностей і норм поведінки. Учасник цього дискурсу намагається виступити у ролі медіатора між колонізаторами й колонізованими, виявляє прагнення до безстороннього розгляду колоніального минулого у всій складності й багатогранності центр-периферійних, міжетнічних, міжрелігійних відносин, з повагою ставиться до аргументів, висловлюваних у різних противодискурсах. Наголос робиться на актуалізації досвіду «мовчазних» культурних груп, крос-культурній взаємодії, доланні елементів ворожості у творенні образів Інших. Застосування у рамках цього дискурсу міждисциплінарних дослідницьких методів, екзистенціалістських, структуралістських, постструктуралістських та інших підходів підпорядковане завданню корекції традиційних поглядів на універсалізм/партикуляризм, євроцентризм, етноцентризм тощо. Інакшість розглядається як привілейована моральна позиція, що виправдовує стратегії опору. Такі наукові підходи становлять фундамент політики мультикультуралізму.

Інший, антиколоніальний тип дискурсу, який базується на експлуатації природних почуттів віктимності, є у своїй основі фундаменталістським. Він живиться педалюванням минулих образ і характеризується емоційною включеністю історика у конфліктний контекст минулих епох — як захисника ображеного народу. Як правило, такий дискурс виходить з абсолютизації сили і влади; акцент робиться на гнобленні, проявах терору, втраті культурних коренів. Природно, що тут значно більш очевидними є і замкнутість на ідеї насильства, і претензії на істинність, і міфологічність. Захист традиціоналізму у таких підходах часто обертається запереченням універсалістських загальнолюдських цінностей, вузьконаціональним поглядом на історію, негативними гетеростереотипами. Зрештою концепції, спрямовані на побороювання імперських, колоніальних дискурсів, парадоксальним чином здатні

перетворюватися на обґрунтування нових форм експансії й національної нетерпимості.

В устах тих, хто вважає себе «речниками поневолених у минулому народів», антиколоніальний дискурс дедалі більше втрачає навіть ті параметри наративу емансипації, які на етапі масових національно-визвольних рухів здатні були виконувати прикладну, компенсаторну функцію. Навряд чи в епоху глобальних загроз і грізних викликів ХХІ століття когось можна згуртувати на ідеях ущемленості, комплексах жертви, фатальної приреченості на неуспіх. За аналогією з толстовською максимією, яка стосується родини, можна констатувати: щасливі народи подібні у своєму прагненні до самовдосконалення, а нещасні — у запізнілому пошуку тих, хто їм «заважає жити».

Доводиться констатувати, що вітчизняний науковий дискурс у тій його частині, яка стосується дихотомій «свій — чужий», «імперія — колонія», «гнобитель — гноблений» і досі перебуває в руслі саме такого, звуженого й примітивізованого, розуміння антиколоніальності. Домінантою тут виступає зображення України у вигляді колонії — мало не від татаро-монгольських часів і аж до здобуття незалежності. Майже аксіоматичним, таким, що не потребує доказів, виступає твердження про колоніальний статус України не лише у Російській імперії, але й в СРСР. Ідеї народу-жертви і «топосу поразок», ставши лейтмотивом національного наративу, заповнили практично увесь інтелектуальний простір — від наукових монографій до шкільних підручників. У такий спосіб суспільній свідомості прищеплюється система стереотипів і міфів, які в сумі створюють викривлену картину буття української нації у часі і в просторі, її взаємин із сусідами й імперськими структурами, її статусу на той момент, коли Україна увійшла у коло незалежних держав.

Сказаним ніякою мірою не збираюся заперечувати неспростовний факт: історія українського народу (як, до речі, і будь-якого іншого) сповнена безліччю трагедій, а його тривала бездержавність, помножена на територіальне розчленування — феномен, що потребує неупередженого аналізу. У даному разі хочеться вже не вперше наголосити на іншому — на принциповій непридатності поняття «колонія» для характеристики статусу України в Російській імперії і в Радянському Союзі. А також звернути увагу на вкрай негативний вплив на суспільну свідомість штучно сконструйованих метафоричних моделей, які за умов сприятливої політичної кон'юнктури здатні перетворюватися на наукоподібні пояснювальні схеми.

Питання про те, чому політична й наукова еліта України, яка ніколи не належала до «третього світу», після здобуття омріяної незалежності заговорила про потребу «деколонізації», потребує

окремої розмови. Очевидно, що компенсаторний антиколоніальний дискурс розглядався як інструмент легітимації неприродного компромісу вчорашньої номенклатури із націонал-демократами, які прийшли у владу на огульному запереченні будь-яких позитивів у радянській спадщині. «Чужинці» у цій ситуації уявлялися зручним об'єктом для відведення у безпечне для себе русло «тягаря провин» і відповідальності за всі мислимі й немислимі невдачі. Ймовірно, що спрощеній операції зміни полюсів в історичному баченні просто не надавалося великого значення за умов краху усталених ціннісних систем і світоглядних орієнтирів. Та хоч би як, але концепт «Україна — колонія СРСР» швидко став стійкою константою, яка майже беззастережно тематизувала як політичний, так і науковий дискурси. При цьому наївний сцієнтизм модерну й запозичені з марксистського арсеналу антиколоніальні фобії дивним чином сполучалися із постмодерністською впевненістю у майже необмежених можливостях метафоричного моделювання й створення «магічних версій» минулого. Новий історіографічний канон легко прижився ще й тому, що відповідав якимось потаємним структурам української самосвідомості. Так само, як думаючий росіянин глибоко в душі плекає переконання у месіаністському призначенні свого народу, українець втішається усвідомленням власної «тяжкої долі», відчуває спільноту, до якої належить, жертвою, принесеної на вівтар історії.

Так на хвилі «деміфологізації» історії народився новий міф і побудований на його фундаменті своєрідний колоніальний наратив. Він, як і будь-який міф, сприймався «на віру», хоч серйозні зарубіжні науковці застерігали проти спрощень і перековерчень. Японський українознавець К. Матузато, приміром, поставив питання прямо: ядром чи периферією Російської імперії була Лівобережна Україна? У полеміці з «москвоборцями», зокрема З. Когутом, він доводив, що Малоросія була одним з трьох макрорегіонів, які склали ядро модерної Російської імперії. «Приєднання Лівобережної України супроводилося притоком передових політичних і теологічних течій, які підготували петровську реформу і, у підсумку, перетворили Росію на європейську державу. Без коаліції з Лівобережною Україною Росія не змогла б перемогти у гострій боротьбі з Річчю Посполитою й Османською імперією, а відповідно — лишилася б донині країною південно-східної Європи середнього масштабу». Симбіоз загальноімперської й місцевої еліт, на думку Матузато, не дає підстав для зображення Малоросії лише у вигляді антипода централізаторству й експансії Російської імперії²⁶.

²⁶ Матузато К. Ядро или периферия империи? Генерал-губернаторство и малороссийская идентичность // Український гуманітарний огляд. — Вип. 7. — К., 2002. — С. 69–82.

На те, що антиколоніальний дискурс у його українському варіанті «запізнився у часі» й межує з антиінтелектуалізмом, звертали увагу й інші науковці — американський культуролог Р. Берман, польська дослідниця О. Гнатюк, не кажучи вже про таких відомих вітчизняних вчених як П. Толочко. Аргументи щодо антинауковості метафоричної експансії у цьому руслі доводилося наводити й автору цих рядків²⁷. Проте в загальній атмосфері невправної «націоналізації» суспільної свідомості такі застереження не сприймаються. Експлуатувати жупел колоніальної експлуатації українців і вибудовувати на такому ґрунті образ ворога легше, ніж запропонувати соціуму реалістичний консолідаційний проект. І не доводиться дивуватися тому, що за умов відсутності серйозних наукових розробок міфічні уявлення про «колоніальний статус» України поширилися на увесь історіографічний простір — аж до рівня шкільних підручників.

У тому, що впродовж восьми століть історичний шлях Русі — України зображується як історія колонії, львівський історик М. Мудрий справедливо вбачає приховану загрозу для суспільства, внесок у його архаїзацію й своєрідне «отруєння» молоді історією. Адже «емоційне наголошування й повторення «колоніальних» характеристик створює простір для висновку, що Україна зазнала непоправних втрат і що шансів на їх подолання у видимому майбутньому мало. Це, своєю чергою, закладає у ментальність сучасної молоді людини невіру в можливість побудови в Україні успішного, рівноцінного західному, суспільства»²⁸.

Українській еліті належить, нарешті, зрозуміти просту істину: соціум, зорієнтований на оплакування минулих травм і пошук винуватців на стороні, надто багато втрачає. Постійне звертання до «колоніального минулого», яке надто часто служить досягненню короточасних політичних цілей, відлунює у колективній свідомості своєрідним «лакримогенезисом» (термін М. фон Гагена) — постійним «жалобним плачем» з приводу віковичних втрат і страждань українців, що в кінцевому рахунку веде до руйнації особистості. Політичний і ідеологічний простір заповнюється імітаційними моделями, переважно з конфронтаційним забарвленням. Локуси історичних досліджень зміщуються у бік привабливості або потенційної бажаності тих чи інших трактувань. Ситуацію ускладнює позиція ЗМІ, які розглядають історію як комерційний продукт.

²⁷ *Нагорна Л.* Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. — К., 2005. — С. 481–486; вона ж: Антиколоніальний дискурс в Україні: пастки метафоричної експансії // *Історичний журнал.* — 2009. — № 2. — С. 3–13.

²⁸ *Мудрий М.* Тема «колоніального статусу» України у підручниках з історії // *Шкільна історія очима істориків-науковців.* — К., 2008. — С. 90–106.

Історичне знання знецінюється, перетворюється у сумнівної якості інформацію або свідому дезінформацію.

Якщо прагнення наших правлячих еліт до європеїзації українського суспільства справді є щирим, вони мають докорінно змінити тональність наукових і політичних «деколонізаційних» дискурсів. Як для соціальної, так і особливо для гуманітарної політики однозначно згубні зацикленість на певній системі «своїх» цінностей і нерозуміння складних взаємозалежностей держав, народів, індивідів у світі, що глобалізується. Така оберненість у минуле, яка вибудовує україноцентричні пріоритети на сакралізації архаїчних цінностей, постулатах власної непогрішності й задушеніх претензіях до сусідів, формує ущербну свідомість і недієздатність, обеззброює людину перед складними викликами часу. Спрощені інтерпретації мотивацій Іншого, помножені на невизнання будь-яких власних вад і провин, здатні катастрофічно звужувати простір позитивних цінностей, а це, в свою чергу, породжує настрої фрустрації й депресії з одночасним посиленням ксенофобських та расистських проявів. Постійно перебуваючи у просторі демонізації «чужого», людина звикає до сприйняття ворожості як звичного фону життя і тоді й у себе вдома примирливо ставиться до «війни всіх проти всіх». А звідси лишається вже зовсім невелика відстань до апології «сильної руки» або — ще гірше — до соціального вибуху.

Геннадій Корольов

**МІЖ УКРАЇНОЮ І ПОЛЬЩЕЮ: ГАЛИЧИНА
У ФЕДЕРАЛІСТСЬКІЙ КОНЦЕПЦІЇ
МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО**

Для нових інтерпретацій формування модерних націй притаманне переакцентування з соціологічно чи політологічно зорієнтованих підходів на регіоналістські. Ця трансформація пов'язана зі зміною уявлень про історичні перспективи та роль регіональних ідентичностей у процесі складання нації. Вважалося, що характеристики останньої — мова, історична пам'ять, територія проживання — існували самі по собі й що лише з появою відповідного руху вони були використані його провідниками для аргументації культурних і політичних прав своєї нації. Нині дослідники стверджують (наприклад, Ярослав Грицак), що, насправді, всі ці характеристики не були заданими наперед, а конструювалися самими національними діячами. Згідно з новою парадигмою, головна увага зосереджується на творенні певних національних символів та міфів, «винайденні традицій» для забезпечення інтелектуальних потреб визвольного руху.

Розуміння ролі Галичини в українській історії займало одне з провідних місць у політичних поглядах і творчій спадщині Михайла Грушевського. Сталося так, що доля пов'язала постать ученого із західноукраїнським регіоном. Зрозуміло, що професорська праця й активна громадська позиція Грушевського не полишали його на узбіччі галицького національного руху на рубежі XIX–XX ст. Визвольні ідеї Михайла Сергійовича, що формувалися переважно під впливом суспільно-політичних процесів у Галичині, в майбутньому лягли в основу його цілісної федералістської концепції. Актуальність осмислення особливостей її формування полягає у можливості раціональних пояснень проблем сучасного державотворення, особливо у контексті «розколу» українських земель.

Головним завданням статті є реконструкція уявлення М. Грушевського про місце й роль Галичини у процесі розвитку українського національного руху і формування модерної нації. Історіографія цієї теми займає помітне місце і є досить висвітленою в грушевськознавстві, однак здебільшого у контексті пояснення різних аспектів життя й творчості вченого.

Львівський період життя та діяльності історика, за Любомиром Винаром, став часом подальшого утвердження його федералістських

поглядів. У цьому контексті заслуговують на особливу дослідницьку увагу слов'янофільська і православна ідентичності Михайла Грушевського. Їх аналіз дає змогу виокремити характерні особливості світогляду вченого, пролити світло на його ставлення до Польщі, рівень особистої лояльності, її значення для українських державницьких перспектив.

Грушевський був людиною роздвоєної лояльності й дихотомної ментальності — вихованою в інтелектуальному та культурному середовищі Російської імперії, однак такою, яка постійно доводила свою національну ідентичність. Відомо, що українськість Михайла Сергійовича формувалася під впливом батьківського оточення і його гімназійного захоплення «літературним письменством» з переорієнтацією на історичну науку. Показовими є його слова — невтомною працею підняти українське життя, яке перебувало у занепаді в другій половині XIX ст.¹. Праця у Львівському університеті познайомила вченого з галицькою дійсністю, сприяючи становленню його політичних переконань.

Історичні перспективи Галичини в сприйнятті Грушевського асоціювалися з італійським Р'ємонтом у добу Рісорджіменто. Він повсякчас зазначав про існування єдиного («тяглого») історичного шляху останньої й Великої України. При цьому вчений не прирікав першу на роль «молодшого брата» в процесі складання підстав для державності та націєтворення.

До слов'янської тематики Грушевський прийшов під впливом інтелектуального середовища Київського університету, а також популяризації самодержавством всеслов'янської боротьби у контексті російсько-турецької війни 1877 — 1878 рр. У Галичині ідея слов'янської єдності була не просто «кабінетним» поняттям, а ідеологічним принципом політичних сил. Під впливом галицького середовища слов'янська ідея в сприйнятті Михайла Сергійовича наповнилася, крім історіографічного сенсу, певним політичним змістом.

Історик досить неоднозначно висловлювався стосовно важливості слов'янської єдності. З одного боку, він твердив про існування можливості відповідного союзу держав, а з іншого розумів, що російський панславізм у другій половині XIX ст. ліг в основу зовнішньої політики Російської імперії й спрямований на новий виток «збирання земель». Стаття вченого «Нова критика неослов'янофільства» є відображенням зміненої інтерпретації відомих історичних і політичних трактувань в площині месіанської ролі Росії у долі інших слов'янських народів².

¹ Грушевський М. Споми́ни // Київ. — 1988. — № 9. — С. 126.

² Хлопець [Грушевський М.] Нова критика неославянофільства // Правда. — Л., 1893. — Т. XIX. — С. 567–568.

Осмилення Михайлом Грушевським слов'янської ідеї базується на обґрунтуванні киевоцентризму майбутнього політичного організму. Така інтенція зумовлена насамперед православною ідентичністю науковця. Релігія, особливо православ'я, займала визначальне місце в світогляді Грушевського. Історичні знання про захист цієї віри братствами й козацтвом зміцнювали його переконаність у потребі модернізації Російської імперії та об'єднанні всіх етнічних українських земель в одному державному утворенні. Киевоцентризм слов'янофільської ідентичності Михайла Грушевського випливав з ідеї «Київ — Другий Іерусалим», що була окреслена ще ідеологами доби Київської Русі. Історик писав про потужну консолідаційну та інтегруючу роль Києва для Галичини, вказуючи, що «постійним культурним і національним центром всеукраїнським може бути тільки історичний центр — Київ, всі інші могли бути лише тільки епізодами»³. Вчений розумів велику роль міфологем у конструюванні засад державності і консолідації народу, тому були закономірними його дослідження вічного устрою Давньоруської держави, її дихотомії на рівні «дружини — віче», тобто влади і народу. Він осмислював ідею федералізму не в європейському контексті, а у русько-православному. Федералістський устрій був моделлю співжиття для східнослов'янських народів, тому історик розглядав український партикуляризм як закономірне явище державницьких перспектив. При цьому широкий контекст єдності слов'ян не пов'язувався з Австро-Угорською імперією, котра у баченні вченого належала до «старих» держав європейського абсолютизму.

Симптоматично, що польські дослідники опонували інтерпретації Михайлом Грушевським проблем генези етнічних процесів на українсько-польському порубіжжі XI–XIII ст., його антинорманській гіпотезі, поглядам на становище православної церкви на українських землях Речі Посполитої в XIV–XVI ст., оцінкам феномена української козащини⁴. Негативістський характер оцінок, а також звинувачення Грушевського у розпалюванні національного конфлікту між українцями і поляками⁵, були свідченням постімперської свідомості тогочасних польських інтелектуалів, які перебували в полоні ідеї «відродження Великої Польщі». У кінці 1916 р. Михайло Сергійович

³ Грушевський М. Галичина і Україна // Грушевський М. Твори: У 50 т. — Т. 1. — Л., 2002. — С. 381.

⁴ Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець XIX–XX ст.) // УІЖ. — 2006. — № 5. — С. 67–82.

⁵ Rawita-Gawro ski Fr. Kwestya ruska wobec Austrii i Rosyi // wiat S owia ski. — Krakow, 1912. — Rocznik VIII. — Sierpie -wrzesie . — S. 557–578; F.K.: Z prasy ruskiej // wiat S owia ski. — Krakow, 1907. — Rocznik III. — Luty. — S. 136–141.

писав: «Над Західною Україною нависла тяжка хмара, і нова фаза польського питання, в котру воно вступає, зовсім не вмщує в найближчому майбутньому сприятливого влаштуванню національних стосунків з поляками народностей, пов'язаних з ними тяжким спадком історичної Польщі»⁶.

Вчений усвідомлював шовіністичні настрої польської еліти стосовно українських земель, а також піддавав сумніву її вміння знайти порозуміння з їх населенням. Виходячи з цього, Грушевський у Польщі вбачав найбільшу загрозу для об'єднання двох частин України. Він негативно оцінював її роль в минулому, підкреслюючи, що «історичні відносини Польщі і України зводяться до того, що українська народність була обкрадена польською: вона (Польща — авт.) заволоділа багатствами України — її землями, вона втягнула в себе на порозі сторіч все, що з'явилося найбільш видатне в українському середовищі»⁷. Такі інтенції йшли від православної ідентичності, а також політичного досвіду участі у громадському русі Галичини на рубежі століть.

Слов'янофільську ідентичність Михайла Грушевського характеризувала виразна православна домінанта. Хоча Річ Посполита й її історія у рецепції Грушевського виступає ідентифікаційним аргументом для вироблення концепції української історії, «польська великодержавність» викликає у вченого суперечливі оцінки. Він трактує її лише в ключі антиукраїнськості, розглядаючи греко-католицьку церкву як творіння польського католицизму. У цьому контексті важливим було ставлення Михайла Сергійовича до митрополита А.Шептицького — різко критичне. Історик підозрював, що Андрій Шептицький намагатиметься полонізувати греко-католицьку церкву та слугуватиме польським інтересам у Галичині⁸.

Антипольські переконання Грушевського мали свої засади у його історичному світогляді. Він вважав, що проголошення самостійності Польщі несе певні загрози для українського народу, що впливають з політики «історичної Польщі», поневолення й придушення національного життя своїх сусідів; при цьому вона сама загинула через «нехтування завданнями свого внутрішнього ладу в гонитві за успіхами екстолсивної, імперіалістичної політики»⁹. Крім того,

⁶ Грушевський М. Незалежна Польща і автономна Галичина // Грушевський М. Твори: У 50 т. — Т. 3. — Л., 2005. — С. 511.

⁷ Його ж. К польско-украинским отношениям в Галиции. — К., 1905. — С. 104.

⁸ Його ж. Листи з-над Полтви. Лист другий // Грушевський М. Твори: У 50 т. — Т. 1. — С. 148–149, 151–159.

⁹ Його ж. Незалежна Польща і Галичина. — С. 505.

вчений передбачливо намагався окреслити напрям польського державотворення, при цьому моделюючи лише демократичний і республіканський принцип, що позбавлений етнонаціоналістичного розуміння складання підстав для цього. Грушевський стверджував, «якщо нова Польща в основу своєї політики знову покладе утвердження і розширення свого впливу за етнографічними межами на сході, замість творчої роботи у себе вдома, заснованої на демократичних засадах, на принципах поваги до національних прав ...провіщає дуже мало добра самій Польщі»¹⁰.

Вчений добре розумів, що імперські амбіції лежать в основі польського руху за незалежність, тому закликав його представників позбутися успадкованого від «історичної Польщі» переважання аристократії та влади клерикалізму, а також покласти в підвалини державного й суспільного будівництва інтереси трудящих мас¹¹. Уже на початку ХХ ст. Грушевський був позбавлений правих ідеалів, виступаючи політичним прихильником народницьких ідеологічних принципів.

Українська історія ХІХ ст. позначена складанням національного проекту і регіональних ідентичностей. Галичина у цьому процесі займала однозначне місце. Український партикуляризм, котрий досить повно окреслював Михайло Сергійович, досяг свого високого рівня розвитку саме в епоху націєтворення ХІХ ст. У питанні про геополітично-цивілізаційні орієнтири русофіли стояли на однозначно антизахідних позиціях.

Європейський Захід («римсько-католицький світ») поставав у світоглядних уявленнях Михайла Грушевського уособленням, відмінним від слов'янського світу. Вчений визнавав західноєвропейський (особливо польсько-німецький) вплив на Галичину. В цьому контексті видаються зрозумілими закиди Грушевського на адресу «історичної Польщі» за її культурно-цивілізаційне зближення з германсько-католицьким світом.

Слов'янофільські принципи у галицькому русофільському середовищі набули специфічної форми — панрусизму, яка значно зближувала останнє з російським панславізмом та деякою мірою протиставляла його австрославістам. Галицькі русофіли акцентували увагу не на всеслов'янській, а саме на східнослов'янській — всеруській — єдності. Вихід статті Михайла Грушевського «Звичайна схема «русской» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» відбувся завдяки його участі в галицькому національному русі; він переконувався у цивілізаційних відмінностях між Польщею та Україною. Стаття відтворювала антицентралістську сутність політичних поглядів Грушевського, яка походила від

¹⁰ Там само. — С. 507.

¹¹ Там само. — С. 505.

народницьких і федералістських ідей. «Галичина належить, — писав учений, — і буде належати до іншої держави, до іншої церкви, ніж Україна, живе і буде жити під іншими культурними впливами»¹². Тим самим Михайло Грушевський змодельовав інший цивілізаційний вибір цього регіону, певною мірою несвідомий, однак обумовлений історичною реальністю; тому його думка стосовно різних культур і церков ілюструє певний скептицизм у політичному плані щодо Галичини, яка уявлялася більш грубо європеїзованим і провінційним регіоном.

Галичина в усвідомленні Михайла Сергійовича була б плацдармом національної консолідації лише за умови її з'єднання з Наддніпрянською Україною. У цивілізаційному й геополітичному вимірі вона повинна стати фактором розвитку національного руху, не відіграючи в ньому визначальної ролі. «Український П'ємонт» має історичну долю, багато у чому подібну до італійського аналогу. Тобто Грушевський не окреслив державницькі потенції Галичини, а реконструював її як центр культурного життя, котрий щодо українських земель Російської імперії відігравав роль духовного арсеналу, де формувалися національні та політичні підстави для відродження народу¹³.

Визнання Михайлом Сергійовичем політичної ролі Галичини в активізації національного руху у Наддніпрянській Україні мало свої резони, враховуючи популярність ідеї автономізму в середовищі вітчизняних інтелектуалів і діячів російського руху. Його партійна діяльність у Галичині сприяла появі в новітній формі програми національно-територіальної автономії України й постулатів культурного розвитку її народності¹⁴. На початку політичної діяльності у Галичині Михайло Грушевський тримався ідейних принципів провідників Київської Громади стосовно вироблення спільного фронту наддніпрянських громадівців та галицьких народовців, проте досить швидко, розібравшись в особливостях руху останніх, він здійснив політичну переорієнтацію, намагаючись, злучившись із радикалами, перетягнути на бік скасування угодовського курсу стосовно поляків і більшу частину народовців¹⁵. Ідея федералізму й політичної консолідації національного руху у Галичині і Великій Україні стали головними ідеологічними орієнтирами Грушевського. «Досі Галичина йшла, — зазначав

¹² *Його ж.* Галичина і Україна. — С. 380.

¹³ *Його ж.* Український П'ємонт // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Т. 1. — С. 444.

¹⁴ Там само. — С. 446.

¹⁵ *Гирич І. М.* Грушевський та І. Франко: до історії взаємин // *УІЖ.* — 2006. — № 5. — С. 37.

учений, — а Україна стояла або йшла за Галичиною. Тепер Україна піде своєю відмінною дорогою, і віддалення її від Галичини буде збільшуватися з кожним кроком, коли не подбати про зближення їх доріг»¹⁶.

Власне його аналіз перебігу міжнаціонального конфлікту в Східній Галичині, вивчення там стану освіти й шкільництва ілюстрували спроби віднайти точки порозуміння та зближення українців по обидва боки Збруча. Автономія регіону розглядалася вченим у контексті українсько-польських відносин. Особливої ваги набувало питання автономії українських земель. Грушевський різко ставився до тих польських сил, котрі вимагали не етнографічного, а обласного принципу автономії¹⁷. Найбільш характерним показником цього було питання про кордон польської автономної території України¹⁸. «Цей «віденський централізм», — писав Михайло Сергійович, — і вимога поділу Галичини висіли постійною загрозою над польським пануванням у Східній (українській) Галичині»¹⁹. Прихильники національно-територіальної автономії визнавали правомірність її вимоги для Польщі в етнографічних кордонах. Однак польські сили у своїх програмах та гаслах підміняли принцип етнічної території на історичний, тобто такий, що склався в контексті становлення «Великої аристократичної Польщі»²⁰.

Михайло Грушевський рішуче відкидав польські претензії, зокрема на Холмщину. Позиція вченого обумовлювалася історичним фактом належності її земель до орбіти східнослов'янського та православного простору. Будучи сам народжений на території українського регіону, Грушевський дуже болісно реагував на імперські вимоги поляків й їх підтримку в середовищі представників російського руху. «Українське суспільство, — писав учений, — звичайно, не може ставитися інакше, ніж із повним співчуттям, до здійснення споконвічних прагнень польського суспільства до відновлення свого державного життя»²¹. У той же час він виступив з низкою статей, які були зібрані в брошуру «За український маслак (у справі Холмщини)». Характерно, що у праці «Форми національного руху у сучасних державах» він розглядав таке явище як «посилена фабрикація поляків» в українському населенні краю шляхом його

¹⁶ Грушевський М. Галичина і Україна. — С. 380.

¹⁷ Потульницький В.А. Історія української політології. — К., 1992. — С. 60.

¹⁸ Грушевський М. Украинцы. Формы национального движения в современных государствах. — СПб., 1910. — С. 326, 327.

¹⁹ Там само. — С. 509.

²⁰ Там само.

²¹ Грушевський М. Незалежна Польща і автономна Галичина. — С. 504.

навернення до католицизму у «польській оболонці». Грушевський висловив жаль, що «ця клерикально-націоналістична облава на бідних і темних пасинків історичної Польщі і офіційної Росії продовжує прикриватися фразами, дуже гарними за формою, але в даному разі цілком недоречними»²².

У контексті різних історичних доль Галичини та України, котрі Михайло Грушевський розглядав як рівнозначні поняття, він писав: «Щоб вийти з сього розбиття й занепаду, який в дальшій розвої грозить нам повною національною смертю, українці мусять всю енергію вложити в те, аби відіграти національне відчуття, і з ним — почуття національної спільності, солідарності ріжних частин українського народу»²³. Ця думка є інтелектуальною констатацією внутрішньої роз'єднаності України, котру вчений помітив ще на початку ХХ ст., аналізуючи місце Галичини між Польщею та Росією й України між Європою і Росією. Він зумів футурологічно окреслити складність внутрішньої розбудови української державності, намагаючись своїм розумінням ідей автономізму та федералізму віднайти найбільш раціональну суспільну модель. При цьому Михайло Грушевський наголошував, що єдність і консолідація України, як визначеної спільності, відбудеться лише на основі з'єднання Галичини і Наддніпрянщини. До того ж він закликав: «Зійти з всеукраїнського становища (історичної роз'єднаності — авт.), іти далі тою ж дорогою, якою відмежовують тепер «галичанщину» від «українщини», грати в дуду провінціалізмів було б великою тактичною помилкою»²⁴. Власне вчений стверджував, що явище «галичанщини» просто дискредитує визвольний рух в очах українського народу²⁵. Проблеми державотворення України Грушевський на початку ХХ ст. вбачав у площині соборності національних регіонів.

Галицький політичний рух перебував постійно в центрі уваги Михайла Грушевського; будучи активним учасником останнього, він детально аналізував тенденції його розвитку. Він виділяв виразну рису цього руху, котра полягала у «сумному» впливові політичної боротьби тамтешнього суспільства з польським пануванням і «галицьким регенератством»²⁶. Грушевський сприймав політичний рух галичан як недосконалий та певною мірою безперспективний, виділяючи такі його недоліки, як «очевидне огрубіння способів і

²² Його ж. Українці // Грушевський М. Твори: У 50 т. — Т. 3. — С. 127.

²³ Його ж. Галичина і Україна. — С. 378.

²⁴ Там само. — С. 379.

²⁵ Там само. — С. 378.

²⁶ Грушевський М. По виборах // Грушевський М. Наша політика. — Львів, 1911. — С. 114.

методів боротьби», цинічність, «легковаження всякої «ідеології», що відірвана від реального життя, гуртківство, вузьке (провінційне) розуміння національних пріоритетів²⁷. Історичний фарс України, зазначав учений, полягає у відсутності «мудрих панів» та «гідних противників»²⁸. Визнаючи в «західнім галицькій закрайчику — початки нового національного життя», історик досить однозначно окреслив роль Галичини у майбутньому. Тенденції розвитку галицького руху можуть «зробити кепську прислугу» українському визвольному, задаючи «фальшиві напрями» і «непочесну репутацію»²⁹. Така сентенція впливає з його рецепції політичного життя регіону, котре має «філістерський характер» і прив'язане до вигоди³⁰.

Зрозуміло, що такий виклад думок Михайлом Грушевським стимулювався зародженням конфлікту в Науковому товаристві імені Т. Шевченка, потужною інтелектуальною харизмою вченого, його амбіційністю. Можливо, що особистий чинник вплинув лише на тональність та різкість висловлювань Михайла Сергійовича стосовно галицької політики, однак він не применшував значення загального розуміння деструктивних процесів, що охоплювали національний рух «обох Україн». Тим більше, що в розпорошеності і «гуртківстві» галицького руху вирішальну роль відігравав польський фактор, який добре усвідомлював учений.

Галичина, яку Грушевський справедливо назвав «українським П'ємонтом», у кінцевому рахунку занедбала свій політичний та культурний потенціал під впливом «провінціалізму». Політичний рух регіону зійшов на «політиканство», яке, природно, не спроможне було виробити «дальших завдань і інтересів»³¹. Явище галицької регіональної ідентичності, у сучасних термінах науки, стало «каменем спотикання» в конструюванні української самоідентифікації, а тим більше процесу державотворчої консолідації. На практиці галицький рух віддалявся від Великої України, ставши заручником змін у конституційній монархії Габсбургів. Галичина стане для «цілої» України «політичною рекомендацією», якщо позбавиться регіоналістських підходів до національного руху³².

Отже, Галичина в розумінні Михайла Грушевського має досить контраверсійні характеристики. Вони впливають із слов'янофільської, православної ідентичності, історичного світогляду вченого. Він

²⁷ Там само. — С. 114–115.

²⁸ Там само. — С. 115.

²⁹ Там само. — С. 118.

³⁰ *Грушевський М. «Малі діла» // Грушевський М. Наша політика.* — Львів, 1911. — С. 61.

³¹ *Його ж.* По виборах. — С. 116.

³² Там само. — С. 119.

осмислював історичну долю регіону у контексті Західної Європи, при цьому чомусь не використовуючи поняття «Центрально-Східної Європи». Це пояснюється антипольськими переконаннями Грушевського у світлі ідеї «відновлення Великої Польщі в кордонах 1772 р.», українсько-польськими історичними взаєминами, котрі реалізовувалися на основі «історичних» та «неісторичних» націй, роллю греко-католицької церкви в історії Галичини. Галицька ідентичність характеризувалася польською лояльністю. Закономірними виглядають політичні й інтелектуальні кроки Михайла Грушевського стосовно захисту національної освіти і шкільництва у регіоні. Від галицького партійного руху реалістичні обриси у світогляді Михайла Сергійовича отримали ідеї автономізму і федералізму. Популярне в історіографії й політиці поняття «Українського П'ємонту» має дещо інше змістове наповнення, у першу чергу, як центру культурного розвитку, однак не політичної консолідації народу, котру він пов'язував із Великою Україною. Підросійська Україна мала перейняти громадський і культурний досвід Галичини, щоб реалізувати ідею соборності. Михайло Грушевський розумів, що загрозу відділення Галичини несе не австро-угорська влада, а польські чиновники. Вже тоді він виразно висловився з приводу існування історично обумовленого «розділення» Галичини та Великої України, підкреслюючи, що релігійний чинник відігравав у цьому одну з вирішальних ролей. Такий цивілізаційний підхід став інтелектуальним здобутком Михайла Грушевського, який доклав усіх своїх зусиль заради єдності і консолідації українців по обидва боки Збруча.

Юрїї Бабюх

**УТВОРЕННЯ МОЛДАВСЬКОЇ АСРР:
ГЕОПОЛІТИЧНІ ТА ЕТНІЧНІ АСПЕКТИ**

12 жовтня 1924 року було проголошено створення Молдавської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки в складі УСРР. Цьому передувала копітка підготовча робота, що розпочалася з лютого 1924 р. й мала на меті вирішити питання національно-державного статусу та територіального розмежування. МАСРР створювалася на Лівобережжі Дністра, а саме на територіях тодішніх районів Одеської та Подільської губерній, які входили до складу України і в яких частину населення становили етнічні молдаване.

Сама поява МАСРР у складі радянської України викликала чимало суперечок у вищому партійно-державному керівництві СРСР та УСРР. З однієї сторони, Москва прагнула створити на лівому березі Дністра територіальну автономію для молдаван, а потім продемонструвати світу, що існує велика республіка — Молдавія, яку «наполовину» (до Дністра) захопила в 1918 р. Румунія, і що СРСР має юридичне й моральне право звільнити її окуповану частину. З іншої сторони, офіційні представники Харкова не хотіли віддавати занадто велику територію майбутній республіці, крім того, українське населення, переважаюче в багатьох населених пунктах, не бажало жити в новій автономії. Саме через це довгий час історія територіального розмежування України та Молдавії протягом 1924–1940 рр. обминалася дослідниками, оскільки цей процес через певні суперечливі моменти не вписувався у концепцію розквіту та зближення радянських народів.

Зважаючи на існуючі суперечності між офіційною Москвою та Харковом, а також на те, що проживаючі на лівому березі Дністра молдаване не мали до цих пір досвіду самостійної адміністративної організації, зовсім не легко було окреслити кордони майбутньої автономії. В даному дослідженні спробуємо проаналізувати кількість населення та національний склад територій, які увійшли до складу Молдавської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки в 1924 р., й показати як територіальне питання вирішувалося вищими партійними та державними органами влади радянської України.

Різні аспекти створення МАСРР висвітлювали радянські вчені. Зокрема, у працях С. Афтенюка та А. Мораря, що охоплюють період 1917–1941 рр., характеризуються політичні передумови утворення республіки, а також деякі суперечливі моменти цього процесу територіального й

національного характеру.¹ А. Репіда провів комплексне дослідження створення Автономної Республіки, глибоко проаналізував історичні джерела, зокрема рішення Політбюро ЦК РКП(б), що були визначальними при обранні місця й форми державності молдаван України.²

Після розпаду Радянського Союзу та утворення на його теренах незалежних держав виникли передумови для об'єктивного дослідження історії Молдавської Автономної Республіки. Одними з перших таку спробу здійснили В. Боєчко, О. Ганжа та Б. Захарчук.³ Їх дослідження присвячені адміністративним змінам, що відбулися у Придністров'ї в період утворення Автономної Республіки.

На сучасному етапі цими питаннями переймаються українські, молдавські, російські, придністровські та румунські вчені. Серед них слід, насамперед, відмітити О. Галущенка, який розглядає найбільш актуальні проблеми утворення МАСРР.⁴

Історія так званого «бессарабського питання» почалась задовго до створення молдавської автономії. Бессарабія увійшла до складу Російської держави в травні 1812 р. за Бухарестським мирним договором внаслідок перемоги Росії у війні з Туреччиною 1806–1812 рр. У складі Російської імперії у 1818 р. спочатку була створена Бессарабська область, а з 1873 р. — губернія. Адміністративно вона поділялася на вісім повітів: Кишинівський, Аккерманський, Бендерський, Орхеївський, Сорокський, Хотинський, Бельцький та Ізмаїльський. Площа губернії становила 46,6 тис. кв. км.

У січні-березні 1918 р., скориставшись загальним наступом кайзерівських військ на всьому російсько-німецькому фронті, Бессарабію захопила Румунія і на 22 роки встановила своє панування на цій території, яка фактично ніколи не належала Румунії як державі. Так штучно виникло «бессарабське питання», що згодом стало предметом торгу між ворогуючими міжнародними політичними силами.

Уряди Української Народної Республіки, УСРР, РСФРР, а згодом і СРСР не визнали акту незаконної анексії Бессарабії. Радянський Союз робив все можливе, аби повернути ці землі, вважаючи, що для цього існують всі моральні й юридичні підстави та історичне право.

¹ *Афтенюк С. Я.* Ленинская национальная политика Коммунистической партии и образование советской государственности молдавского народа. — Кишинев, 1971; *Афтенюк С. Я., Морарь А. Г.* Действительность и измышления фальсификаторов. — Кишинев, 1984.

² *Репида А. В.* Образование Молдавской АССР. — Кишинев, 1974.

³ *Боєчко В. Д., Ганжа О. І., Захарчук Б. І.* Формування державних кордонів України (1917–1940 рр.) — К., 1991.

⁴ *Галущенко О.* Население Молдавской АССР (1924–1940 гг.). — Кишинев, 2001; він же, Актуальные проблемы образования МАСРР в современной историографии // Ежегодный исторический альманах Приднестровья. — 2003. — № 6. — С. 72–78

На радянських картах 20-30-х років територія Бессарабії позначалася не інакше як косою штриховкою з обов'язковим написом: «Окупована Румунією у 1918 р.». М.В. Фрунзе під час обговорення майбутніх мирних переговорів з Румунією відмічав, що відмова від Бессарабії є неприйнятною з міркувань: військово-стратегічних, захисту малих національностей (молдаван, українців) та економічних. В гіршому випадку, можна було б погодитися віддати райони не населені молдаванами.⁵ Представник НКЗС (Народний комісаріат закордонних справ) СРСР М.М. Литвинов вже після переговорів, які відбулися у Відні в березні-квітні 1924 р., заявив, що до плебісциту в Бессарабії (з приводу її подальшої долі) ми будемо вважати її невід'ємною частиною України й Радянського Союзу.⁶

Невизнання акту незаконної анексії Бессарабії проявляється й у територіальному оформленні Молдавської АСРР у 1924 р.⁷

Ідея створення молдавської державності на лівобережжі Дністра була пов'язана з новим злетом революційної ініціативи в лавах більшовицької партії, що керувалася ідеєю продовження боротьби за світову революцію. Вирішення бессарабського питання було завданням-мінімум, тоді як завдання-максимум полягало в тому, щоб розпалити полум'я світової революції на балканському напрямку, революціонізувати ситуацію в південно-східній Європі.

Утворення молдавської автономії на південному заході України мало сприяти створенню стратегічного клину, геополітичного плацдарму для здійснення нового революційного прориву на Балкани, коли для цього склались би сприятливі зовнішньополітичні умови. «Розповсюдження Радянської влади на терени Бессарабії має тим більше значення, що цей край впирається на півночі і сході в Буковину та Галичину, русинське населення яких повністю на боці УСРР і СРСР, а на півдні в Добруджу з болгарським населенням».⁸ Вирішальну роль тут відігравали мотиви революційного й геополітичного характеру, оскільки представники «ініціативної групи» на чолі з Г. І. Котовським (група бессарабських біженців і румунських політичних емігрантів в складі 11 чоловік (А. Бедулеску, П. Ткаченко, С. Тікельман, А. Ніколау, І. Діческу-Дік та інші), що звернулися в ЦК РКП(б) з доповідною запискою про необхідність створення Молдавської Соціалістичної Республіки), будучи переконаними інтернаціоналістами, не надавали національній мотивації великого значення (пізніше цей фактор став надзвичайно актуальним й, відповідно, суперечливим).

⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 1. Арк. 16

⁶ Советское правительство не торгует народами (тов. Литвинов о срыве Венской конференции) // Правда. — 1924. — 8 апреля.

⁷ Реніда А. В. Образование Молдавской АССР. — С. 96

⁸ POLITICA DE MOLDOVENIZARE ON RASS MOLDOVENEASC . CULGERE DE DOCUMENTE I MATERIALE. — Chi in u 2004, c. 31.

Відзначаючи зовнішньополітичне значення Молдавської республіки, слід сказати, що вона мала відіграти роль політико-пропагандистського плацдарму, з якого б більшовики розповсюджували свій вплив на населення Бессарабії, Румунії, а надалі — і на увесь балканський регіон. «Молдавська республіка може відіграти ту ж роль політико-пропагандистського фактору, що й Білоруська республіка по відношенню до Польщі, й Карельська — по відношенню до Фінляндії. Вона слугувала б об'єктом привернення уваги та симпатій бессарабського населення й дала б ще більший привід претендувати на возз'єднання з нею Задністров'я»⁹.

Незважаючи на склад «ініціативної групи», проект створення МАСРР належав ЦК РКП(б), а Григорій Котовський був лише його активним виконавцем (зокрема, з командирів та бійців 2-го кавалерійського корпусу створив комісію, що мала визначити межі майбутньої автономії та національний склад міст та сіл). Та й Політбюро ЦК КП(б)У 7 березня 1924 р. прийняло рішення про політичну доцільність створення Молдавської автономії в складі УСРР. При цьому зазначалось, що це питання має бути повторно розглянуто Політбюро України, тому висловлювалось прохання до ЦК РКП(б) не приймати остаточного рішення. Аргументацією слугувала необхідність проведення значної підготовчої роботи для вивчення етнічного складу населення, встановлення статусу автономії, визначення її територіальних меж, розподілу державного майна тощо.¹⁰

З Москви доручення наглядати за реалізацією нової автономії отримав командуючий збройними силами УСРР та Криму, молдаванин за національністю, М. В. Фрунзе. В доповідній записці з цього приводу він писав: «Створення хоча б невеликої території Молдавської республіки чи області стане в наших руках могутньою зброєю для впливу на настрої робітничо-селянських мас Бессарабії з приводу закріплення надій на звільнення від румунського гніту»¹¹. Тобто, в той період це була реальна можливість, щоб розпалити вогнище світової революції на Балканах і в Центральній Європі.

Проте утворення Молдавської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки на лівому березі Дністра у складі Української Соціалістичної Радянської Республіки проходило в складній політичній боротьбі, що розгорнулася між різними державними органами та державно-політичними діячами. Зокрема, М. Скрипник пропонував виділити молдавську автономну область у складі РРФСР, але пропози-

⁹ POLITICA DE MOLDOVENIZARE ON RASS MOLDOVENEASC . CULEGERE DE DOCUMENTE I MATERIALE. — с. 30

¹⁰ ЦДАГО України — Ф. 1, оп. 6, спр. 48. — Арк. 42–43.

¹¹ Образование Молдавской ССР и создание Коммунистической партии Молдавии. Сборник документов и материалов. / Институт истории партии при ЦК КПМ; Составители С. Я. Афтенюк и др. — Кишинев, 1984. — С. 55.

ція була відхилена.¹² М. Фрунзе особисто виступав за те, щоб Молдавська республіка була включена до складу УСРР¹³. Особливу думку з цього приводу мав і В. Затонський, який вважав, що у випадку неможливості з причин відсутності шляхів сполучення чи економічного тяжіння та інших чинників організувати республіку, то доцільно створити хоча б автономну область¹⁴. І навіть після формального створення Молдавської Республіки в партійних лавах не було одностайності щодо її партійного та адміністративного управління: секретар Одеського губкому КП(б)У Ф. Корнюшин був переконаний у необхідності її підпорядкування губернії на правах округу з певною зовнішньою автономністю, виходячи, передусім, з економічних мотивів. «По-моєму, Республіка Республікою, шум шумом, а економія в нашій злиденній країні все ж річ необхідна. Якщо ж ця Республіка буде у нас під боком, то, безсумнівно, в усій її роботі перемога буде на боці економії»¹⁵.

Ще в серпні 1924 р. Одеський губком партії створив адміністративно-територіальну комісію для розробки питань, пов'язаних з визначенням кордонів і адміністративного центру майбутньої республіки. У постанові оргкомісії при Одеському губкомі КП(б)У «Про створення підкомісії, їх функції і склад» від 22 серпня 1924 р. зазначалось: «...2. Утворити підкомісії: а) адміністративно-територіальну підкомісію під головуванням т. Грінштейна... В її завдання входить: 1) концентрація і обробка матеріалів, які стосуються кордонів і адміністративного поділу; 2) встановлення кордонів і центру; 3) обстеження господарства району, фінансів, торгівлі, кооперації та ін.; 4) збирання відомостей про шляхи сполучення району, телеграфний і телефонний зв'язок, етнографію та ін.»¹⁶

11 жовтня 1924 р. Рада Народних Комісарів України обговорила питання «Про внесення на III сесію ВУЦВК пропозиції про утворення Автономної Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки». В прийнятій постанові, виходячи з рішення Політбюро ЦК КП(б)У від 19 вересня й Політбюро ЦК РКП(б) від 25 вересня 1924 р., були попередньо намічені майбутні кордони нової республіки.¹⁷

Уважно вивчивши національний склад губерній та округів республіки, врахувавши окупацію Бессарабії, партійно-державне керівництво УСРР вирішило включити в склад автономної республіки частину населених пунктів, в яких молдавське населення не складало

¹² ЦДАГО України. Ф. 1. оп. 6. спр. 48. Арк. 42–43.

¹³ Образование Молдавской ССР и создание Коммунистической партии Молдавии. Сборник документов и материалов. — С. 45

¹⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. оп. 6. спр. 48. Арк. 59.

¹⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. оп. 20. спр. 1821. Арк. 11.

¹⁶ Образование Молдавской ССР и создание Коммунистической партии Молдавии. Сборник документов и материалов. — С. 65.

¹⁷ ЦДАГО України — Ф. 1, оп. 16, спр. 1. — Арк. 120.

більшості. Про це у ніч з 11 на 12 жовтня заявив на III сесії ВУЦВК Голова Раднаркому УРСР В. Я. Чубар.¹⁸ «Ви бачите тут, на карті, кордони цього краю, де молдавське населення складає в середньому 58% із загального числа 400 000 жителів (кількість населення від 400 тис. — до 600 тис. чоловік — це той мінімум, що був необхідний для створення радянської адміністративної повітової одиниці (округу) відповідно до резолюції III Сесії ВУЦВК з питання адміністративно-територіального поділу УСРР від 16 жовтня 1922 р.),¹⁹ тобто являє собою абсолютну більшість населення.

Готуючи дане питання, ми зіткнулися з труднощами адміністративного характеру: ми повинні були вирішити питання про те, чи варто визначати кордони нового краю так, щоб в них не входили ніякі села та райони, більшість населення яких — росіяни та українці. Ми прийшли до висновку, що й ці райони та села повинні входити в склад нової молдавської автономної республіки, виходячи з міркування, що потрібно дати можливість молдавському народу, молдавським трудящим встановити такі кордони своєї адміністративної одиниці, які б забезпечили їм нормальний економічний і культурний розвиток; ми прийшли до висновку, що всі економічно взаємопов'язані райони мають повністю увійти в склад цієї автономної республіки.

Ми визначили нашу політику, як ми вказали, виходячи з добре відомої пролетарської лінії в національній політиці»²⁰.

С. Я. Афтенюк та А. Г. Морарь відзначають, що в автономну республіку ввійшли всі райони з переважаючим молдавським населенням. Більш того, пізніше в неї були включені й такі райони як, скажімо, Балтський чи Кодимський, серед жителів яких молдавани склали меншість. Це, як зазначалось в одному з документів секретаріату Одеського губернського комітету КП(б)У, було пов'язано з тим, що молдавські села на лівобережжі Дністра тягнулись вузькою смугою вздовж річки й межували з населеними пунктами з українським, російським або змішаним складом жителів; частина молдавських селищ відділялась від Придністров'я ланцюгом російських та українських поселень. У зв'язку з цим постало питання, як бути? Якщо включити в утворювану республіку тільки адміністративні одиниці, в яких переважало молдавське населення, то частина молдавських поселень залишились би поза республікою, що негативно позначилось би на їх розвитку. Виходячи з необхідності створення найбільш сприятливих умов для підйому економіки й культури Радянської Молдавії, ЦК КП(б)У та уряд Української СРР запропонували включити до складу Молдавської АСРР також частину населених пунктів, адміністратив-

¹⁸ Репида А.В. Образование Молдавской АССР. — С. 104.

¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1, оп. 2, спр. 665. — Арк. 1.

²⁰ Образование Молдавской ССР и создание Коммунистической партии Молдавии. Сборник документов и материалов. — С. 89–72

них одиниць, в яких молдавське населення не складало більшості. Сесія ВУЦВК прийняла цю пропозицію. Цим досить «благородним інтернаціональним актом» і пояснюється те, що частка молдаван серед всього населення Молдавської АСРР при завершенні її законодавчого оформлення складала лише 34,3 відсотки. Лише окремі молдавські села, розташовані на занадто великій відстані від місця компактного проживання абсолютної більшості молдавського населення на лівому березі Дністра, не могли бути включені до складу МАСРР.²¹

Сьогодні можна стверджувати, що В. Я. Чубар ввів присутніх на III сесії ВУЦВК в оману. Зокрема, О. Галущенко відмічає, що коли виходити з наведених в промові цифр (58% від 400 тис. чоловік), то молдаван в автономній республіці повинно було проживати 232 тис., а за даними Всесоюзного перепису населення 1926 р. на значно більшій по території (ніж планувалось в 1924 р.), Молдавської АСРР реально проживало 572 тис. населення, з яких молдаван — 172 тис. або 30,1%. При 58% молдаван в автономній республіці (від 572 тис. чоловік) мало б проживати 331,8 тис. Для порівняння вказується, що на всій території України в 1926 році молдаван було 257,8 тис. чоловік, а в Степовому підрайоні (Молдавська АСРР плюс Зіновіївський, Маріупольський, Мелітопольський, Миколаївський, Одеський, Першотравневий, Старобільський і Херсонський округи) — 244 тис. Відповідно кордони Молдавської АСРР можна було спроектувати таким чином, щоб населення автономії нараховувало 400 тис. чоловік, можна було встановити кордони таким чином, щоб молдавани склали 58% населення, але в жодному варіанті неможливо було поєднати ці дві цифри між собою.²²

Щоб з'ясувати сутність таких розбіжностей, звернімо увагу на основи радянського національного будівництва. Виділяючи будь-яку радянську національну адміністративно-територіальну одиницю владні органи мусили виконати дві головні умови:

1. Як зазначалося вище, кількість населення даної одиниці мала відповідати регламентованим вимогам і складати від 400 до 600 тис. чоловік.

2. Для виділення національної адміністративно-територіальної одиниці слід було показати, що більшість населення майбутньої адміністративної є представниками «титульної» нації.

Окрім того, представники радянських органів влади намагалися показати, що утворення національних адміністративно-територіальних одиниць — це практична підтримка населенням ленінської національної політики, визначеної в Декларації прав народів Росії, яка гарантувала кожному народу право на самовизначення, аж до відокремлення і утворення самостійних держав, а також вільний розвиток національних меншин і етнографічних груп, що населяють територію

²¹ Афтенюк С. Я., Морарь А. Г. Дейсительность и измышления фальсификаторов. — С. 54-55.

²² Галущенко О. Население Молдавской АССР (1924-1940 гг.). — С. 9-10.

Росії.²³ Для цього слід було відзначити, що національні райони, округи чи республіки створюються з ініціативи місцевого населення — «ініціатива знизу». При утворенні МАСРР свідченням цього «стихійного» процесу були зібрання в багатьох молдавських населених пунктах, на яких мешканці висловлювали прагнення до створення Молдавської республіки, а також цілковиту підтримку органам радянської влади щодо організаційного й юридичного оформлення цього бажання.

В доповіді Голови Раднаркому УСРР В. Я. Чубаря від 12 жовтня 1924 року прослідковується спроба довести, що на території, яка відводилася для МАСРР, проживають необхідні 400 тис. чоловік, а в національному складі абсолютну більшість становлять молдавани.

Також слід звернути увагу й той на факт, про який зауважував й О. Галущенко, — про відсутність в науковому вжитку карти, яка демонструвалась на III сесії ВУЦВК.

На нашу думку, в промові Чубаря використовувалися доволі суперечливі, але не такі вже й нереальні цифри, якщо виходити з того, що готувалася така доповідь за результатами етнографічних досліджень, які відображені в карті I варіанту проекту Молдавської республіки, який розглянемо детально.

Якщо звернути увагу на фрагмент карти першого варіанту проекту (наведений в додатку 1) і фрагмент етнографічної карти України 1925 року (додаток 2), то слід звернути увагу на кількість (загальну чисельність) жителів та на національний склад населення, що проживало на території, яка відводилася для створення МАСРР.

Розглянемо детально територію, що виділялася для Молдавської республіки відповідно до I варіанту проекту. Її складали майже повністю 5 районів: Слободзейський, Тираспольський, Григоріопольський, Дубосарський та Ананьївський, а також деякі населені пункти Красноокнянського району.

Якщо звернути увагу на фрагмент етнографічної карти, то стає очевидним, що МАСРР за I варіантом проекту планувалася на території з переважаючим молдавським населенням.

Для детальнішого вивчення цього факту наведемо статистичні дані дещо пізнішого періоду, а саме за результатами перепису 1926 року:²⁴

Район	Всього	Молдавани	У відсотках
Ананьївський	62289	21005	33,72
Григоріопольський	30094	13744	45,67
Дубосарський	42609	28559	67,03
Слободзейський	37617	24341	64,71
Тираспольський	64750	16845	26,02

²³ Декреты Советской власти. — Т. 1. — М.: Госполитиздат, 1957. — С. 39–41.

²⁴ Молдавия. Статистические материалы. — Балта, 1928.

Безсумнівним є той факт, що в представленому I варіанті проекту молдавське населення складало переважну більшість. До цього висновку приходимо, розглянувши території, що мали увійти до складу Молдавії відповідно до I варіанту проекту. За результатами підрахунків бачимо, що кількість молдаван на даній території (без врахування населених пунктів Красноокнянського району), складає 104494 жителі з загальної чисельності 237359 жителів, що складає близько 44%. Статистичні дані Красноокнянського району не могли суттєво змінити ситуацію, а, як видно з етнографічної карти, виділена територія була також населена переважно молдаванами.

Однак, якщо зважати на вищезгадану чисельну регламентацію для окружних адміністративно-територіальних одиниць 400-600 тис. жителів, то, з огляду на досить незначні територіальні розміри, а також на результати перепису 1926 року, слід припустити, що на цій території в 1924 році не могло проживати потрібних для округу 400 тис. чоловік (за переписом 1926 р. близько 250 тис. жителів (враховуючи Красноокнянський район)).

Проаналізувавши статистичні дані приходимо до висновку, що В. Чубар на III сесії ВУЦВК міг демонструвати саме карту I варіанту проекту МАСРР або більш пізній варіант, розроблений на її основі.

На цій же сесії, як зазначалося вище, 12 жовтня 1924 р. було прийнято Постанову про утворення Молдавської АСРР та визначено її кордони, які мали проходити по лінії: «а) з південного заходу по північно-західному кордону сіл: Грушки і Окниця Велико-Косницького району Тульчинського округу Подільської губернії, йдучи потім по кордонах Кам'янського району Тульчинського округу Подільської губернії, залишаючи в стороні село Болгани і містечко Загнитків, йдучи далі в напрямку сіл Писарівки, Петровки Крутянського району Балтського округу Одеської губернії, далі в напрямку станції Борщі і сіл Гідерим, Посіцелих, Осипівки;

б) зі сходу — по східному кордону села Михайлівки, в напрямку міста Ананьїва, Валегоцулова, Антонівки, Оленівки, Ново-Олександрівки, Слободи Плоської, Греденіци, м. Тирасполя, хутора Слободзейського, далі по Кучурганському лиману, через озеро Плоське в напрямку на хутір села Троїцьке;

в) з заходу і південного заходу — по державному кордону СРСР».²⁵ Ця лінія кордону МАСРР з УСРР вважалася тимчасовою.

Як бачимо, для позитивного розв'язання «бессарабського питання» було вирішено певною мірою відступити від згаданих вище принципів національно-територіального будівництва (додавши до автономії території з переважаючим українським населенням). Історичну українську приналежність більшості цих земель не

²⁵ Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. — 1924. — №47. — С. 280

приховувала ні радянська статистика, ні офіційна пропаганда. Так офіційні дані РНК МАСРР щодо національного складу республіки свідчать: молдаване — 34,2%, українці — 50,4%, росіяни — 5,7%, євреї — 4,8% та ін.²⁶ Офіційні джерела цинічно наголошували на тому, що хоча молдаван і не більшість в республіці і до складу МАСРР тимчасово увійшли райони, в яких більшість становили українці — це дружній акт «братського» українського народу з метою надання допомоги Радянській Молдавії у зміцненні її економічного потенціалу²⁷.

Для завершення розмежування III сесія ВУЦВК створила паритетні комісії, до складу яких увійшли представники губвиконкомів Одеської та Подільської губерній і Революційного комітету МАСРР. Як відмічають дослідники, процес формування території МАСРР на лівобережжі Дністра та уточнення її кордонів з Радянською Україною тривав майже до кінця 1926 р.²⁸

Відразу ж після створення МАСРР керівництво республіки зіткнулося з проблемою вибору столиці, оскільки найбільший адміністративний центр Молдавії — Кишинів — був окупований Румунією, а інші міста лівобережної частини Молдавії не мали необхідних приміщень для розміщення уряду та партійних органів. За рахунок території УСРР знайшовся вихід із ситуації. Партійне керівництво Молдавської автономії звернулося з проханням до ЦК КП(б)У та уряду УСРР про передачу МАСРР міста Балти, окружного центру Одеської губернії, який мав необхідні мінімальні ресурси. Це прохання задовольнили ВУЦВК та РНК Української республіки. 26 листопада 1924 р. було скасовано Балтський округ Одеської губернії та передано Балтський район і Балту до складу Молдавської АССР, а Балта стала тимчасовою столицею республіки (з 1929 р. столицею став Тирасполь).²⁹

Таким чином, на кінець 1924 року територія МАСРР була розділена на 12 районів: Балтський, Олексіївський, Бірзульський, Рибницький, Ставровський, Ананьївський, Крутянський, Каменський, Дубосарський, Григоріопольський, Тираспольський та Слободзейський. Виходячи з перспектив економічного розвитку й національного складу населення, територія, назви й кордони районів в подальшому уточнювались та змінювались.

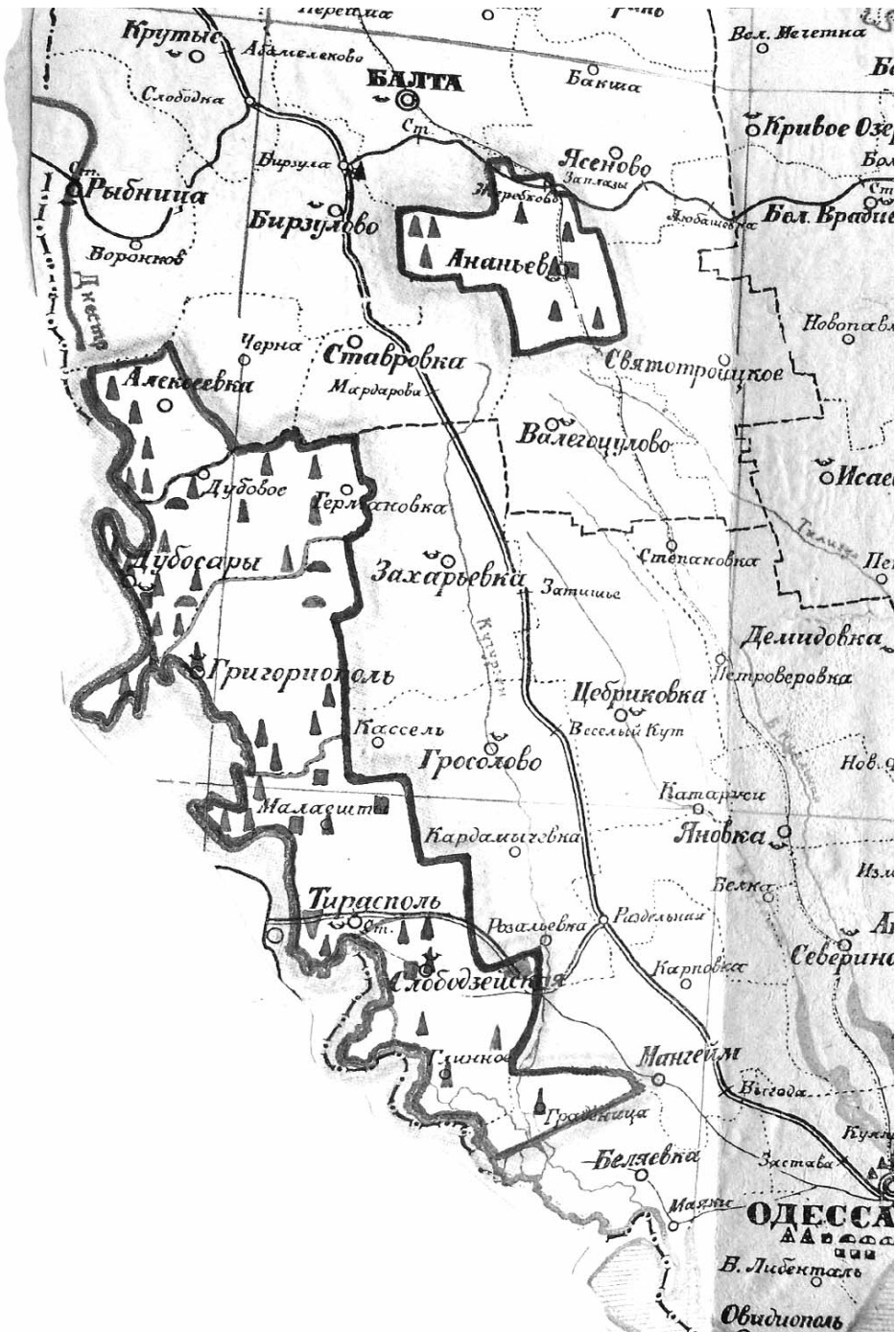
²⁶ Репида А. В. Образование Молдавской АССР. — С. 112.

²⁷ Там само. — С. 112.

²⁸ Боєчко В. Д., Ганжа О. І., Захарчук Б. І. Формування державних кордонів України (1917–1940 рр.). — С. 72.

²⁹ Репида А. В. Образование Молдавской АССР. — С. 112.

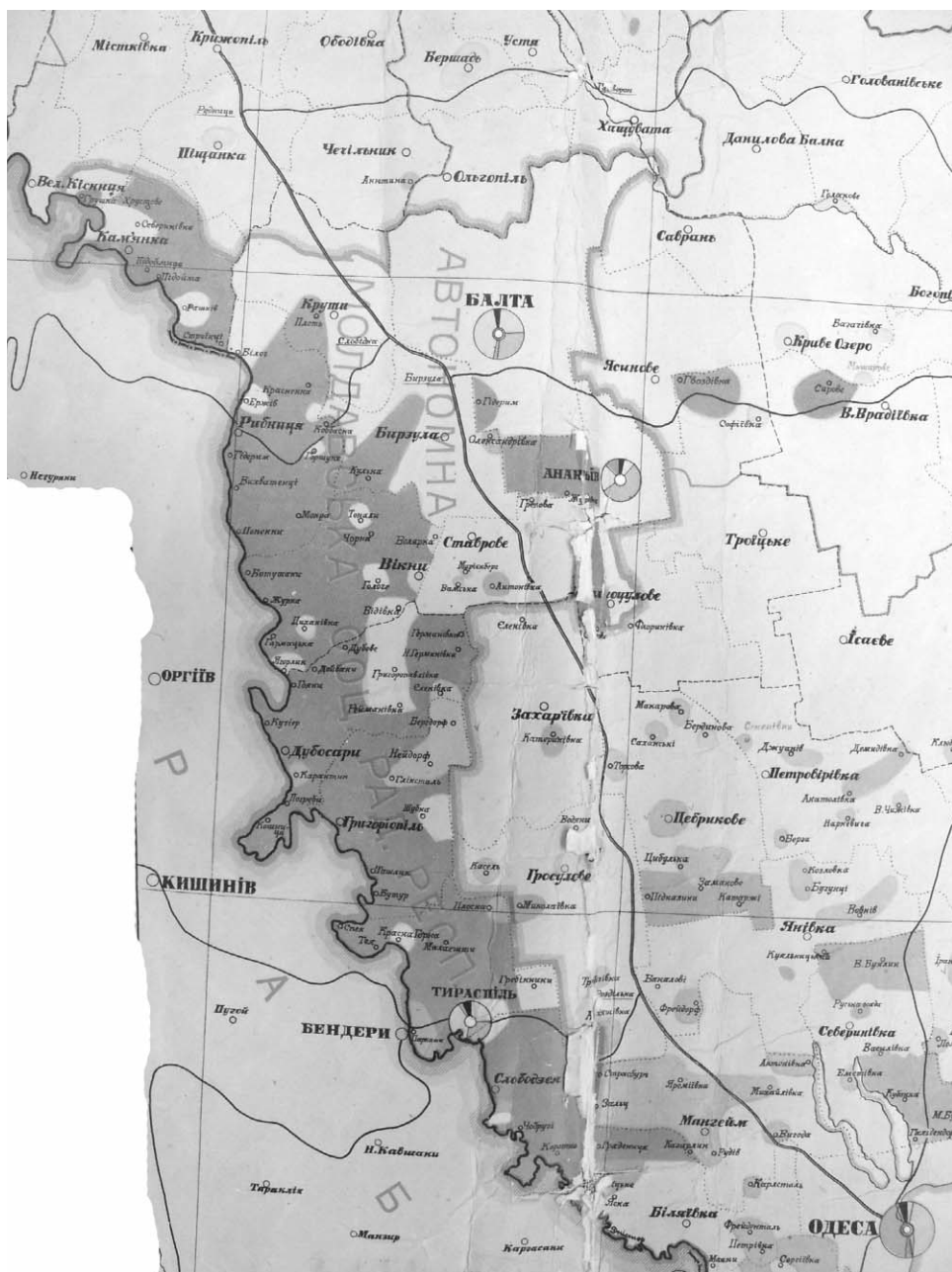
Фрагмент карти І-го варіанту проекту АМСРР³⁰

Утворення Молдавської АСРР: геополітичні та етнічні аспекти

³⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1, оп. 2, спр. 1813. — Арк. 103.

**Фрагмент етнографічної мапи
Української Радянської Соціалістичної Республіки на
1 березня 1925 р.**

Іванна Служинська

**ГЕОПОЛІТИЧНІ Й ЕКОЛОГІЧНІ
ПРОБЛЕМИ ТУЗЛИ**

24 серпня 1991 р., коли Україна проголосила себе незалежною і суверенною державою, почався процес законодавчого затвердження самостійності країни. Одним з перших нормативно-правових актів став закон України № 1543-ХІІ від 12 вересня 1992 р. «Про правонаступництво України», в якому було врегульоване питання щодо її територіального устрою. В статті 5 цього закону закріплювалось те, що державний кордон СРСР, який відмежовує територію України від інших держав, та кордон між Українською РСР і Білоруською РСР, РРФСР, Республікою Молдова станом на 16 липня 1990 р. є державним кордоном України. Іншими словами, вся територія, що станом на 16 липня 1990 р. належала Українській РСР, переходить в повному обсязі до території України. Згодом, Постановою Верховної Ради № 2608-ХІІ від 17 вересня 1992 р., Україна приєдналася до Віденської конвенції про правонаступництво держав щодо договорів 1978 р. Хоч цей крок і не передбачав конкретного механізму для реалізації основних положень вищезгаданого закону, але Україна зробила рішучий і важливий крок в державотворенні — вона стала правонаступницею Радянського Союзу нарівні з іншими новоутвореними незалежними державами колишнього СРСР.

Після розпаду СРСР між сусідніми державами почалися конфлікти за приналежність певних територій. Однією з причин загострень відносин між Україною і Російською Федерацією став острів Тузла в Керченській протоці. За результатами опитування УІСД-ЦСМ (2003 р.), події навколо острова Тузли увійшли до трійки головних негативних подій 2003 р.¹

Острів Тузла, відомий також як Північна або Середня коса, завдячує своєю назвою однойменному мису, названому або на честь одного з хазарських каганів, або від тюркського «туз» — сіль, або «тюз» — плаский, рівний, гладкий. Острів згадується також в періплах понтійських берегів як Акме (грецькою «вістря», «край»). Тому, знаходиться

¹ Опитування проводилося Українським інститутом соціальних досліджень та Центром соціального моніторингу з 25 по 30 листопада 2003 р. у всіх областях України, АР Крим та містах Києві та Севастополі. Всього було опитано 2037 респондентів.

на острові Тузла (наголос на останньому складі) може означати також «стояти на лезі бритви». У давні часи в районі Тузли знаходилось античне місто Корокандама.

Колись розташоване на острові Тузла селище Середня Коса адміністративно належало до міста Керч (колишній Пантікапей), заснованого греками у VI ст. до н.е. В X–XI ст. місто Керч мало назву Корчев та належало до Тмутараканського князівства, яке входило до складу Київської Русі. Завдяки Корчеву князь Володимир відкрив торговельні шляхи, що відігравали важливу роль у державі. У 1792 році знайшли легендарний Тмутараканський камінь. У тексті, написаному на мармуровій плиті, засвідчується, що влітку 1068 р. старший син Святослава — Гліб Святославович, який був правителем Тмутаракані, відміряв море від Тмутаракані до Корчева — 14 тисяч сажнів. На зворотному боці каменю була висічена символічна карта Керченської протоки і берегів Криму й Тамані. Як історичний доказ приналежності острова Тузла до визначеної території слугують п'ять свинцевих печаток з іменем Ратибора Київського, який у Тмутаракані був посадником київського князя Володимира Великого.

Мореполавці з давнини проходили Керченською протокою. На початку XV ст. із Золотої Орди виділилося Кримське ханство. Мігранти з Генуї створили торговий порт Черкію, який був центром товарообігу в Причорномор'ї.² В 1475 році генуезькі торгові міста захопили турецько-сельджуки, які володарювали на цій території понад 300 років. На початку XVI ст. порт Черкію було перебудовано і перейменовано на Керч. Саме з такою назвою з'явився вперше на географічних картах нинішній острів Тузла. На першій з відомих карт, що складена венеціанськими мореплавцями наприкінці XIV ст., Тузла показана як острів, так само і на картах 1559 р. і 1855 р. У 1777 р. російський генерал Брінк відвоював Таманський півострів. Петро I хотів завоювати також і місто-фортецю Керч, але здійсненню цього плану завадила Полтавська битва.

25 серпня 1792 р. перші запорожці висадилися біля Тамані і зайняли територію Керчі. 28 листопада 1869 р. російський Сенат своїм указом приєднав Тузлу до Таманського півострова, кордоном було позначено середину протоки між Кримом та крайньою точкою Таманської коси³. До революції 1917 р. на Тузлі існувало декілька козацьких хуторів.

Наприкінці XIX ст. відбулося з'єднання Тузли з Таманським півостровом. Утворена коса виявилася зручною для населення, але сильний шторм, що стався 29 листопада 1925 р. розмив косу, утворивши протоку.

² *Острійчук О. П.* Історико-правовий аспект приналежності острова Тузла // _____ 2003.

³ *Николаев С.* Злоключения Тузлы Какие подводные камни обнажила размытая коса // Российская газета — Федеральный выпуск. — 2003. — 22 октября.

В радянські часи в ході виборів у місцеві ради на Тузлу з Кубані не доставили бюлетені для голосування, тому було поставлено питання про адміністративне перепідпорядкування острова. На прохання працівників і службовців Середньокосинського рибного заводу, загальною кількістю 369 чоловік, загальний зміст якого зводився до того що, що острів територіально знаходиться ближче до міста Керчі, зв'язок з яким здійснюється кожного дня, острів було передано до відання Керченської міськради (указом Президії Верховної Ради РРФСР від 7 січня 1941 р. «О перечислении острова Средняя коса (Тузлы) из Темрюкского района Краснодарского края в состав Крымской АССР»)⁴ У збірці «Краснодарський край у 1937–1941 роках. Документи і матеріали», у графічному додатку Тузла показана як острів — окреслена пунктиром, виділена окремою схемою з поясненнями.⁵

З врахуванням єдності економічної, територіальної спорідненості та тісних господарських та культурних зв'язків між Кримською областю та Українською СРСР відбулась передача Криму з складу РРФСР до складу території Української СРСР, законом Президії Верховної ради СРСР від 19 лютого 1954 р.⁶ з внесенням відповідних змін до статей 22 і 23 Конституції СРСР. Адміністративний кордон між Кримською областю та Краснодарським краєм не переглядався, і розділу акваторії Азовського моря у 1954 р. не проводилося. Питання визначення кордону між двома республіками виникло тільки у 1958 р. Реально косу передали Україні тільки на початку 1970 рр.: у 1973 р. тодішні заступники голів Кримського облвиконкому і Краснодарського крайвиконкому узгодили графічні межі на карті адміністративного кордону. Зроблено це було на рівні керівництва Кримської обласної та Краснодарської крайової виконавчих влад.

Після 1991 р., коли адміністративні кордони стали державними, їх делімітація тягне за собою серйозні наслідки. Відстань між краєм острова Тузла і Кримським півостровом становить сьогодні близько чотирьох кілометрів. Загальна довжина разом з надводною та підводною частинами — близько 11 кілометрів, максимальна ширина надводної частини — 600 метрів. Місцеві жителі пам'ятають ті часи, коли катери курсували щоденно між Керчю та Тузлою і навіть таманські студенти встигали на лекції в керченські вузи і

⁴ Довідка про передачу території острова Середня Коса (Тузлы) Темрюкського району Краснодарського краю до складу Кримської АССР.

⁵ Травников А. Коса Тузла и стратегические интересы России. — Ростов на Дону, 2005.

⁶ Постанова Президії Верховної ради СРСР «Про передачу Кримської області з складу РСФРР до складу Української СРСР» від 19 лютого 1954 р.

⁷ Сегодня. — 2008. — 17 октября.

технікуми.⁷ У природних лагунах водилась риба, риболовецькі стани стояли прямо на острові. Але все це вже історія. В даний час над водою піднімаються чотири ділянки острова, найбільша з яких має площу близько 35 га, найменша — близько 10 кв.м. Середня глибина протоки між Тузлою й Таманню не перевищує 0,3–0,6 метра. На відстані 2,5 кілометра від мису є штучна промоїна глибиною близько 1,3 метра і шириною не більше 30 метрів, влаштована рибалками. Враховуючи, що рівень води в Керченській протоці досягає 1–2 метрів, наявність підводної частини Тузли є умовною: у шторм більше двох балів територія острова оголюється. Генезис острова свідчить про те, що Тузлинський нанос — це піщано-ракушечна смуга, напівзанурена в мули, що переміщувались з південного сходу від мису Панагія. Крім того, прибережні течії приносять коричневу гальку від мису Залізний Ріг, що утворюється з коричневого залізородного мергеля, який залягає в цій місцевості. Острів зростав у результаті типової акумуляції берегових наносів.

Відомо, що триста років тому тут був ланцюжок островів — у вигляді суцільної коси вони вперше з'явилися на карті 1830 р. Надалі в тілі коси утворилося кілька проток. І раніше Тузла неодноразово розмивалась штормами, тому не виключено, що прорив поступово може бути заритий природнім шляхом. Керченська протока завжди була одним з головних районів рибальства. Косяки оселедця, хамси та іншої риби двічі на рік кочують через протоку з Чорного моря в Азовське і назад. До прориву коси у 1925 р. тактика лову була досить простою: очікуючи сприятливої погоди для проходу з Азовського моря через вузьку частину протоки між краєм Тузли і Павловським мисом Керченського півострова, риба відкочувалася у бік Таманської затоки, де її можна було ловити без особливих зусиль. Рибалки, щоб їхні човни не витрачали час на подолання коси в обхід, прорили в 1925 р. канал, який не міг завдати шкоди рибальству. Але море перетворило «канавку» у величезний прорив поблизу Таманського берега, що через деякий час досяг ширини декілька кілометрів. Під час бойових дій у Велику Вітчизняну Війну 1941–1945 рр. прорив виявився тактично важливим місцем, завдяки йому радянські судна змогли проходити затоку — фашистська артилерія до них не досягала.

Намагання відновити косу здійснювались у 1948–1949 рр. — через всю «промоїну» був забитий рідкий свайний паркан, на який натягнули загороджувальну сітку, що складалась з металевих кілець близько 15 см в діаметрі.⁸ Передбачалося, що, коли буде створена

⁸ Николаев С. Злоключения Тузлы. Какие подводные камни обнажила размытая коса // Российская газета — Федеральный выпуск. — 2003. — 22 октября.

хоча б часткова перешкода для течій, тут почне акумулюватися нанос і коса поступово відновиться. Але вчені-береговики до обговорення проекту не залучалися. Тому цей захід не справив ніякого ефекту, взимку ж всі загородження зовсім зруйнувалися. Останній раз Тузла піддалася удару морської стихії в кінці 1960-х, тоді повністю змило рибальське селище, понад 500 чоловік були змушені евакуюватися до Керчі, де отримали прописку і невеликі земельні ділянки під будівництво. Тоді влада Керчі змогли знайти кошти для відновлення коси, і на неї повернулися 30 сімей.⁹ Проведення відновлювальних робіт на Тузлі було заплановано СРСР також у 70 рр. XX ст., але проект так і не було реалізовано.

Якщо порівнювати картографічний малюнок на Тмутараканському камені з сучасними картами, легко помітити зміни у розташуванні берегів Керченської протоки. Колись коса лежала на півдні — вона «гуляє» по протоці. Коси північного берега Азовського моря постійно здвигаются у західному напрямку. Це результат дії східних та північно-східних хвиль, що розмивають між косами берег та зрізають крайову східну смугу кіс. Періоди розмиву Тузли та деяких інших кіс збігаються з посиленням циклонної діяльності атмосфери, коли підвищується активність і течій Чорного моря. Тому утворення «промоїни» в 1925 р. — цілком регулярне явище.

Проблема острова Тузла, а саме його належність Україні чи Російській Федерації, широко дискутувалася російською громадськістю ще 1997 р., напередодні підписання і подальшої ратифікації у грудні 1998 р. Договору про дружбу, співробітництво та партнерство між Російською Федерацією і Україною. Договір було ратифіковано 25 грудня 1998 р. Для того, щоб остаточно закріпити приналежність коси Тузла до України, треба було, щоб із Законом України № 1543-III від 12 вересня 1992 р. «Про правонаступництво України» погодилась російська сторона. Але 1 квітня 1993 р. видано федеральний закон № 4731-1 «Про державний кордон Російської Федерації», який був введений в дію постановою Верховною Радою РФ. Відповідно до цієї постанови адміністративним кордонам з колишніми союзними республіками наданий статус державного кордону Російської Федерації до прийняття з ними договорів про проходження кордону. Очевидно, що цією постановою Російська Федерація хотіла Керченській протоці та Азовському морю надати статус внутрішніх вод Росії та України. У статті 5 договору про українсько-російський державний кордон зафіксовано: «Врегулювання питань, які належать до суміжних морських просторів, здійснюється за угодою між Договірними Сторонами відповідно до міжнародного права. При цьому ніщо в цьому Договорі не завдає шкоди позиціям України і

⁹ Разумовский К. Родственников чаще будем видеть // Коммерсантъ (Керчь-Киев). — 2003. — 24 октября.

Російської Федерації щодо статусу Азовського моря і Керченської протоки, як внутрішніх вод двох держав». На думку фахівців із морського права, Стаття 5 компромісна. Її перша частина відбиває позицію України щодо делімітації акваторії, а друга — позицію Росії щодо внутрішніх вод¹⁰. З постанови випливає, що коса Тузла є спільною власністю України і Росії. Але офіційні документи, такі, як договір і пункт 2 закону № 4731-1 «Про державний кордон Російської Федерації» остаточно і однозначно визначають приналежність коси Тузла до України — весь сухопутний кордон між Росією і Україною визнаний обома сторонами на основі колишніх адміністративних кордонів СРСР.

На картах чітким пунктиром позначений кордон між Таманню і Керчу. Але незважаючи на цей факт у вересні 2003 р. Росія почала будівництво дамби, яка повинна була з'єднати Краснодарський край з Тузлою. В матеріалах проекту будівництва, переданих російською стороною, зазначено, що створювана дамба мала захистити береги Таманської затоки від руйнівної дії морських хвиль. Але дамба може виконувати захисну функцію лише тоді, коли вітер і хвилі йдуть із заходу і південного заходу. Дивним є те, що проект було розроблено не до початку робіт, а після їх припинення, про це свідчать дати погоджень і затверджень на документах.

Для того щоб розібратися в причинах будівництва, наведемо російські аргументи на його користь і хроніку подій 2003 р.

Ще в 1997 р. таманські козаки провели сход і порішили — взятися за лопати і засипати протоку. Мотивація була такою: через широку протоку в Азов спрямовуються чорноморські води, руйнуючи піщаний берег, змиваючи родючий ґрунт. У небезпеці не тільки будинки і виноградники — під загрозою затоплення опинилися й археологічні скарби стародавньої Тмутаракані, унікальні пам'ятки історії та архітектури, зокрема — знаменита Фанагорійська фортеця. У вересні 2003 р. краснодарський губернатор О. Ткачов, прийняв рішення: насипати дамбу між російським мисом Тузла й одноіменним островом. Або, як він сам висловлювався в пресі і по телебаченню, — «відновити зруйновану косу». Як офіційна підстава для будівництва фігурували екологічні міркування: дамба була покликана зупинити розмивання піщаних берегів Таманського півострова, запобігти загрози повеней, від яких страждали жителі Краснодарського краю.¹¹

Упродовж всього цього часу Росія підкреслено демонструвала активність з оздоровлення екологічної ситуації та укріплення

¹⁰ Шемякін О. Азовське море та Керченська протока: реалії сьогодення // Право України — 1998. — № 12.

¹¹ Рішення № 509 Комісії з попередження і ліквідації надзвичайних ситуацій та забезпечення пожежної безпеки від 18 вересня 2003 р.

берегової лінії.¹² Голова Таманського сільського округу Родіон Остапенко в своїх інтерв'ю називав становище катастрофічним: «В районі селища Сінний щорічно змивається в затоку 160–200 тис. кубометрів землі. Безповоротно втрачені дві дитячі оздоровчі бази, десятки господарських споруд. Ще гірші справи на 25-кілометровій ділянці між мисами Тузла і Залізний Ріг, де щороку море змиває до 600 тис. кубометрів родючого ґрунту. Через промоїни в косі хвиля вривається в Таманську затоку і «з'їдає» берег».¹³ За словами міністра закордонних справ Росії І. Іванова, «спорудження дамби, яке ведеться за рішенням краснодарської влади, продиктоване винятково господарсько-екологічними причинами і не має ніякого відношення до переговорів щодо статусу акваторії».¹⁴

Дамба повинна була стати досить значним гідротехнічним об'єктом. Її проектна довжина становила 4,18 км, ширина 24 м. Для того, щоб збільшити стійкість дамби від дії хвиль, її відкоси мали закріпити каменем. Інтенсивне будівництво дамби вели майже 100 одиниць різної техніки, включаючи бульдозери й екскаватори. Неповдалі було розгорнуто пункти харчування і медичної допомоги.

Офіційно українці помітили будівництво росіянами дамби з боку Таманського півострова 28 вересня 2003 р., коли МЗС України направило до Москви ноту з проханням прояснити ситуацію. Але фактично будівництво почалось 18 вересня — перші вантажівки з ґрунтом, за дивним збігом обставин, з'явилися на наступний же день після приїзду президента РФ Володимира Путіна з робочим візитом в Краснодарський край.

30 вересня 2003 р. з 8 ранку на косі заступили на службу посилені наряди українських прикордонників. У терміновому порядку з'явилася будка для спостереження і вагончик з держсимволікою і написом «Державна прикордонна служба України. Прикордонний пост Тузла». На флагштоку піднятий український прапор. Розпочалися українсько-російські переговори. Росіяни пообіцяли уточнити характер робіт на дамбі. Українські політики, не чекаючи роз'яснень, інтерпретували події, як недружній акт з боку РФ з можливою метою анексії Тузли.

1 жовтня росіяни зволікали з відповіддю, але нарощували темпи будівництва: ґрунт для греблі підвозили від 20 до 90 самоскидів на годину. КАМАЗи, КрАЗи, бульдозери працювали цілодобово.

2 жовтня довжина насипної дамби становила вже 1480 метрів. Будівельники працювали в три зміни і вийшли на темп до 150 м на

¹² Маркушин В. Между Ялтой и Тузлой // Красная звезда. — 2003. — 24 октября.

¹³ Соколовская Я., Турьялай С. Остров неподеленных сокровищ // Известия (Москва). — 2003. — 24 октября.

¹⁴ Юсин М. Бомбой по дамбе // Известия. — 2003. — 24 октября.

добу. Влада Краснодарського краю РФ стверджувала, що вся затія — тільки задля запобігання розмивання берегової смуги Тамані.

6 жовтня міністр закордонних справ України К. Грищенко їде до Москви на переговори. У той же час українці почали поглиблювати морське дно навколо острова — до Тузли підійшов перший земснаряд. Глибина води між косою і дамбою становила близько півметра.

15 жовтня голова Держприкордонслужби України М. Литвин заявив, що буде захищати Тузлу і готовий застосувати силу до потенційних порушників кордону. На острові вже було кілька сотень бійців, поруч знаходилися катери «Грифи» і «Блискавки» з шестиствольних гарматами і сприянням кулеметами. Але українські прикордонники всіляко намагалися запобігти ускладненню ситуації — з'явилася агітація російською мовою, звернена до будівельників: «Історична дружба народів не повинна бути забута!»

17 жовтня в Києві радикали почали вербування добровольців «для захисту острова Тузла від іноземного вторгнення». А в районі Керчі почалися «практичні заняття винищувальної авіації з виконанням ракетних стрільб», якими керував головнокомандувач Військово-повітряними силами України генерал-лейтенант Я. Скалько. У повітря піднімаються 17 літаків Су-27 і МіГ-29.

20 жовтня на зустрічі з українськими журналістами в Кремлі голова адміністрації Президента РФ А. Волошин заявив: «Ніколи Росія не залишить Україні Керченську протоку. Досить того, що Крим сьогодні український». В Україні на засіданні РНБО прийнято рішення захищати Тузлу. Міністерство закордонних справ відправило Росії ноту, в якій вся відповідальність за можливий негативний розвиток подій покладалася на російську сторону.

21 жовтня українські прикордонники затримали російський буксир «Труженник». Судно перетнуло український кордон і почало вести фото — і відеоспостереження за островом. Після цього було складено протокол, який зафіксував цю подію, і судно було передане російським прикордонникам.

22 жовтня Верховна Рада проводить слухання про українсько-російські відносини і приймає рішення звернутися за допомогою до ООН і НАТО, якщо Росія продовжить будівництво дамби. А на мітингу в Сімферополі перед будівлею кримського парламенту активісти Російської громади Криму, «Російського блоку» і комуністи зажадали від влади «передати Росії разом з островом Тузла весь Крим». На таманському березі мітингували за досипання і «воз'єднання Тузли з Росією».

23 жовтня — пік протистояння: до лінії кордону залишалось 102 м, довжина дамби вже становила 3750 м. У цей же день Верховна Рада України вприйняла постанову «Про усунення загрози територіальної цілісності України, що виникла в результаті будівництва Російською Федерацією дамби в Керченській протоці», в якій чітко визначалося,

що «спірні питання щодо делімітації морських кордонів в Азовському морі повинні вирішуватися виключно на основі загально визнаних принципів міжнародного права та в рамках Конвенції ООН з морського права від 1982 р.»¹⁵, а також постанову «Про утворення Тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради України щодо забезпечення парламентського контролю за режимом державного кордону України в районі острова Коса Тузла». Ця комісія в складі 17 чоловік була утворена з метою забезпечення належного контролю з боку Верховної Ради України за режимом державного кордону України в районі острова Коса Тузла та прилеглий акваторії Керченської протоки. Л. Кучма перервав свій офіційний візит у Бразилію і на зворотньому шляху в Україну мав телефонну розмову з В. Путіним, який пообіцяв, що віддасть розпорядження про припинення будівництва. Того ж дня Кучма був на Тузлі.

24 жовтня в Москві зустрілися прем'єр-міністри Росії та України. М. Касьянов і В. Янукович домовилися, що подовження дамби буде припинено.

25 жовтня на Тузлі почалося будівництво застави. Бригада Придніпровської залізниці почала монтаж залізобетонних конструкцій казарми, приміщень для офіцерського складу. Застава була відкрита 2 грудня. Ділянка між передовою точкою дамби та островом була перегороджена українськими прикордонниками двома 38-метровими баржами, на яких знаходиться стаціонарний прикордонний пост.¹⁶

30-31 жовтня 2003 р. було проведено переговори України і Росії. В результаті цих переговорів губернатор Краснодарського краю О. Ткачов за дорученням прем'єр-міністра РФ М. Касьянова припинив будівництво дамби в Керченській протоці. Міністр з надзвичайних ситуацій України Г. Рева доповів Президенту, що о 23.45 середовища будівельні роботи на дамбі були припинені. Проте через годину вони знову поновилися, хоча і більш повільними темпами і до ранку відстань від дамби до лінії українсько-російського кордону становила лише 109 метрів. За курсом зведення дамби були встановлені два понтона завдовжки близько 80 метрів. На них відкрито прикордонний пост і встановлені українські державні прапори.¹⁷ Козачий рух виставив на дамбі дозорців.¹⁸ Будівництво зупинилося лише у 102 метрах від українського кордону.

¹⁵ Степаненко С. Шторм на «внутренних водах» Украины // Время новостей (Киев). — 2003. — 24 октября.

¹⁶ Ласки К. Морской бой Украина // Московская правда. — 2003. — 24 октября.

¹⁷ Сысоев Г. Дамба замедленного действия // Коммерсантъ. — 2003. — 24 октября.

¹⁸ «7 дней Кубани». — 2003. — № 44.

5 грудня 2003 р. було видано розпорядження Кабінету міністрів № 735-р «Про виділення коштів для проведення невідкладних заходів з інженерного захисту о. Коса Тузла». Ці дії були необхідними в зв'язку з тим, що територія острова зменшувалась. 5 липня 2004 р. було підписано розпорядження Кабінету Міністрів України № 429-р «Про затвердження заходів з інженерного захисту та облаштування о. Коса Тузла». В ньому передбачалося будівництво основної і допоміжної берегоукріплювальної споруди, а також переселення жителів з затоплюваної території. 12–13 липня 2005 р. Росія офіційно визнала приналежність Україні острова Коса Тузла та «вод навколо нього».

Зараз на острові Тузла виділяється нова, облаштована з комфортом прикордонна застава, у разі необхідності — підкріплення з'явиться швидко: з бази на Тузлу українські катери доходять за 12 хвилин, а вертоліт долітає — за три. Тут служба відрізняється від інших ділянок на кордоні, оскільки порушників не буває. Тому головне завдання прикордонників — моніторинг обстановки. Частково жилий острів Тузла (крім чергового наряду прикордонників, там постійно проживає до 8–10 осіб) з ініціативи кримського уряду хотіли перетворити в село. Але цю ініціативу не підтримала керченська влада в зв'язку з тим, що Тузла давно вже входить до складу Кіровського району міста Керчі, і на будь-які зміни адміністративно-територіального устрою необхідно рішення Верховної Ради України. На острові немає комунікацій і систем життєзабезпечення. Крім того, Тузла є режимною прикордонною зоною і туди без перепустки (регулярного сполучення з островом немає) потрапити неможливо. Всю довжину Тузли прошиває дорога з бетонних плит — від причалу, зовсім поряд з базою відпочинку «Два моря», повз застави, по сільській вулиці (два приватних дерев'яних будинки й барак рибцеху) і до посту прикордонників на південному краї піщаної коси. Російський берег видно без бінокля: недобудована дамба перетворилася на пам'ятку. Туди постійно заїжджають автотуристи.

Сьогодні на Тузлі живе з десяток сімей. Це в основному обслуговуючий персонал декількох досить скромних турбаз і пансіонатів.¹⁹ За перспективними планами, потенціал рекреаційної зони складає 30 тисяч місць відпочинку. До того ж, Тузла має грязеві джерела та мінеральні води. Острів цікавий з точки зору можливостей наукових розробок: тут ще не проведені археологічні дослідження, острів також є природним біозаповідником. В районі Азовського моря перебуває сто двадцять структур, перспективних для розробки родовищ нафти та газу, тільки в районі Тузли знаходиться сім нафтогазових родовищ. Крім того, Тузла знаходиться на шляху потужного Керч-Єнікальського транспортного потоку.

¹⁹ Дзагута В., Степаненко С. Песок окруженный водой // Время новостей. — 2003. — 24 октября.

Коса відділяє Чорне море від Азовського, ширина найширшої частини — близько 400 м. Під час сильних штормів дві третини тузлинської суші йде під воду. Спроби поглибити дно протоки відразу ж викликали ерозію піщаних берегів острова, а зменшення перерізу Керченської протоки призвело до збільшення тут швидкості течії. Найбільша швидкість течії спостерігається у протоці між островом Тузла і недобудованою дамбою, при цьому відбувається посилений розмив південно-східної частини острова.²⁰ Погіршились умови міграції риби між морями, оскільки основні промислові види Азовського моря (зокрема азовська хамса) навесні мігрують в Азовське море, а восени — у Чорне. Тяжкими стали наслідки будівництва і для захисту берегів Таманської. При північному вітрі у затоці формуються дуже високі нагони, відповідно руйнація берегів не зменшилась, а навіть збільшилась. Перелік негативних наслідків будівництва дамби можна продовжувати і доповнювати. Цьому присвячено дослідження, виконане фахівцями Українського наукового центру екології моря, Одеського національного університету ім. І. І. Мечнікова та ще кількох наукових установ.²¹

Для України сумним фактом є те, що під натиском Чорного моря зникає південна частина острова. Берег намагаються зміцнити бетонними блоками, але допомагає це мало — за 5 років зміло майже кілометр. У найближчому майбутньому багато зведених складних інженерно-природних систем в береговій смузі можуть в процесі саморуйнування викликати техногенні катастрофи. Спеціальна комісія Верховної Ради з питань забезпечення парламентського контролю над режимом державного кордону в районі острова Тузла заявляє про невідкладну необхідність будівництва захисних споруд.

Проблема Тузли повинна бути в центрі уваги української влади, оскільки вже втрачено більше 1100 метрів острова. Крім того, є небезпека, що зона розмивання з'єднається з внутрішніми озерами Тузли — це становить небезпеку для подальшого функціонування прикордонної застави. Необхідно терміново розробити відповідну державну програму. Якщо така сама екологічна ситуація буде ще рік, острів може просто зникнути з карти. На будівництво захисних споруд потрібно більше 10 мільйонів гривень.²²

Побоювання екологів, котрі попереджали про катастрофічні наслідки будівництва Росією дамби, що перегородила Керченську протоку, підтвердилися: Тузла поступово занурюється у воду. Крім того, експерти не раз заявляли, що дамба становить небезпеку для

²⁰ Тузла раздора: 5 лет спустя // Сегодня. — 2008. — 17 октября.

²¹ Вишневський В. Острів Тузла — клаптик землі української // Урядовий кур'єр. — 2005. — 7 вересня.

²² Тузла может исчезнуть с карты Украины // Корреспондент. — 2005. — 28 квітня 2005.

екології всього регіону. З урахуванням природно-географічних особливостей та історії формування кордону між Росією і Україною в акваторії Азовського моря, а також перспектив розвитку інтеграційних процесів, можливе надання кордону виключно економічного статусу під юрисдикцією тільки прибережних країн. Це надає реальну можливість розробки на основі двосторонніх угод правил ведення господарської, промислової та іншої діяльності, проходу іноземних суден по судноплавному фарватеру Азовського моря. Російські та українські судна будуть ходити по ньому вільно — і цивільні, й військові. А ось на вхід суден третіх країн, особливо іноземних військових кораблів, повинно бути отримано дозвіл і Росії, і України. Питання про делімітацію кордону в протоці відкладено. А океанологи стверджують, що проміжок в 109 метрів, що залишився між дамбою і косою, років за десять сам собою заповниться піском, так що острів Тузла знову стане частиною материка.

Але головне те, що конфлікт ініціював довгоочікуване формування національної самосвідомості українців: ніщо так не зміцнює український суверенітет, як небажання Росії його визнавати. Тузла має стати уроком для нас — маленький, Богом забутий острівець став для українського народу потужним об'єднуючим чинником. «Геополітика», придумана сторіччя назад, — слово, запозичене з грецької мови. Самі ж еліти, основоположники європейської «острівної» ментальності, рамок «гео» не дотримувалися і діяли, навпаки, у парадигмі таласократії — «панування на морях». Щирі спадкоємці греків з їхнім Архіпелагом і варягів з їхніми шхерами, українці встановлюють у Понті Евксинському свою, поки що малу таласократію.²³

²³ Сід І. Острів (Коса) Тузла: Війна міфів чи нова таласократія? // «Сообщение» (Москва). — 2003. — №12.

Розділ 3
РЕТРОСПЕКТИВНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ
ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ

Сосса Р. І. (Київ)

**Картографування
адміністративно-територіального устрою
радянської України у міжвоєнний період**

Сагач Оксана (Чернігів)

**Зміни в адміністративно-
територіальному поділі УСРР
на початку 20-х рр. XX ст.**

Архипова Світлана (Київ)

**Адміністративно-територіальні поділи
Києва в XX ст.**

Ростислав Сосса

**КАРТОГРАФУВАННЯ
АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО
УСТРОЮ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ
У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД**

Важливими історико-географічними джерелами для вивчення регіональної історії, територіальної організації в історичному вимірі є картографічні твори. Відображення елементів політичного, політико-адміністративного і адміністративно-територіального поділу території є необхідною складовою змісту абсолютної більшості карт і атласів, адже вибір території картографування найчастіше зумовлений політико-адміністративним чинником. Цінність використання картографічних джерел визначається їх основними властивостями — тими як картографічних моделей, а саме: математичний закон побудови, знаковість зображення, генералізація картографічного зображення, системність відображення дійсності.

Наочність та інформативність картографічного зображення виокремлюють картографічні джерела серед інших видів джерел. Використання карт і атласів як історико-географічних джерел передбачають знання дослідником тогочасних особливостей розроблення змісту карт, а також знання про рівень розвитку картографічного виробництва, картографічної науки, техніки та технологій. Джерелознавча оцінка картографічного джерела повинна містити насамперед дані про ступінь достовірності інформації, нанесеної на карту.

Перед тим, як перейти до викладу основного матеріалу про картографування адміністративно-територіального устрою території України у міжвоєнний період 1921–1941 рр., зазначимо деякі загальні риси цього напрямку тематичного картографування та його специфіку в історичному вимірі.

Найдокладніше інформація про політико-адміністративний устрій подається на спеціалізованих тематичних картах — політичних, політико-адміністративних, адміністративних, де вона становить основний їх зміст¹. Відповідно при створенні таких карт існують підвищені вимоги до актуальності та достовірності даних адміністративно-територіального поділу, а на картах зазначається дата, на яку подано адміністративні межі.

¹ Сосса Р. І. Політико-адміністративні й адміністративні карти України (1918–2008 рр.): Бібліографічний покажчик. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — 106 с.

Достатньо великий обсяг інформації про адміністративно-територіальний устрій містять загальногеографічні карти, у тому числі й топографічні. Такі карти комплексно передають дані про місцевість, зображаючи її основні елементи з однаковою відносною точністю та докладністю. До основних елементів змісту цих карт, поряд з гідрографією, рельєфом, ґрунтово-рослинним покривом, населеними пунктами та шляхами сполучень, відносять також державні кордони й адміністративні межі. Іноді загальногеографічні карти створюють без відображення рельєфу (або показують останній способом відмивки). Такі карти мають загальнооглядовий характер і часто містять докладну інформацію про адміністративно-територіальний устрій. Їх зазвичай називають оглядовими.

Особливістю картографування адміністративно-територіального устрою є його офіційна складова. Створювані адміністративні карти повинні базуватися насамперед на достовірній інформації, що забезпечується використанням актуальної географічної основи, офіційно наданих відповідними установами та організаціями матеріалів і даних щодо системи адміністративно-територіального устрою. Тому часто адміністративні карти мають статус офіційного видання. Правильність відображення змісту карти визначається як рівнем розвитку цього напрямку картографування і наявністю відповідних нормативно-технічних документів, так і наявністю належного виробничого та кадрового забезпечення для якісного відтворення інформації у картографічному вигляді.

Адміністративні карти, як зазначено вище, укладають на актуальній географічній основі, для чого використовують насамперед топографічні карти відповідного масштабу останніх років видання. Державний кордон і адміністративні межі, як правило, проходять уздовж берегової лінії озер і водосховищ, річок, залізниць, автомобільних шляхів, польових і лісових доріг, контурів населених пунктів і лісів. Тому докладність і точність відображення на карті загальногеографічних елементів основи сприяє достовірності показу адміністративно-територіального розмежування.

Перші роки радянської влади характеризуються складними процесами докорінної зміни соціально-економічної інфраструктури суспільства в умовах економічних негараздів і складної внутрішньої військово-політичної ситуації, що не могло не відобразитися у сфері топографо-геодезичної та картографічної діяльності. До того ж на території України, що входила до складу Російської імперії, не було спеціалізованих картографічних підприємств, які б готували до видання та тиражували карти і атласи.

Організаційно картографування радянської України визначалось передусім розвитком картографічних і топографо-геодезичних робіт в СРСР. 15 березня 1919 р. було створене Вище геодезичне управління (ВГУ) при науково-технічному відділі Вищої Ради Народного

Господарства для топографічного вивчення території РРФСР з метою розвитку продуктивних сил країни. ВГУ як загальнодержавний орган мало об'єднати та методично організувати топографо-геодезичну і картографічну діяльність усіх відомств, забезпечивши державу необхідними матеріалами. Створенням топографічних карт займалось також Військово-топографічне управління.

На початку 1924 р. для топографо-геодезичного забезпечення Південного економічного району СРСР (Україна, Крим, Молдавія) у Харкові створюється Українське геодезичне управління (УГУ) як республіканський територіальний підрозділ Вищого геодезичного управління. Численні реорганізації державної картографічної служби СРСР у 1920–1930 рр. не сприяли розвитку державного топографічного картографування в Україні та діяльності УГУ. На початку 1930 р. УГУ було реорганізовано в Український геодезичний трест, до складу якого входила і картографічна фабрика (створена в 1931 р. у Харкові, а наприкінці 1933 р. передана до Всесоюзного картографічного тресту). Діяльність картографо-геодезичної служби у «трестівський» період (1930–1935) була спрямована на обслуговування земельного, геологічного та інших відомств і не відповідала потребам державного картографування.

15 червня 1935 р. у складі Народного Комісаріату Внутрішніх Справ СРСР було утворено Головне управління державної зйомки та картографії (ГУДЗК НКВС), що відповідало за картографування всієї території держави. Утворення ГУДЗК загалом сприяло розвитку топографо-геодезичної та картографічної сфери діяльності. Повну організаційну самостійність картографо-геодезична галузь отримала 14 вересня 1938 р., коли постановою Раднаркому СРСР було утворено Головне управління геодезії та картографії (ГУГК) при Раді Народних Комісарів СРСР. Одними з основних завдань ГУГК стають створення державної топографічної карти СРСР і забезпечення потреб народного господарства, науки, культури, освіти сучасними картами і атласами, у тому числі й політико-адміністративними і адміністративними.

Характеризуючи в загальних рисах організаційне забезпечення проведення картографування території України в міжвоєнний період, слід також зазначити, що центром розвитку картографічної науки в Україні був тоді Український науково-дослідний інститут географії і картографії, заснований 1 жовтня 1927 р. у Харкові. Під керівництвом академіка С. Л. Рудницького інститут здійснив прикладні картографічні розробки, було видано низку картографічних творів, у тому числі й політико-адміністративних карт, розроблених співробітниками інституту².

² Шаблій О. І. Академік Степан Рудницький — фундатор української географії. — Львів-Мюнхен: Редакційно-видавничий відділ Львівського університету, 1993. — 223 с.

Упродовж 20-х років ХХ ст. численні політико-адміністративні і адміністративні карти в Україні випускали здебільшого місцеві організації (часто на низькому картографічному та поліграфічному рівні) й меншою мірою — картовидавничі підрозділи картографо-геодезичної служби. Цей період характеризується також випуском великої кількості бланкових варіантів карт адміністративно-територіального устрою.

Політико-адміністративні й адміністративні карти території радянської України 1921–1922 років відображали той адміністративний устрій, що залишився від Російської імперії — губернії, повіти та волості. У травні 1920 р. територія УСРР складалася з 12 губерній — Волинської, Донецької, Запорізької, Катеринославської, Київської, Кременчуцької, Миколаївської, Одеської, Подільської, Полтавської, Харківської, Чернігівської. Створені сільські ради як місцеві органи радянської влади і управління свого відображення на картах тоді ще не знайшли.

Автором перших політико-адміністративних карт України був С. Я. Хургін, який готував їх для різних відомств у Харкові (Центральне статистичне управління України, Народний комісаріат внутрішніх справ, Народний комісаріат освіти) у масштабах від 1:840 000 до 1:2 520 000. Серед них відзначимо багатоколірні «УССР. Схематическая административная карта Украины» масштабу 1:840 000 (адміністративно-територіальний устрій дано на 15 листопада 1921 р.), «Адміністраційну мапу Української Соц. Рад. Республіки» масштабу 1:1 680 000 (1922), а також «Шкільну мапу Української Соціалістичної Радянської Республіки» масштабу 1:1 050 000 (1922). На картах були відображені центри та межі губерній і повітів. «Адміністраційна мапа ...», створена на якісному картографічному рівні з докладним зображенням залізниць (двохколіїні, одноколіїні, що будуються) та шосе, доповнена таблицею, що містить інформацію про площу і населення губерній, кількість повітів (102) і волостей (1 989) в них.

Адміністративні карти губерній з відображенням меж повітів, а іноді й волостей, видавали губернські статистичні бюро переважно у масштабах 1:420 000 і 1:840 000 на основі відповідно десятиверстових і двадцятиверстових російських топографічних карт. Залежно від кваліфікації укладачів і рівня поліграфічного відтворення опубліковані карти досить сильно різняться між собою, відчутною є відсутність у розробників належного досвіду створення карт. Межі губерній, повітів і волостей відображає «Карта Екатеринославской губернии на 1 января 1922 г.» масштабу 1:420 000, що доповнена таблицею з переліком волостей за повітами із зазначенням площі та кількості населення в них. Межі волостей показані на «Карте Кременчугской губернии» (1921) масштабу 1:420 000, виданій Всеукраїнським державним видавництвом, і на «Карте

Одесской губернии» (1921) масштабу 1:840 000, яка підготовлена Одеським губернським статистичним бюро і відображає адміністративні межі на 25 січня 1920 р.

12 квітня 1923 р. II сесія ВУЦВК з метою скорочення апарату управління місцевих органів влади затверджує новий адміністративно-територіальний поділ Української РСР — губернія-округа-район-сільрада, ліквідувавши повіти та волості. Перекроюються межі губерній. Замість 102 повітів було утворено 53 округи, а замість 1 989 волостей — 706 районів. Кількість сільських рад зменшено з 15 696 до 9 037³. Період 1923-1925 рр. характеризується постійними безсистемними змінами мережі та меж округ, районів і сільрад. Кількість округ і районів щороку зменшується, а сільрад — збільшується. Влітку 1924 р. починають створювати національні адміністративно-територіальні одиниці у місцях компактного проживання національних меншин — сільські та селищні ради, райони. 12 жовтня III сесія ВУЦВК приймає рішення про створення на території Одеської та Подільської губерній Автономної Молдавської СРР. До її складу увійшли 11 районів Одеської, Балтської та Тульчинської округ.

Першу політико-адміністративну карту України з новим поділом («УССР. Административная карта Украины» масштабу 1:1 0500 із зазначенням меж губерній, округ і районів та їх центрів) видала у харківському видавництві «Пролетарій» Картографічна частина Народного комісаріату внутрішніх справ (за участю землемірно-технічного відділу Наркомзему. На карті, крім адміністративно-територіального устрою, докладно показано інфраструктуру транспорту (типи залізниць і залізничних станцій, шосейні та ґрунтові шляхи) та промисловості (рудники, заводи, фабрики), що дає підстави класифікувати її як адміністративно-економічну карту. Для повного уявлення про економічну складову змісту карти наведемо перелік видів промислових підприємств, які відображені на карті окремими умовними знаками: рудники кам'яновугільні, залізні, марганцеві, соляні; заводи металургійні, електрообладнання, машинобудівні, сільськогосподарського машинобудування, хімічні і содові, коксобензоліні, шкіряні, шкіряно-екстрактові, олійні, цукрові; фабрики фарфоро-фаянсово-скляні, паперові, взуттєві, тютюнові; підприємства текстильні, силікатні; соляні промисли; борошномельні млини. Такий тип адміністративних карт був досить поширеним в СРСР у 1920–1930-ті роки.

Згодом Народний комісаріат внутрішніх справ видав політико-адміністративну карту України масштабу 1:1 500 000 без економічної інформації, яку уклав І. Мальований.

³ Адміністративно-територіальний устрій України: історія та сучасність / Під заг. ред. В. Г. Яцуби. — К., 2002. — 270 с.

Новий адміністративно-територіальний устрій України відображають також адміністративні карти губерній. Катеринославське губернське статистичне бюро у 1923 р. видає на двох аркушах «Карту Екатеринославской губернии в границах 1923 г.» масштабу 1:420 000. Крім передачі традиційного змісту (центри та межі губерній, округ і районів) на карті окремо виділені колишні волосні села. Карта наочно відображає зміну мереж губерній: до складу Катеринославської губернії ввійшла територія Запорізької губернії, ліквідовані також Кременчуцька та Миколаївська губернії. На карті докладно відображена гідрографія. Кольорове розфарбування дано за округами, межі яких виділені сірим кантом. Межі районів показані штриховим знаком з вузьким червоним кантом.

Новий адміністративно-територіальний поділ містить багатоколірна «Административная карта округов и районов Киевской губернии (схематическая)» масштабу 1:420 000, яку видало Київське губернське статистичне бюро у 1923 р.

Серед адміністративних карт губерній цього періоду зустрічаються видання, на яких спеціальним умовними позначеннями виділені межі колишніх адміністративно-територіальних одиниць. «Карта Киевской губернии» (1923) масштабу 1:840 000 відображає адміністративно-територіальний устрій губернії одночасно 1922 і 1923 років. На карті показано центри округ і районів 1923 р., межі губернії, округ і районів 1923 р., центри повітів і волостей 1922 р., межі губернії, повітів і волостей 1922 р.

Цікавим виданням є «Карта административного деления Одесской губернии» масштабу 1:840 000, що опублікована Одеським губернським статистичним бюро у 1923 р. На карті показано межі округ і районів, спеціальними умовними позначеннями виділено межі волостей на 1 березня 1917 р. і межі районів по межах волостей 1 березня 1917 р. Червоною лінією зображено межі районів 1923 р. за земельними відводами соціалістичного землеустрою. Карта доповнена таблицею переліку округ і районів із зазначенням їх складових частин з колишніх волостей. Пікантність змісту цієї карти полягає в тому, що вона відображає межі нових адміністративно-територіальних одиниць округ і районів на 1 березня 1923 р., а новий адміністративно-територіальний поділ в Україні офіційно було упроваджено лише 12 квітня 1923 р.

Адміністративних карт округ упродовж 1923–1924 років у зв'язку з часовою обмеженістю було видано обмаль. Можна лише згадати «Карту Черниговского округа» (1924) масштабу 1:252 000.

19 лютого 1925 р. рішенням сесії ВУЦВК ліквідовано губернії та прийнято територіальний поділ з трьохступеневою системою врядування (округа-район-сільрада). Найвищою адміністративно-територіальною одиницею в Україні стає округа. Станом на 1 серпня 1925 р. територія УСРР складалася з автономної

республіки, 41 округи, 680 районів, 10 314 сільрад, 70 міських і 155 селищних рад.

Адміністративно-територіальні межі на 1 жовтня 1925 р. подає видана в Харкові «Адміністраційна карта Української Соціалістичної Радянської республіки» (1925) масштабу 1:1 250 000, укладена картографічною частиною Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР на основі постанов законодавчих органів і за матеріалами Центральної адміністративно-територіальної комісії. Це перша публікація політико-адміністративної карти України у статусі «Видання офіційне». Особливістю карти є відображення на ній спеціальним умовним позначенням територій (9 випадків), які були приєднані до Української СРР за постановою ЦВК СРСР від 16 жовтня 1925 р. від Білоруської СРР та Російської Федерації і ще не були розподілені між адміністративними одиницями. Так, від БСРР до УСРР була передана невелика територія до складу Коростенської округи на межі Словечненського і Овруцького районів, яка пізніше ввійшла до складу Словечненського району. Інші території відійшли до УСРР від Російської Федерації: на межі Конотопської та Глухівської округ (пізніше територія увійшла до складу Семенівського району Глухівської округи); дві території у Глухівській окрузі (згодом розподілені між Хильчичським і Середньобуданським та Середньобуданським і Есманьським районами); велика територія Путивельського району (згодом увійшла до складу Грузького і Буриньського районів Конотопської округи та Білопільського району Сумської округи, утворено Путивельський район Глухівської округи); у Сумській окрузі (згодом розподілена між Сумським і Краснопільським районами); дві території у Харківській окрузі (згодом одна була розподілена між Великописарівським і Сіннянським районами, а інша — ввійшла до складу Вовчанського району); на межі Куп'янської та Старобільської округ (згодом утворено Троїцький район у складі Куп'янської округи). За тією ж постановою ЦВК СРСР від 16 жовтня 1925 р. від УСРР відійшли Шахтинський і частина Таганрозького повітів. Одночасно видано багатоколірний бланковий варіант цієї карти.

Політико-адміністративні й адміністративні карти є не тільки важливими джерелами для дослідження змін адміністративно-територіального устрою, але й цінним матеріалом для вивчення змін назв географічних об'єктів, насамперед назв населених пунктів. У цьому відношенні виділимо «Мапу Української Соціалістичної Радянської Республіки» масштабу 1:1 250 000, укладену за офіційними даними Л. Кльованим (її географічну номенклатуру редагував неодмінний секретар Української Академії Наук академік А. Е. Кримський). Карта, очевидно, підготовлена на основі вищезазначеної «Адміністраційної карти ...» (1925), оскільки відображає території, передані до складу УСРР і ще не включені до складу

адміністративно-територіальних одиниць. Як відомо, у середині 1920-х рр. в офіційні документи та відповідно в картографічні твори було повернуто традиційно вживані форми назв населених пунктів⁴. На обох політико-адміністративних картах вживаються такі назви поселень як *Вовча* (пізніше змінена на *Вовчанськ*), *Гумань* (*Умань*), *Куп'янка* (*Куп'янськ*), *Лубні* (*Лубни*), *Прилука* (*Прилуки*), *Ромен* (*Ромни*), *Яремівка* (*Вереміївка*) тощо. На «Мапі УСРР» А. Е. Кримський порівняно з попереднім виданням вніс корективи до назв окремих поселень — *Артьомівськ* (було *Артемівськ*), *Маріюпіль* (*Маріупіль*), *Перекин* (*Перекоп*), *Сталін* (*Сталин*) тощо.

Адміністративні межі станом на 1 березня 1927 р. відображає «Адміністративна карта Української Соціалістичної Радянської Республіки» масштабу 1:1 250 000, що укладена картографічною частиною Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР і видана в Москві в типо-літографії ВТУ ім. Дунаєва. На карті показано кордон ССРР, державну межу УСРР, межу Автономної Молдавської СРР, окружні та районні межі; міста (столиці, окружні та районні центри), селища міського типу, залюднені пункти. Порівняно з аналогічною картою 1925 р. на даній карті було внесено багато змін у назви населених пунктів, що відображало масовий характер тогочасних перейменувань поселень за ідеологічними мотивами.

Перехід з 1925 р. на трьохступеневу систему адміністративно-територіального управління характеризується випуском численних і різних за змістом та навантаженням адміністративних карт округ. Географія випуску адміністративних карт порівняно з попередніми роками значно розширюється. Низький картографічний та поліграфічний рівень окремих карт пояснюється відсутністю на периферії фахівців-картографів належної кваліфікації, якісної актуальної топографічної основи та відповідної поліграфічної бази. У створенні адміністративних карт беруть участь передусім округові виконавчі комітети, статистичні бюро, земельні управління. З кінця 1920-х років до створення адміністративних карт все частіше залучаються спеціалізовані картографічні підприємства, що значною мірою сприяло підвищенню їх якості завдяки використанню актуальної та докладної географічної основи, яка базувалася на матеріалах топографічних знімів. Адміністративні карти округ укладені переважно у верстових масштабах (найчастіше 1:126 000, 1:210 000, 1:252 000, 1:420 000) та іноді в метричних масштабах (1:100 000 та ін.). Більшість карт видано українською мовою.

⁴ Лоза Ю. І. Україна. Оглядова мапа. Мірило 1:1 000 000. Пояснювальний текст. — К.: Мапа ЛТД, 1994; 1998. — 48 с.

За основним тематичним змістом можна виділити адміністративні карти округ, на яких відображено тільки районний поділ, і карти округ, на яких показано також і межі сільрад. До першого типу карт відносяться адміністративні карти Артемівської (масштаб 1:126 000, 1928 р.), Дніпропетровської (масштаб 1:126 000, 1927 р.), Запорізької (масштаб 1:300 000, 1928 р.), Катеринославської (масштаб 1:126 000, 1926 р.), Київської (масштаб 1:210 000, 1925 р.), Коростенської (масштаб 1:126 000, 1927 р.), Сталінської (масштаб 1:150 000, 1929 р.), Уманської (масштаб 1:126 000, 1925 р.) та інших округ.

На добротному картографічному рівні Київський окружний виконавчий комітет видав у 1925 р. «Адміністративну мапу Київської округи» масштабу 1:210 000. Карта має докладну топографічну основу: поселення (з кількістю населення до 1 000 дворів, до 5 000 дворів і понад 5 000 дворів); залізниці (двохколіїні, одноколіїні, запроєктовані чи які почали прокладати); шосе, бруковані шляхи, ґрунтові шляхи, польові дороги. Межі округи виділені широким кольоровим кантом, а межі районів — вузьким. Окремими умовними позначеннями показані поштово-телеграфні та поштові установи.

Оригінальну «Карту Артемовского округа» масштабу 1:126 000 з відображенням адміністративних меж округи та районів видало 1928 р. Артемівське окружне статистичне бюро. Додатково до традиційного тематичного навантаження на карті показано національний склад населення за населеними пунктами, який позначений підкресленням назв поселень переважаючої національності кольоровою рисою. Населені пункти з переважанням українського населення не підкреслені, а поселення, що не мають переважаючої національності — підкреслені рисками у кольорах домінуючих національних груп (українці, росіяни, німці, євреї, молдавани, болгары, білоруси). Завдяки фаховій підготовці карти до видання в Державному картографічному інституті в Ленінграді її картографічний рівень був визнаний доволі високим.

Подібною до попередньої за відображенням національного складу населення є двохаркушева «УСРР. Адміністративна карта Сталінської округи» (1929) масштабу 1:150 000, укладена картографічним відділом Українського геодезичного управління. Адміністративно-територіальні межі показані станом на 1 серпня 1929 р. за матеріалами окружних установ: статистичного бюро, земельного відділу й адміністративно-територіальної комісії. Способом підкреслення назв населених пунктів (місць оселення) виділено поселення з переважаючою більшістю однієї національності (українська, російська, німецька, грецька більшості), а у випадку поселень, де немає національностей з переважаючою більшістю, показано значніші з них (українці та росіяни, українці та німці).

Скромніший зміст мають «Мапа Коростенської округи» масштабу 1:126 000 (2 арк., 1927 р.), «Мапа Катеринославської округи в нових межах 1925 р.» масштабу 1:126 000 (2 арк., 1926 р.), «Мапа Дніпропетровської округи в нових межах 1927 р.» масштабу 1:126 000 (4 арк., 1927 р.). Навантаження об'єктами соціально-економічної інфраструктури (поштові та телеграфно-поштові установи, лікарні, агрономічні пункти тощо) на зазначених картах відносно невелике. Останні дві карти Катеринославської та Дніпропетровської округ дають можливість прослідкувати за змінами адміністративно-територіального устрою окремої округи упродовж 1925 і 1927 рр. Карта Коростенської округи доповнена таблицею, що містить дані про загальний та національний склад округи за переписом населення від 17 грудня 1926 р. та склад рад на 1 березня 1927 р.

Більше навантаження соціально-економічними об'єктами має двохаркушева «Мапа Запорізької округи» масштабу 1:300 000, що укладена Запорізьким Окрпланом у 1928 р. Хоча на карті виділено центри сільських рад, проте межі сільрад не нанесено. Карта характеризується докладним відображенням населених пунктів. Людність поселень подано шкалою до 50 дворів, 51-100, 101-500, 501-1 000 дворів. Крім того індексами, утвореними з перших букв, позначено тип поселень (місто, село, деревня, хутір, селище, колонія, радгосп). Карта доповнена додатковими картами Запорізького вузла споруджень Дніпрельстану та міста Запоріжжя з його околицями у масштабі 500 сажень в одному дюймі.

Інформативнішими щодо основного тематичного змісту є адміністративні карти округ, на яких поряд з межами районів відображено межі сільрад: «Адміністративна карта Вінницької округи на Поділлі» (масштаб 1:210 000, 1926 р.), «Мапа Криворізької округи» (масштаб 1:100 000, 1927 р., 5 арк.), «Мапа Лубенської округи» (масштаб 1:126 000, 1927 р., 4 арк.), «Схематична мапа Луганської округи» (масштаб 1:100 000, 1930 р., 4 арк.), «Схематична мапа Ніжинської округи» (масштаб 1:252 000, 192... р.), «Мапа Одеської округи» (масштаб 1:210 000, 1930 р.), «Мапа Первомайської округи» (масштаб 1:126 000, 1928 р., 4 арк.), «Адміністративно-територіальна мапа Полтавської округи» (масштаб 1:126 000, 1926 р., 6 арк.), «Адміністративна карта Роменської округи» (масштаб 1:175 000, 1926 р., 2 арк.), «Карта Черніговського округу» (масштаб 1:252 000, 1924 р.) та ін. За змістом, докладністю зображення географічної ситуації, тематичним навантаженням, художнім оформленням карти неоднорідні.

Докладну забудову населених пунктів і соціальну інфраструктуру відображають карти Полтавської та Лубенської округ (поштово-телеграфні та поштові установи, ветеринарні лікарні, амбулаторії та пункти, агропункти, агробази, трудові школи, лікарні, амбулаторії,

самостійні аптеки, лабораторії, дитячі консультації тощо). Обидві карти у вишуканому дизайні підготував художник-графік І. Д. Бутник (1881-1927). За єдиними підходами та в однаковому стилі створені карти Чернігівської та Ніженської округ. Карта Первомайської округи містить значний обсяг географічної та соціально-економічної інформації — численні заклади та установи, промислові підприємства, родовища корисних копалин, ареал магнітної аномалії, державні та селянські ліси тощо. Селища показані у градації до 150 дворів, до 500 дворів і більше 500 дворів.

На картах Вінницької (1926), Луганської (1930), Одеської (1930) округ поряд з адміністративно-територіальними межами показані й межі землекористувань.

Постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 2 вересня 1930 р. в Україні було ліквідовано окружний поділ і впроваджено нову двохступеневу систему адміністративно-територіального поділу (район-сільрада (міська, селищна)), що проіснувала до початку 1932 р. Дана постановою запровадила наступний поділ: автономна республіка, 18 міст, які безпосередньо підпорядковані центрові, 484 райони. Проте кількість адміністративно-територіальних одиниць постійно змінюється. Лише до квітня 1931 р. було ліквідовано як економічно маломісних більше 100 адміністративних районів. Такий територіальний устрій у зв'язку з незначним періодом існування не мав належного картографічного забезпечення.

Адміністративні межі станом на 20 квітня 1931 р. містить бланкова одноколірна «Адміністративна карта Української Соціалістичної Радянської Республіки» масштабу 1:3 000 000, підготовлена Центральною адміністративно-територіальною комісією при Президії ВУЦВКу як офіційне видання. Карта, що укладена та видана Харківською картографічною фабрикою, відображає, згідно формулювання в легенді, кордон СРСР, державну межу УСРР, межу Автономної Молдавської Соціалістичної Радянської Республіки (АМСРР), межі районів і міськрад. Карту доповнює таблиця з переліком адміністративно-територіальних одиниць УСРР, а саме: 11 районів АМСРР, 20 міст, безпосередньо підпорядкованих центрові, 363 райони, серед яких були 25 національних районів — російські (8), німецькі (7), болгарські (3), грецькі (3), єврейські (3) та польський (1). Друге видання цієї карти подає без змін інформацію про адміністративні межі станом на 25 травня 1931 р.

Докладніше відображено районні межі на багатоколірній «Блянковій карті Української Соціалістичної Радянської Республіки» масштабу 1:1 400 000, що була розроблена Сектором районування Вищої ради народного господарства УСРР для нанесення показників розміщення промисловості та корисних копалин. Населені пункти за даними 1929 р. виділені шрифтами за чисельністю населення (до 5 тис. мешканців, 5-10 тис., 10-25 тис., 25-50 тис., 50-100 тис.,

понад 100 тис.) і рисунком пунсона за чисельністю робітників (до 100 робітників, 100–500, 500–1 000, 1 000–5 000, 5 000–20 000, понад 20 000). Адміністративні центри підкреслені червоною лінією. Додаткова таблиця містить перелік районів (всього 363), міськрад (20) і районів АМСРР (11). Карта професійно укладена та видана на Харківській картографічній фабриці і відображає адміністративно-територіальний поділ станом на 20 травня 1931 р.

Чергова реформа адміністративно-територіального устрою на початку 1932 р. знову повертає систему територіального управління до трьохступеневої, упровадивши області як адміністративні одиниці першого порядку. 27 лютого 1932 р. сесія ВУЦВК ухвалила утворити на території УСРР, крім існуючої Молдавської АСРР, 5 областей — Вінницьку, Дніпропетровську, Київську, Одеську, Харківську. До складу областей увійшли 16 міст, безпосередньо підпорядкованих областям, і 431 район. Адміністративно-територіальні одиниці території Донбасу залишилися у підпорядкуванні союзного центру⁵. Необхідність введення нового поділу була зумовлена насамперед економічними факторами — потребою централізованого управління народним господарством. З таких позицій в СРСР тоді розробляли схеми економічного районування, нехтуючи природні та етнічні фактори. Створення занадто великих областей досить скоро викликало потребу їх дроблення.

Бюро Економкартографії об'єднання «Укргеодезія» видає багатоколірну «Блянкову карту Української Соціалістичної Радянської Республіки» масштабу 1:1 400 000, що вперше відтворює обласний адміністративний поділ. Це було перевидання попередньої бланкової карти, розробленої та виданої Сектором районування Вищої ради народного господарства УСРР у 1931 р. Потовщеними червоними лініями на карті вдруковано межі новоорганізованих областей, а тонкішими червоними лініями — межі районів Донбасу. Градації населених пунктів за чисельністю населення та робітників залишилися без змін.

Перші власне політико-адміністративні карти Української СРР з територіальним поділом за обласною системою врядування видає у Харкові Центральна адміністративно-територіальна комісія при Президії ВУЦВКУ (перше видання у масштабі 1:2 200 000, наступні — у масштабі 1:2 000 000), а картоукладальні роботи при підготовці цих карт до видання здійснює харківська картографічна фабрика «Держкартографія» (пізніші назви — «Укрдержкартографія», Українська картографічна фабрика, 11-та Картфабрика ГУДЗК НКВС СРСР, 4-та Картфабрика ГУГК при РНК СРСР). Карти мають статус

⁵ *Верменич Я. В.* Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування: У 2-х част. — К., Інститут історії України НАН України, 2009. — Ч. 2. — С. 63.

офіційного видання і відображають центри та межі областей і районів. У зв'язку з численними змінами адміністративно-територіального устрою (утворення нових областей, укрупнення районів, утворення нових міст з безпосереднім підпорядкуванням обласним органам, зміни категорій населених пунктів тощо) упродовж 1932-1934 років виходить 6 видань «Адміністративної карти Української Соціалістичної Радянської Республіки». За ними можна не тільки прослідкувати тогочасні зміни територіального поділу, але й відстежити тенденції у перейменуваннях назв населених пунктів.

Нове видання політико-адміністративної «Карти Української Радянської Соціалістичної Республіки» масштабу 1:2 000 000, що фактично є продовженням попередньої серії із шести карт, випускає у 1937 р. Адміністративно-територіальна група організаційного відділу ЦВК УРСР. Картографічні роботи та друк карти здійснює Державна картографічна фабрика у Харкові. Карта, що професійно випущена на доброму картографічному та поліграфічному рівні, відображає адміністративні межі станом на 15 січня 1937 р. Межі районів і міськрад зображені червоними суцільними тонкими лініями, що значно підвищило читаність і наочність карти, адже на попередній серії вони були показані маловиразними точками. Особливістю тогочасного адміністративно-територіального устрою стало утворення округів у Вінницькій (Могилів-Подільський, Кам'янець-Подільський, Проскурівський, Шепетівський) та Київській (Житомирський, Новоград-Волинський, Коростенський) областях. Межі округів показано товстішими червоними лініями, а їх центри підкреслено пунктирною лінією.

З введенням системи обласного поділу адміністративні карти областей у 1932-1937 роках видають як відомчі обласні організації, так і картографічні підприємства. Проте серед першого типу видань стає дедалі більше карт, які готуються до видання на державних спеціалізованих картографічних підприємствах. Найчастіше обласні організації видають адміністративні карти, у тому числі й бланкові Київської, Одеської та Харківської областей. Однією з перших Організаційний комітет Київської області видав карту «УСРР. Адміністративна карта Київської області» масштабу 1:1 400 000, що відображає адміністративні межі станом на 9 лютого 1932 р. Згодом Київський обласний виконавчий комітет видав адміністративну карту області з аналогічною назвою але більшого масштабу — 1:504 000 (12 верст в одному дюймі). У 1936 р. виходить у світ «Адміністративна карта Київської області» масштабу 1:500 000, яку уклав Український науково-дослідний інститут географії і картографії. Адміністративні межі на карті дано станом на 1 травня 1936 р. Карта наочно показала постійні зміни адміністративно-територіального устрою, що тоді відбувалися. Порівняно з попередніми

виданнями (не беручи до уваги передачу 29 районів до складу Чернігівської області) значно збільшилася кількість районів, практично з кожного району стало два. Промовистими були зміни назв районних центрів: *Пулин* перейменовано у *Червоноармійськ*, *Хатне* — ім. *Л. М. Кагановича*, *Городище* — ім. *Г. І. Петровського*.

Одеська обласна планова комісія видала у 1937 р. на чотирьох аркушах «Адміністративну карту Одеської області» масштабу 1:250 000, яку фахово уклала Харківська державна картографічна фабрика. На карті подано докладну топографічну основу. Особливістю карти стало відображення економічного змісту: виділено спеціалізацію радгоспів (зернові, насінницькі, вівчарські, бавовняні, свинарські, скотарські, садові, бурякові), окремим умовним позначенням показані машинно-тракторні станції.

Серед другого типу адміністративних карт, розроблених і підготовлених спеціалізованими картографічними підприємствами, переважають видання з адміністративно-економічним змістом, які одночасно з адміністративно-територіальним устроєм території відображають найголовніші галузі промисловості та сільського господарства. Такий тип господарсько-адміністративної карти області активно опрацьовувався державною картографо-геодезичною службою СРСР і був для неї основним. Наочним прикладом тут може слугувати «Карта Харківської області» (1934) масштабу 1:400 000, що укладена та видана Українською картографічною фабрикою Держкартотресту. На докладній і точній топографічній основі скрупульозно укладено адміністративні межі області та районів за даними Центральної адміністративно-територіальної комісії ВУЦВКу та Обласної адміністративно-територіальної комісії станом на 20 березня 1934 р. Адміністративні центри підкреслено червоними лініями: товстішими — центри районів, тонкішими — центри сільрад. Із елементів транспорту та зв'язку показані залізниці (двохколіїні, одноколіїні), шляхи (шосе, бруковані, інші ґрунтові), телеграф, телефонна станція, пошта. Спеціальними умовними позначеннями відображено найголовніші галузі промисловості та сільського господарства, а буквеними індексами — ще й підгалузі. Таким чином на карті показані заводи та фабрики (машинобудування та металовиробів, будівельних матеріалів, текстильні, цукрові, харчові, спирто-горілчані); кар'єри (глина, крейда, граніт, кам'яне вугілля, фосфорит, пісок); радгоспи (зернові, бурякові, технічних культур, тваринницькі, садово-городні); МТС (зернові, овочево-картопляні, бурякові).

У другій половині 1930-х років державна картографо-геодезична служба завершує опрацювання єдиних підходів до відображення адміністративно-територіального устрою на політико-адміністративних і адміністративних картах та налагоджує їх системний випуск картографічними фабриками. Поступово виконання картографічних

робіт, у тому числі й створення адміністративних карт, здійснюється виключно державними спеціалізованими картографічними підприємствами.

Упродовж другої половини 1937 — початку 1939 рр. в Україні утворено 9 нових областей, що було обумовлено переходом від територіального управління до галузевого, а також намаганням союзного центру мінімізувати вплив місцевих органів влади. 22 вересня 1937 р. створено Житомирську, Кам'янець-Подільську, Миколаївську та Полтавську області. 3 червня 1938 р. шляхом розукрупнення Донецької області організовано Сталінську та Ворошиловградську області. А 10 січня 1939 р. утворено Запорізьку, Кіровоградську та Сумську області.

Випуск Харківською картографічною фабрикою у 1938–1939 роках першої серії із 16 адміністративних карт всіх адміністративно-територіальних одиниць першого порядку України (Вінницька, Ворошиловградська, Дніпропетровська, Житомирська, Запорізька, Кам'я — нець-Подільська, Київська, Кіровоградська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Сталінська, Сумська, Харківська (два видання), Чернігівська області та Молдавська АРСР) свідчив про завершення першого етапу опрацювання єдиного типу адміністративної карти в ГУГК СРСР, що було закріплено створенням союзної інструкції з укладання та видання адміністративних карт автономних республік, країв і областей⁶. Обласні карти видані у масштабах 1:350 000, 1:400 000 і 1:500 000 на точній географічній основі. Для математичної побудови карт було використано значну кількість проекцій: конічна рівнокутна (найчастіше), азимутальна рівнокутна, конічна Гауса на січному конусі, конічна рівнопроміжна по меридіану, конформна Гауса на січному конусі, поліконічна. На обласних картах показані межі областей і районів. Територія районів пофарбована різними кольоровими фонами. По центру штрихового знаку районної межі для покращення наочності додатково дано тонкий кольоровий кант. Районні межі подано лише на основній території. На суміжній території від обласних меж зазначено виходи районних меж і розміщені підписи назв районів. На «Адміністративній карті Молдавської АРСР» (1939) масштабу 1:300 000 показано також межі сільських рад. Населені пункти відображені за адміністративним значенням (столиця УРСР, центри областей та автономної республіки, міська рада, підпорядкована області, центри районів, центри сільрад, іноді ще міськради та ради селищ міського типу) і за чисельністю населення (понад 500 000 мешканців, 100 000 — 500 000, 50 000 — 100 000, 20 000 — 50 000, 10 000 — 20 000, 2 000 — 10 000, 500 — 2 000, до 500; деякі карти найнижчу градацію мають до 2 000 мешканців). На картах

⁶ Ларин Д. А. Политические и политико-административные карты // 50 лет советской геодезии и картографии. — М.: Недра, 1967. — С. 310—317.

Ворошиловградської та Сталінської областей рисунком пунсона і шрифтом виділено лише адміністративне значення поселень: центр області, центри міськрад, центри селищних (на карті — *посилкових*) рад, центри сільрад. Окремими умовними позначеннями виділені радгоспи та машинно-тракторні станції. Карти доповнено таблицями «Список адміністративних районів області», в яких наведено назви районів і райцентрів, індекс кодової сітки, де знаходиться центр району.

Великі зміни адміністративно-територіального поділу Харківської області зафіксовані на виданих картах 1938 і 1939 рр., що було пов'язано з утворенням Сумської області. На другому виданні карти Харківської області 1939 р. кількість адміністративних районів зменшена із 42 до 33: до складу новоутвореної Сумської області передано 12 районів і зі складу Харківського району виділено окремо Дергачівський район. У зв'язку із зменшенням території області змінено формат і компонування карти.

Таким чином уперше на загальнодержавному рівні було реалізовано певну уніфікацію змісту адміністративних карт і картографічних способів його відтворення. Хоча карти областей України були створені у трьох масштабах і різних проєкціях, не завжди були оформлені однаковими шрифтами підписів назв географічних об'єктів і мали однакові легенди, умовні позначення та позарамкове оформлення (у тому числі й заголовки карти), проте це була серія однотипних адміністративних карт. На адміністративних картах перестали показувати об'єкти промисловості та зв'язку, що, можливо, було обумовлено режимними обмеженнями. Із елементів економічного змісту залишилось відображення радгоспів (без виділення їх спеціалізації) і машинно-тракторних станцій. Тобто, попередній тип господарсько-адміністративної карти області подальшого розвитку не одержав.

Наступні значні зміни в адміністративно-територіальному устрої відбулися у 1939–1940 рр. після приєднання до УРСР Західної України, Північної Буковини та частини Бессарабії. Указами Президії Верховної Ради СРСР від 4 грудня 1939 р. у складі УРСР утворено Волинську, Дрогобицьку, Львівську, Ровенську, Станіславську і Тернопільську області, а від 7 серпня 1940 р. — Чернівецьку і Акерманську (з грудня 1940 р. — Ізмаїльська) області.

Упродовж 1940–1941 рр. Харківська картографічна фабрика видає другу серію адміністративних карт областей України у масштабах 1:400 000 і 1:500 000. Всього видано 11 карт — Вінницької, Волинської, Дрогобицької, Житомирської, Кам'янець-Подільської, Київської, Львівської, Миколаївської, Полтавської, Станіславської і Тернопільської областей; адміністративні карти Ізмаїльської, Ровенської та Чернівецької областей до початку Великої вітчизняної війни СРСР не були видані. Порівняльний аналіз карт серії свідчить

про продовження пошуків подальшого удосконалення цього типу тематичної карти. Упорядковано використання проєкцій — в основному карти укладені в кінчній рівнокутній проєкції. Завдяки нанесенню вздовж районних меж з внутрішньої сторони кольорового канту, похідного від фону території району, змінено загальне кольорове оформлення карт. Новим стало відображення меж міст, що підпорядковані обласним виконавчим комітетам. Було уніфіковано шрифти назв населених пунктів, на суміжній території показано повністю районні межі, удосконалено окремі умовні позначення тощо. Градація населених пунктів за чисельністю населення залишилася без змін. За адміністративним значенням виділяють: центр області, міста, підпорядковані облвиконкому, центри районів, селища міського типу не центри районів, центри сільрад. Іноді зустрічаються випадки використання різних кольорів для передачі пунсонів населених пунктів і шляхів сполучення. Залишилось зображення радгоспів і, на окремих картах, машинно-тракторних станцій. Карти доповнені таблицею «Список адміністративних районів області» та інформацією про дату, на яку відображені адміністративні межі; дату утворення області; площу; відстань по залізниці від центру області до Москви і Києва. На виданих картах у випускних даних появилася зазначення видавничої організації — Головне управління геодезії і картографії при РНК СРСР.

Карти шести областей були видані у складі першої та другої серій. Адміністративні карти Вінницької (1938 р.; 1941 р.) і Житомирської (1939 р.; 1940 р.), за винятком відображення меж міст, що підпорядковані облвиконкомом, на всіх картах другої серії, не містили змін територіального устрою. Мінімальні зміни були на картах Кам'янець-Подільської області (1938 р.; 1940 р.): у межах Городок-Проскурівського району утворено Фельштинський і Городецький райони, а назву райцентру *Городок-Проскурівський* змінено на *Городок*. Значно більші зміни зафіксовані на картах трьох інших областей, що було обумовлено створенням у січні 1939 р. Запорізької, Кіровоградської та Сумської областей. На картах Київської області 1938 і 1940 рр. кількість районів області зменшилась з 58 до 53 за рахунок передачі Златопольського, Кам'янського, Олександрійського, Підвисоцького та Чигиринського районів до складу новоутвореної Кіровоградської області. Великі зміни адміністративно-територіального поділу відображені на карті Миколаївської області 1940 р. Загальна кількість районів області станом на 1 червня 1940 р. зменшилась від 41 району (на 1 січня 1938 р.) до 26. 13 районів увійшло до складу Кіровоградської області, 2 райони — до Запорізької області; зі складу Херсонського району виділився Білозірський; німецький національний район ім. Фріца Геккерта увійшов до складу Велико-Олександрівського району. По карті Полтавської області 1941 р. порівняно з першим виданням 1938 р. можна прочитати передачу двох районів

(Липово-Долинського, Синівського) до складу Сумської області та двох районів (Ново-Георгіївського, Онуфріївського) до складу Кіровоградської області, а також виділення на території Опішнянського району Котелевського району з передачею йому п'яти сілрад Чутівського району.

У рамках другої серії 1940-1941 рр. було видано 5 адміністративних карт масштабу 1:400 000 новоутворених областей на західно-українських землях, що ввійшли до складу УРСР після 17 вересня 1939 р. Ці карти мають певні відмінності порівняно з іншими картами серії: заголовок («Волинська область УРСР. Адміністративна карта» замість «УРСР. Адміністративна карта Вінницької області») і його розміщення над верхньою рамкою; додатково вміщено карту області в складі УРСР; використано іншу градацію населених пунктів за чисельністю населення (понад 200 000 мешканців, 25 000–75 000, 5 000–25 000, 1 000–5 000, до 1 000 мешканців). Проте засадничі підходи до створення цих карт однакові з іншими картами серії.

Таким чином упродовж міжвоєнного періоду було здійснено поступовий перехід у створенні політико-адміністративних і адміністративних карт від місцевих установ і організацій різних відомств до спеціалізованих картографічних підприємств державної картографо-геодезичної служби. Ці процеси проходили на тлі монополізації державою виконання топографо-геодезичних і картографічних робіт. Постійні зміни адміністративно-територіального устрою в УРСР зумовлювали необхідність частого випуску політико-адміністративних і адміністративних карт. Створення політико-адміністративних карт УРСР не було достатньо опрацьоване і не мало системного та масового характеру. ГУГК СРСР розробив і практично реалізував створення єдиного типу адміністративної карти області, видання яких на територію УРСР стала забезпечувати Харківська картографічна фабрика. До 1941 р. в УРСР було налагоджено регулярний випуск адміністративних обласних карт, достатньо уніфікованих і стандартизованих за змістом і зображувальними засобами у відповідності до вимог союзної інструкції з укладання та видання адміністративних карт автономних республік, країв і областей.

Оксана Сагач

**ЗМІНИ В АДМІНІСТРАТИВНО-
ТЕРИТОРІАЛЬНОМУ ПОДІЛІ УСРР
НА ПОЧАТКУ 20-х рр. ХХ ст.**

Територіально-ієрархічна структура у кожній країні виростає з історичного досвіду тривалого співіснування людських спільнот і вибудовується відповідно до владної ієрархії. У ній мають враховуватись розміри і освоєність території, густота населення і його етнічні характеристики, стан комунікацій, історичний досвід соціально-економічних міжрегіональних зв'язків.

Сучасний національно-територіальний простір України є результатом тривалої еволюції, оскільки, на кожному новому історичному етапі, тут виникали нові центри тяжіння і нові просторові конфігурації. Основними одиницями адміністративно-територіального поділу в різні часи були землі, волості, воєводства, повіти, полки, сотні, намісництва, губернії, комітати, жупи, округи, райони, області.

В традиціях районування України відбилися сформовані історично особливості, пов'язані із способами розселення людей, природо-користуванням, організацією господарства, соціальним устроєм. В міру розвитку соціальних процесів зменшувалась роль природних факторів, натомість зростало значення соціокультурних, сполучених із політичними розрахунками.

У радянському баченні адміністративно-територіальна одиниця являла собою штучно створений просторово політичний інститут, підпорядкований модернізаційним завданням. Ця штучність допускала часті зміни територіальних конфігурацій і зумовлювала нестійкість територіальних утворень. Запровадження у 20-х рр. ХХ ст. районного рівня адміністративно-територіального устрою не ґрунтувалось на реальних потребах, а мало на меті створення вузлових пунктів реалізації директив партії і радянської влади.¹

Роботи по районуванню УСРР почалися з 1 лютого 1922 р., коли ВУЦВК видав постанову «Про адміністративно-територіальний поділ України», яка забороняла губернським та повітовим виконкомом проводити будь-які територіальні перетворення самостійно. Її метою було проведення змін поділу за єдиним для всієї УСРР планом,

¹ *Верменич Я. В.* Територіальна організація в Україні як наукова проблема: регіонально-історичний та політико-адміністративний виміри. — К., 2008. — С. 42–71.

основуючись на економічних ознаках та наукових даних.² Принципи проведення першого адміністративно-територіального поділу республіки були затверджені III сесією ВУЦВК VI скликання у постанові від 25 жовтня 1922 р. «Про адміністративно-територіальний поділ України і спрощення радянського апарату». Ця постанова лягла в основу проведення першого етапу реформи — скорочення чисельності повітів і волостей та створення замість них округів чисельністю від 400 до 600 тис. чоловік та районів чисельністю від 25 до 40 тис. чоловік, за рахунок чого існуючі адміністративно-територіальні одиниці збільшувались за розміром, а їх чисельність, відповідно, зменшувалась.³ Таким чином в територіальну структуру адміністративних одиниць вносилась однорідність та з'являлась можливість враховувати їх господарчо-економічні особливості, на яких, у подальшому, повинен був базуватись розвиток округів.

Однією з причин реформування адміністративно-територіального устрою була стихійність та хаотичність будь-яких територіальних змін, починаючи з 1917 р. — створення УСРР і закінчуючи 1923 р. — початком адміністративно-територіальної реформи. Єдиною закономірністю, по відношенню до цієї стихійності, було збільшення загальної кількості адміністративно-територіальних центрів за рахунок реформування старих і створення нових губерній, повітів та волостей. Так, у лютому 1919 р. Раднарком УСРР видав декрет про утворення Донецької губернії, до складу якої увійшли Словяно-сербський та Бахмутський повіти Катеринославської губернії. Центром новоствореної губернії стало місто Луганськ.⁴ Згідно постанови ВУЦВК «Про затвердження меж і складу Донецької губернії» від 16 квітня 1920 р., до складу губернії, крім вище означених, увійшли Маріупольський повіт Катеринославської губернії, Старобільський та частини Ізюмського і Куп'янського повітів Харківської губернії, Таганрозький округ та частини Донецького і Черкаського округів Донської області РРФСР.⁵ У грудні 1920 р. центр був перенесений з Луганська у місто Бахмут.⁶

На відміну від інших губерній УСРР, Донецька губернія була поділена на райони, а не на волості. Районний поділ залишився тут з часів Російської імперії, коли існував поруч з повітовим. Самі райони об'єднували близько розташовані рудники й заводи і були, скоріше, економічною категорією. Ще до введення в дію

² ЗУ України. — 1922. — № 5. — Ст. 74.

³ ЗУ України. — 1922. — № 45. — Ст. 668.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі ЦДАВО). — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 1056. — Арк. 1-7.

⁵ ЗУ України. — 1920. — № 7. — Ст. 121.

⁶ ЦДАВО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 333. — Арк. 12-18.

постанови «Про затвердження меж і складу Донецької губернії», 17 січня 1920 р., Донецький губревком видав постанову про її поділ на одинадцять районів.⁷ Кількість районів не залишалась стійкою, тільки протягом 1920 р. вона декілька разів змінювалась. Так у серпні їх кількість збільшилась до тринадцяти: Боково-Хрустальський, Гришинський, Алчевський, Єнакіївський, Лисичанський, Каменський, Луганський, Маріупольський, Олександрово-Грушевський, Слов'янський, Старобільський, Таганрозький, Юзівський. Райони ділились на підрайони, а підрайони, в свою чергу, на волості. Згодом волості були ліквідовані у всіх районах, крім Слов'янського. У 1921 р. районний адміністративно-територіальний поділ був заміненний повітовим.⁸

У квітні 1919 р. Мглинський, Новозибківський, Стародубський та Суразький повіти Чернігівської губернії, в результаті угоди, укладеної між представниками республік, були передані РРФСР. Означені повіти увійшли до складу новоствореної Гомельської губернії.⁹

Постановою ВУЦВК від 10 травня 1919 р. Херсонську губернію було розділено на дві: Одеську з центром в Одесі і Херсонську з центром в Миколаєві. 28 січня 1920 р., після звільнення півдня України від денікінців, Всеукрревком видав нову постанову, щодо розділення Херсонської губернії на Одеську і Херсонську, остання, 13 березня 1920 р. і 25 грудня 1920 р., повторно, була перейменована у Миколаївську. До складу Одеської губернії увійшли повіти: Тираспольський, Одеський, Очаківський та Ананьївський. Згідно постанови ВУЦВК від 18 серпня 1920 р. до неї також був приєднаний Балтський повіт з Подільської губернії.¹⁰ До складу ж Миколаївської увійшли Миколаївський, Єлисаветградський, Херсонський, Олександрійський та Дніпровський повіти. Останній раніше входив до складу колишньої Таврійської губернії. У серпні 1920 р. місто Очаків було передане до Миколаївської губернії.¹¹

У 1920 р. були створені Олександрівська та Кременчуцька губернії. Проект створення Олександрівської губернії, з центром у місті Олександрівськ, був затверджений ВУЦВК 8 липня та додатково 30 липня 1920 р.¹² До її складу увійшли Мелітопольський та Бердянський повіти з колишньої Таврійської губернії і Олександрівський повіт з Катеринославської губернії. Згодом

⁷ ЦДАВО. — Ф.5. — Оп. 1. — Спр. 331. — Арк. 3–14.

⁸ Там само. — Арк. 22 — 33, 89.

⁹ Державний архів Чернігівської області. — Ф. Р-942. — Оп. 1. — Спр. 60. — Арк. 169.

¹⁰ ЦДАВО. — Ф.5. — Оп. 1. — Спр. 345. — Арк. 3–31.

¹¹ ЦДАВО. — Ф.1. — Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 4–36.

¹² ЦДАВО. — Ф.5. — Оп. 1. — Спр. 328. — Арк. 34.

кількість повітів збільшилась за рахунок створення Велико-токмацького та Гуляйпільського. 23 березня 1921 р. ця губернія була перейменована у Запорізьку.¹³

Згідно вище названої постанови ВУЦВК від 8 липня та додатково 30 липня 1920 р. була створена Кременчуцька губернія, з центром у місті Кременчук. До складу цієї губернії увійшли Золотоношський, Хорольський, Кременчуцький повіти з Полтавської губернії, Чигиринський та Черкаський з Київської губернії та Олександрійський з Миколаївської.¹⁴

У 1920 р. до складу УСРР входило дванадцять губерній: Волинська, Подільська, Київська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Одеська, Миколаївська, Катеринославська, Олександрівська, Донецька, Кременчуцька.¹⁵ Ці губернії різнилися за площею, чисельністю населення, кількістю повітів. Так Донецька губернія складалась з 13 районів, які названі вище. Полтавська, Чернігівська та Волинська — з дванадцяти повітів кожна. Полтавська складалась з Гадяцького, Зіньківського, Костянтиноградського, Кобеляцького, Лохвицького, Лубенського, Миргородського, Переяславського, Пирятинського, Полтавського, Прилуцького, Роменського повітів; Чернігівська — з Борзнянського, Глухівського, Городнянського, Козелецького, Конотопського, Кролевецького, Ніжинського, Новгород-Сіверського, Остерського, Сосницького, Чернігівського, Шосткінського; Волинська, відповідно — з Володимиро-Волинського, Дубенського, Житомирського, Ізяславського, Ковельського, Кременецького, Луцького, Овруцького, Острозького, Новоград-Волинського, Ровенського, Старокостянтинівського.¹⁶ Згодом кількість повітів у Волинській губернії скоротилась, оскільки за мирним договором від 18 березня 1921 р. до Польщі відійшли Володимиро-Волинський, Дубенський, Ковельський, Кременчуцький, Луцький, Ровенський повіти та місто Острог з частиною повіту.¹⁷

Київська, Харківська та Подільська губернії складались з одинадцяти повітів кожна. Київська — з Білоцерківського, Бердичівського, Звенигородського, Канівського, Київського, Липовецького, Радомишльського, Сквирського, Уманського, Таращанського та Чорнобильського; Харківська — з Ахтирського, Богодухівського, Валківського, Вовчанського, Зміївського, Сумського, Лебединського, Ізюмського, Куп'янського, Чугуївського та Харківського; Подільська — з Брацлавського, Гайсинського, Вінницького, Літинського, Летичівсь-

¹³ Там само. — Арк. 27, 59–60, 82.

¹⁴ ЦДАВО. — Ф.5. — Оп. 1. — Спр. 340. — Арк. 1–13, 71.

¹⁵ Область // Большая советская энциклопедия. Третье издание. — М., 1974. — Т.18. — С. 547–557.

¹⁶ ЦДАВО. — Ф.1. — Оп. 2. — Спр. 659. — Арк. 39–40.

¹⁷ Область // Большая советская энциклопедия. Третье издание. — М., 1974. — Т.18. — С.551–555.

кого, Могилівського, Ольгопільського, Проскурівського, Кам'янецького, Ушицького, Ямпільського повітів відповідно. Одеська та Кременчуцька губернії складались з шести повітів кожна. Одеська — з Ананівського, Балтського, Вознесенського, Первомайського, Одеського, Тираспольського; Кременчуцька — з Олександрійського, Золотоношського, Кременчуцького, Хорольського, Черкаського та Чигиринського повітів. Катеринославська губернія складалась з п'яти повітів — Верхньодніпровського, Катеринославського, Криворізького, Новомосковського та Павлоградського. Миколаївська губернія складалась з чотирьох повітів — Дніпровського, Миколаївського, Єлизаветградського, Херсонського. Олександрівська, найменша, з трьох повітів — Бердянського, Мелітопольського та Олександрівського.¹⁸

За таких умов, у 1920-х рр. на Україні почалась заміна всієї системи поділу новою. У 1922 р. відбулося скорочення кількості адміністративно-територіальних одиниць. Так, згідно постанови ВУЦВК від 21 жовтня 1922 р. були ліквідовані Кременчуцька та Запорізька губернії. Запорізька була приєднана до Катеринославської губернії. До цієї ж губернії приєднувався Олександрійський повіт Кременчуцької губернії. Кременчуцький, Золотоношський та Хорольський повіти останньої приєднувались до Полтавської, а Черкаський та Чигиринський до Київської. За вищезначеною постановою Миколаївська губернія приєднувалась до Одеської. Таким чином наприкінці 1922 р. УСРР складалась з дев'яти губерній замість дванадцяти.¹⁹

З метою підготовки і проведення реформи, згідно постанови ВУЦВК від 29 листопада 1922 р., при ВУЦВК була створена Центральна адміністративно-територіальна комісія. До компетенції цієї комісії входила попередня переробка всіх питань, пов'язаних з адміністративно-територіальним поділом УСРР та внесення відповідних змін до законопроектів, з цього питання, на затвердження законодавчими органами.

Одночасно з організацією ЦАТК, згідно вище означеної постанови, для проведення аналогічних робіт, на місцях — в губерніях і повітах, створювались місцеві адміністративно-територіальні комісії. Положення про адміністративно-територіальні комісії, окрім безпосередньо прав цих комісій, охоплювало основні організаційні моменти робіт з районування.²⁰

Фактично, свою роботу ЦАТК почала ще у жовтні 1922 р., про що свідчать протоколи її засідань, циркуляри та розпорядження. Так, до кінця 1922 р. комісія видала чотири циркуляри: перший — від 24 жовтня 1922 р., стосувався питань розробки проектів адміністративно-територіального устрою, порядку їх розгляду і організації губерн-

¹⁸ ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 659. — Арк. 40–42.

¹⁹ ЗУ України. — 1922. — № 44. — Ст. 655.

²⁰ ЗУ України. — 1922. — № 50. — Ст. 741.

ських та повітових адміністративно-територіальних комісій; другий — від 1 листопада 1922 р. — «Інструкція про порядок ліквідації органів управління і регулювання спірних питань при скасуванні або зміні кордонів адміністративно-територіальних одиниць»; третій — від 11 листопада 1922 р., стосувався питань вибору окружних центрів та строків надання окремими губерніями проектів районування; четвертий — від 26 листопада 1922 р. — «Інструкція зі складання документальних та проектних мап з районування», з відповідними формами та поясненнями. Разом з цим ЦАТК видала ряд розпоряджень губернським комісіям, які носили роз'яснюючий характер, по відношенню до вище вказаних циркулярів. Загалом робота ЦАТК полягала у виданні основних директив та керівництві роботою місцевих комісій.²¹

Структура ЦАТК складалась за принципом міжвідомчих комісій. До її складу входили представники ВУЦВК, Раднаркому, НКВС, Держплану, Наркомфіну, Наркомзему, Вищої Ради народного господарства, Центрального статистичного управління.²² Основні роботи по введенню нового адміністративно-територіального поділу проводилась в ЦАТК. Роботи, які стосувались радянського будівництва, такі як розробка відповідних положень щодо органів управління, концентрувалась в оргвідділі НКВС. Одним з головних підсобних органів ЦАТК була секція по районуванню при Держплані, яка розглядала питання адміністративно-територіального поділу, з метою визначення економічної доцільності заходів з районування. Таким чином, проекти, розроблені місцевими комісіями, спочатку обговорювались в секції з районування Держплану або в оргвідділі НКВС, після чого розглядались ЦАТК та затверджувались.²³

Місцеві, губернські та повітові комісії проводили підготовчу роботу щодо нового поділу, а саме: вивчали адміністративні та економічні умови в існуючих на той момент повітах, складали відповідні проекти поділу.²⁴ Підходи та способи застосування основних принципів районування під час розробки проектів залежали від специфічних особливостей місцевості в різних губерніях. Так, у Волинській губернії, переважно сільськогосподарській, основою проектів адміністративно-територіального поділу стали природно-історичні умови;²⁵ в Полтавській,²⁶

²¹ ЦДАВО. — Ф.5. — Оп. 1. — Спр. 1128. — Арк. 17–43.

²² ЦДАВО. — Ф.1. — Оп. 2. — Спр. 1048. — Арк. 89–94.

²³ ЦДАВО. — Ф.1. — Оп. 3. — Спр. 610. — Арк. 55–62.

²⁴ ЦДАВО. — Ф.1. — Оп. 2. — Спр. 658. — Арк. 95.

²⁵ Матеріали по адміністративно-територіальному делению Вольнской губернии, 1923 г. Вольнская адміністративно-територіальна комиссия. — Житомир: Изд. Вольнского губернского отдела управления, 1923. — С. 6.

²⁶ ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 1080. — Арк. 127–128.

Чернігівській²⁷ та Київській²⁸ губерніях — сільськогосподарські ознаки; в Подільській,²⁹ Одеській та Харківській³⁰ — торгівельне та культурне тяжіння; в Катеринославській³¹ та Донецькій³² — промислові особливості та особливості природних копалин, оскільки ці губернії, на відміну від інших, мали розвинуту промисловість.

Як вказувалось вище, поряд з реформуванням повітової системи поділу та заміною повітів округами, проводилась реорганізація волостей та заміна їх районами. Райони створювались за принципом об'єднання однорідних в господарчо-економічному та побутовому відношенні волостей. Це надавало можливість вибирати районний центр, який був би не тільки адміністративним, а й торгівельно-розподільчим та культурним центром для означеної території. Волості не роздрібнювали, вони входили до складу районів повністю.³³

Таким чином, в результаті роботи ЦАТК та місцевих адміністративно-територіальних комісій, на початку 1923 р. на території України замість 102 повітів було створено 53 округи, а замість 1989 волостей 706 районів (таблиця 1).³⁴

Таблиця 1

№ П/П	Області	Кількість повітів	Кількість округів	Кількість волостей	Кількість районів
1	Волинська	7	3	94	39
2	Донецька	10	7	304	78
3	Катеринославська	13	7	323	87
4	Київська	14	7	251	111
5	Одеська	9	6	249	74
6	Подільська	12	6	143	93
7	Полтавська	14	7	260	89
8	Харківська	11	5	230	77
9	Чернігівська	12	5	135	58

²⁷ Бар Г. Новое административно-территориальное деление Черниговщины // Бюллетень Черниговского губернского статистического бюро. — 1923. — № 1-2. — С. 1-2.

²⁸ Материалы по районированию / Госплан УССР. Секция по районированию. — Х., 1923. — С. 69-72.

²⁹ ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 680. — Арк. 2-4.

³⁰ Материалы по районированию / Госплан УССР. Секция по районированию. — Х., 1923. — С. 73-77, 87-90.

³¹ ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 673. — Арк. 15.

³² ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 1056. — Арк. 1-7.

³³ ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 610. — Арк. 70.

³⁴ Материалы по районированию / Госплан УССР. Секция по районированию. — Х., 1923. — С. 21.

У Волинській губернії були створені Житомирський, Коростенський та Шепетівський округи; у Донецькій губернії — Луганський, Маріупольський, Старобільський, Таганрозький, Бахмутський, Юзівський та Шахтинський округи; у Катеринославській — Бердянський, Олександрійський, Запорізький, Криворізький, Катеринославський, Мелітопольський та Павлоградський округи; у Київській — Білоцерківський, Бердичівський, Київський, Корсунський, Уманський, Малинський, Черкаський; у Одеській — Балтський, Первомайський, Херсонський, Миколаївський, Одеський, Єлисаветградський округи; у Подільській — Гайсинський, Вінницький, Проскурівський, Кам'янецький, Могилівський, Тульчинський; у Полтавській губернії — Золотоношський, Кременчуцький, Лубенський, Прилуцький, Полтавський, Роменський округи; у Харківській — Богодухівський, Сумський, Харківський, Куп'янський, Ізюмський округи; у Чернігівській губернії — Ніжинський, Новгород-Сіверський, Конотопський, Сновський та Чернігівський округи.³⁵

Затверджена ВУЦИКом норма чисельності населення для району від 25 тис. до 40 тис. та для округу від 400 тис. до 600 тис. виконувалась не завжди. Відхилення від неї, як в сторону збільшення, так і в сторону зменшення допускалась лише в тих випадках, коли існували явні невідповідності між щільністю населення та іншими ознаками економічного та адміністративного характеру. Округи, в яких чисельність населення була меншою за норму, знаходились у лісовій та степовій полосі України, де щільність населення була невеликою, оскільки доведення їх до норми призвело б до створення адміністративно-територіальних одиниць, завеликих за розміром. Такими були Малинський округ Київської губернії, де чисельність населення складала 316655 чоловік, Куп'янський та Ізюмський округи Харківської губернії з чисельністю населення 355504 та 362758 чоловік відповідно; Бердянський — Катеринославської губернії де чисельність населення складала 364698 чоловік; Маріупольський — Донецької губернії з чисельністю населення 326990 чоловік; Чернігівський та Сновський — Чернігівської губернії з чисельністю населення 324832 та 336145 чоловік відповідно.

Округи, в яких чисельність населення була вищою за норму, мали своїми центрами губернські міста. Такими були Одеський, у якому чисельність населення складала 951402 чоловіки, Харківський — 1081772 чоловіки, Київський — 960621 чоловік, Катеринославський — 621843 чоловіки, Полтавський — 685592 чоловіки, Бахмутський з населенням 690799 чоловік, округи. Не

³⁵ Административно-территориальное деление Украины. По данным ЦАТК. — Х., 1923. — С. 8–42.

дивлячись на перевищення норми населення, окружні центри були досить потужними для того, щоб обслуговувати підвідомчу територію.³⁶

Новий поділ УСРР був затверджений дев'ятьма постановами ВУЦВК від 7 березня 1923 р. — окремими для кожної губернії.³⁷ Також були затверджені положення про губернські, окружні, районні з'їзди Рад та їх виконкоми.³⁸ Першим документом, який окреслював первинну структуру та права округів, а також структуру та права місцевих органів влади, стало положення «Про окружні з'їзди Рад та окружні виконавчі комітети», яке було затверджене ВУЦВК 30 травня 1923 р. В ньому вказувалось, що окружний з'їзд рад скликається окружними виконкомом один раз на рік, за розрахунком, від районних з'їздів рад — один делегат на дві тисячі жителів, а від рад міст, фабрично-заводських селищ, фабрик та заводів — один делегат на чотириста виборців. Крім того, окружні з'їзди рад могли скликатись за надзвичайних обставин, на вимогу 1/3 всіх районних виконкомів округу, або за пропозицією губернського виконавчого комітету. До компетенції окружних з'їздів рад належали бюджетні питання, питання звітності та дотацій, а також питання взаємодії місцевих установ та установ урядових, які знаходились на території округу, але не підпорядковувались окружним виконкомом.

Склад окружних виконкомів вибирався один раз на рік у кількості двадцяти членів та п'яти кандидатів до них. Зі складу вибиралась президія, до якої входили голова окрвиконкому, його заступник та три члени. На базі окрвиконкомів утворювались окружні економічні ради, інспекції (народної освіти, соціального забезпечення та праці), статбюро, а також відділи управління, фінансовий, продовольчий, військовий, місцевого господарства, охорони здоров'я та земельного управління. Таким чином, у порівнянні з правами повітових органів управління, права окружних органів управління були значно розширені, оскільки за положенням 1923 р. до їх компетенції були віднесені питання, які раніше розглядались губернськими органами — місцевого бюджету та дотацій.

Районні з'їзди зад скликались районними виконкомом з складу всіх рівнів Рад, існуючих на території району, з розрахунку один делегат на п'ятсот виборців від кожної сільради та один делегат на сто виборців від кожного міста, фабрично-заводських селищ, заводів та військових частин один раз на рік. Строки скликання з'їздів затверджувались окрвиконкомом.

³⁶ Там само. — С. 43–122.

³⁷ ЗУ України. — 1923. — № 18, 19. — Ст. 304–314.

³⁸ ЗУ України. — 1923. — № 20, 21. — Ст. 317–319.

В залежності від характеру районного центру, райони класифікувались на сільські та сільсько-міські. Склад райвиконкомів вибирався строком на один рік, кількістю три члени та два кандидати для сільських районів, та п'ять членів та два кандидати для сільсько-міських районів. До компетенції райвиконкомів належали питання господарчого, фінансового та культурного життя. Так, на місцях розроблявся районний бюджет, який затверджувався окружними з'їздами рад. Райони самостійно збирали податки та накладали адміністративні стягнення, видавали постанови. Районні органи управління майже повністю отримали права повітових.

Загалом за рахунок скорочення кількості адміністративних одиниць скоротилась і чисельність адміністративного апарату: губерньського, за рахунок передачі частини його функцій окрвиконкомам — на 25%, окружного, що був раніше повітовим — на 61%, районного — раніше волосного — на 47%.³⁹ Про якісь інші переваги здійснених змін на цьому етапі говорити було зарано.

³⁹ ЦДАВО. — Ф.1. — Оп. 3. — Спр. 610. — Арк. 27–30.

Світлана Архипова
АДМІНІСТРАТИВНО-
ТЕРИТОРІАЛЬНІ ПОДІЛИ
КИЄВА В ХХ ст.

Існує усталений погляд на те, що датою першого адміністративного поділу Києва є 1921 рік. Він закріплений, зокрема, у енциклопедичному довіднику «Київ» за 1981 р.¹ (російськомовне видання довідника 1982 року²), газетних публікаціях³ тощо. Насправді ж перший адмінподіл Києва відбувся значно раніше. Спробуємо проаналізувати процес усталення адміністративно-територіального поділу Києва та дослідити хід утворення і перейменування районів.

На початок ХХ ст. (до 1917 р.) у Києві існував поділ на вісім поліцейських частин: Старокиївську, Печерську, Подільську, Двірцеву, Плоську, Либідську, Бульварну і Лук'янівську⁴.

У 1917 році, після повалення царату, відбулась заміна поліції на міліцію, а поліцейські дільниці перейменовані на райони. Тобто уже в 1917 році був започаткований районний адміністративно-територіальний поділ. З газетних повідомлень маємо відомості про поділ Києва на 10 районів: Лук'янівський, Шулявський, Подільський, Плоський, Бульварний, Либідський, Солом'янський, Старокиївський, Двірцевий і Печерський⁵. А в серпні 1918 р. секретаріат Київської міської управи видав документ про поділ міста уже на 17 районів, вказавши межі кожного з них⁶.

Межі міських земель охоплювали територію від Горенки, по правому березі Дніпра з Трухановим островом і частину території Остерського повіту Чернігівської губернії із Долобецьким островом та Передмостовою слобідкою. Межі міста визначали: Микільська слобідка по північній межі і далі по шосе на Дарницю, із залученням

¹ Київ. Енциклопедичний довідник // За ред. А.Кудрицького. — К., 1981. — С. 21, 198, 401, 472, 484.

² Киев. Энциклопедический справочник. — К., 1982. — С. 20, 182, 361, 433, 442, 691.

³ Вдячність гордых спадкоємців // Вечірній Київ. — 1995. — 5 вересня.

⁴ Державний архів м. Києва (далі — ДАК). — Ф.237, оп.1, спр. 102, арк. 1–1 зв.

⁵ Южная газета. — 1917. — 14 октября.

⁶ ДАК. — Ф. 163, оп. 8, спр. 86, арк. 68–71.

старої і нової Дарниці та Інтендантського містечка, Києво-Воронезький залізничний шлях по напрямленню до залізничного мосту, правий берег Дніпра, під'їзний шлях, шлях на Теличку, річка Либідь. Далі вони проходили по Лисогорському рукаву до таборів понтонерів, по південній окраїні с. Мишоловки, по шляху південніше Голосіївської пущі до хутора «Червоний Трактир», залучаючи його, по шляху на південну околицю Жулян, через південно-західну залізницю по краям Братської, Софійської і Петропавлівської Борщагівок, залучаючи їх, на Катерининські дачі, залучаючи їх, через Брест-Литовське шосе по північній і західній окраїнах села Біличі, залучаючи його, і по шляху від Білич на Святошин, по західній окраїні Святошина з прилеглими місцевостями до Брест-Литовського шосе по напрямленню до депо електричного трамваю, по північній і західній межі міських земель до Горенки⁷.

Також був поданий поділ київського градоначальства на райони:

1. Святошинський. Правий бік Хрещатика від Царської площі до вул. Прорізної. Правий бік вулиць Прорізної і В. Підвальної до рогу Бульварно-Кудрявської. Будинки, які виходять на Львівську площу і сама площа з базаром. Львівська вулиця (один бік) до Вознесенського спуску. Киянівський провулок. Десятинна церква. Гончарний провулок, Андріївський спуск до Боричева Тока і Олександрівський спуск з гори Св. Володимира до Хрещатика.

2. Володимирський. Від рогу вулиць Прорізної і Хрещатику по правому боці Хрещатика до Бібіковського бульвару. Бібіковський бульвар до Галицької площі і будинки, які виходять на цю площу, через вулиці Столипінську до Бульварно-Кудрявської, правий бік останньої до Великої Підвальної вулиці.

3. Львівський. Від Львівської площі (будинки, які виходять на цю площу) вниз по вул. Бульварно-Кудрявській до Галицької площі, будинки, які виходять на цю площу і до Бібіковського бульвару. Бібіковський бульвар до Кадетського шосе і Триумфальної брами. По Кадетському шосе до Львівської вулиці, правий бік Львівської вулиці до Глибочиці. Правий бік Глибочиці до Вознесенського спуску. По Вознесенському спуску обидва боки, включаючи Духовну семінарію і будинки до Киянівського провулку по лівому боці, а по правому боці до рогу Львівської вулиці.

4. Лук'янівський. Від рогу Дорогожицької вулиці і Глибочиці, лівий бік останньої до Нижнього Валу. Один бік Нижнього Валу до Олегівської вулиці, включаючи Щекавицьке кладовище, до підніжжя гори. По схилу гори, не включаючи садиб, які виходять на Кирилівську вулицю, до Кирилівської лікарні. По яру, лінії трамваю № 18 і межі садиби Кирилівської лікарні, кладовищ, садівництва Мейера. Нові місця на дачі Дьякова й інші Сирецькі дачі. Садиба

⁷ Там само. — арк. 68.

монастиря Св. Іони до Святошинського шосе. По Старо-Житомирській дорозі і Дігтярній вулиці до рогу Львівської, включаючи Лук'янівську площу.

5. Бульварний. Від рогу Володимирської вулиці і Бібіковського бульвару. По Бібіковському бульвару, включаючи Університет, Ботанічний сад і Галицький базар до Кадетського шосе і Триумфальної брами. По Кадетському шосе до залізниці, по залізниці, включаючи ст.Київ, до Паньківської вулиці (один бік), Караваєвської і один бік Караваєвської до Володимирської вулиці.

6. Либідський. Від рогу Бібіковського бульвару і Володимирської вулиці, правий бік Бібіковського бульвару, через вул. Велику Васильківську, правий бік Бессарабської площі, правий бік Басейної до Прозорівської вул. Прозорівська вулиця до Ділової, включаючи територію Виставки і Народний Дім. По Діловій вулиці до залізниці і р. Либеді. По залізниці до вул. Паньківської, по вулицях Паньківській до Караваєвської. По Караваєвській до вул. Володимирської, включаючи пам'ятник імператору Миколі І.

7. Новостроєнський. Від рогу вулиць Прозорівської і Ділової. Вся територія від Прозорівської дороги до південного боку Інтендантських сараїв і по Печерській вулиці до залізниці. По залізниці, включаючи ст. Київ ІІ, станцію трамваю біля Деміївського переїзду і Байкову гору з кладовищем. По залізниці до вул. Ділової і один бік цієї вулиці.

8. Двірцевий. Правий бік р. Дніпро від нижнього пам'ятника Хрещення до Військової Водокачки. По кріпосному яру, включаючи Олександрівську лікарню, по Собачій стежці до рогу Шпитального провулку і Басейної вулиці. Бессарабська площа з базаром. Площа Богдана Хмельницького до Хрещатика і Хрещатик до Царської площі. Олександрівський узвіз до нижнього пам'ятника Св. Володимира та укiс Купецького Саду до купалень.

9. Печерський. Правий берег Дніпра від Військової Водокачки до залізничного мосту. По залізниці до Печерської вулиці і по цій вулиці до Наводницьких воріт, включаючи Олександрівське інженерне училище і Юнкерський тир, через плац на південь Інтендантських сараїв по прямій смузi на Прозорівську дорогу, включаючи всі шпитальні будівлі до Прозорівської вулиці. По вулицях Прозорівській до Басейної і Шпитальному провулку. Через Собачу стежку по Кріпосному яру поза садибою Олександрівської лікарні, частину Кловського узвозу і просто до Військової водокачки.

10. Подільський. Від нижнього пам'ятника Хрещення. Олександрівський спуск і підніжжя Володимирської гірки. Боричів тік, Олександрівська церква, Андріївський спуск від церкви, Гончарна вулиця. По Киянівському провулку (по старій межі зі Старокиївською дільницею), по Воздвиженській вулиці до рогу Вознесенського спуску і до Верхнього Валу, включаючи частину Житнього базару і Верхній

Вал до Дніпра, включаючи гавані та лісові склади. Труханів острів з рукавами.

11. Плоський. Від рогу Олегівської вулиці і Нижнього Валу по Нижньому Валу, включаючи частину Житнього базару до Дніпра. По Дніпру до Канівського провулку. Обидва боки Кирилівської вулиці до Кирилівської лікарні і ріг Канівського провулку.

12. Шулявський. Від рогу Кадетського шосе, тріумфальних воріт, один бік Кадетського шосе до Львівської вулиці. Львівська вулиця до Дігтярної вулиці, Старо-Житомирської дороги і по цій дорозі до Святошинського шосе (включаючи Пушкінський парк, Політехнічний інститут, с. Шулявку і казарми залізнодорожного батальйону). Кадетський гай, Караваєві дачі до смуги дороги на Чоколівське селище.

13. Солом'янський. Від хутора «Червоний Трактир» по південній межі залізниці. По залізниці до південної окраїни Кадетського гаю, Нижня Солом'янка до залізниці, і по залізниці Батієва гора, Протасів і Кучмин яри. Клінічний Городок. Бактеріологічний інститут. Забайков'я і с. Совки.

14. Куренівський. Від Кирилівської лікарні по правому боці трамвайної смуги № 18, включаючи парк Кирилівської лікарні, Реп'яхів і Бабин яри. Військове стрільбище і по межі міських земель до Пуці-Водиці. Вся територія Пуці-Водиці до Дніпра. По Дніпру до Канівського провулку.

15. Святошинський. Від Південно-Західної залізниці мимо Братської, Софіївської і Петропавлівської Борщагівок, включаючи їх, до Катерининських дач і через Брест-Литовське шосе по південно-західній і північній окраїнах с. Біличі, включаючи їх, по дорозі на Святошин.

16. Деміївський. Від залізнодорожного мосту через Дніпро. Під'їзні шляхи на Теличку. По р. Либідь, Лисогорському рукаву до таборів понтонерів. По південній окраїні Мишоловки, включаючи її, по дорозі на південь Голосіївської пустині на хутір «Червоний трактир», включаючи його. Від трактиру на північ по Васильківському шляху по південно-східній окраїні с. Совки, по південній окраїні Забайков'я і кладовища до залізниці, по ній до залізнодорожного мосту.

17. Слобідський. Територія Чернігівської губернії Остерського повіту, острів Долобецький, Передмостова і Микільська слобідки по північній межі і далі по шосе на Дарницю, включаючи ст. Дарницю і Інтендантський городок. По смузі залізниці, включаючи Кухмістерську слобідку по південній її окраїні до залізничного мосту, включаючи його, і Печерська слобідка⁸.

⁸ Там само. — арк. 68–71.

Наступний поділ міста відбувся з приходом більшовиків, у березні 1919 року, коли статистично-організаційним відділом при виконкомі був розроблений план розбивки Києва на ряд самостійних комун із власними адміністративними і продовольчими органами, школами і т.д. За цим планом місто поділялось на 25 комун, які носили цифрову нумерацію і були позначені таким чином: 1-а комуна — нестерівсько-фундуклеєвська, 2-а — бульварно-кудрявська, 3-я — старо-київська, 4-а — двірцева, 5-а — троїцька, 6-а — університетська, 7-а — бульварна, 8-а — обсерваторна, 9-а — гостинно-дворська і труханоостровська, 10-а — подільська, 11-а — печерська, 12-а — новостроєнська, 13-а — окр.либідська, 14-а — деміївська перша комуна, 15-а — деміївська друга комуна, 16-а — батиєво-солом'янська, 17-а — шулявська, 18-а — лук'янівська, 19-а — глибочицька, 20-а — плоська, 21-а — куренівсько-пріорська, 22-а — пушчеводицька, 23-я — дачна, 24-а — звіринецька і 25-а — слобідська комуна⁹.

Денікінці, прийшовши до влади, відновили старий поділ міста на поліцейські дільниці. А в квітні 1920 року в місті знову був районний поділ. Зокрема були відновлені райони: Шулявський, Печерський, Подільський, Святошинський, Міський, Деміївський, Куренівський, Слобідський, Новостроєнський та ін.¹⁰

Під час світової і громадянської воєн місто перебувало в тяжкому становищі господарчої розрухи, що потребувало скорочення кількості апарату управління, чиновників, районів. Тому на початок 1921 року маємо шість укрупнених адміністративно-територіальних районів: Подільський (із Куренівським підрайоном), Печерський, Солом'янський, Шулявський (із Святошинським підрайоном), Деміївський та Слобідський¹¹.

Нова реорганізація з встановленням меж районів здійснювалася згідно з постановою губвиконкому з 1 січня 1922 р. Міська структура стала такою:

Печерський район.

Від вул. Червоноармійської (колишня В. Васильківська) по вул. Пушкінській, Свердлова (колишня Прорізна) і вул. В. Підвальної до Сінного базару, повз базар, по вул. Горовиця (В. Житомирська) — обидва боки, до вул. В. Володимирської, далі по В. Володимирській (обидва боки), Десятинний провулок, по вул. Жертв Революції (Трьохсвятительська) до Михайлівського підйому, включаючи Володимирську гірку, далі по вул. Революції (Олександрівській) до сходів Олександрівських і далі по старій межі (по Дніпру і залізниці), повз

⁹ Коммунар. — 1919. — 27 марта. — № 26.

¹⁰ Вісті — Известия Киевского Губревкома. — 1920. — 1-7 апреля.

¹¹ Коммунист. — 1921. — 6 января. — № 4 (263).

дачі Ярошинського і скотобійні, далі по вулицях Прозорівській і Зарудного (колишня Поліцейська) до вул. Червоноармійської¹².

Солом'янський район.

Від межі міста по залізниці, уздовж Кадетського гаю, через запасні залізничні шляхи до вулиці Дьякова, по ній до Галицького базару, по проїжджій частині базару до вулиці Нероновича (колишня Бульварно-Кудрявська), по вул. Нероновича до Сінного базару, по вулицях В. Підвальной, Свердлова до Пушкінської, по ній до Червоноармійської, до вул. Зарудного, до Києва-Товарного й по старій межі¹³.

Подільський район.

Від Сінного базару по вулиці Львівській до Глибочиці, від неї по вулицях Татарській, Підгірній, Половецькій, Нагорній і Макарівській, включаючи Реп'яхів Яр, але без єврейської лікарні, до межі єврейського кладовища, по його межі й межі православного кладовища до шляху на Сирець, по ньому до дачі Мейера і від неї до Стрільбища. Окрім того, до Подільського району входили урочище Вигода, Бабин Яр і Труханів Острів. Межі інших районів — Деміївського і Шулявського — встановлюються по межах перших трьох (Печерського, Солом'янського і Подільського)¹⁴.

Влітку 1922 р. порушувалось питання про розширення міської смуги, яке дістало розв'язання лише 12 жовтня 1923 р. після затвердження відповідного рішення Раднаркомом УСРР. Згідно з ним, у смугу м. Києва були включені поселення: Горенка з селищем Костянтинівка, Мостище з хутором Берковець, Романівка з хутором Любка, Біличі з хутором Дігтярі, Стара і Нова Чоколівка, Олексіївська слобода, Совки, Червоний Трактир, Голосіївські хутори, Мишоловка, Воскресенська, Микільська та Кухмістерська слобідки, Нова і Стара Дарниця, Позняки і лісництва: Київське, Святошинське, Межигірське і Микільське¹⁵. В цьому ж році в Україні було розпочато адміністративно-територіальну реформу, за якою волості і повіти замінювалися на більш укрупнені одиниці — райони і округи.

Згідно ще дореволюційному положенню Ради Міністрів від 2 червня 1910 р. до Києва були приєднані суміжні з ним поселення Верхньої і Нижньої Солом'янок, Кучмин, Протасів Яри та Батієва Гора¹⁶. В зв'язку з тим, що жителі цих місцевостей брали активну участь у січневому повстанні 1918 р. проти Центральної

¹² Пролетарская правда. — 1921. — 13 декабря.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Пролетарская правда. — 1923. — 28 октября. — № 247 (662).

¹⁶ Известия Киевской городской Думы. — 1910. — С. 1–2.

Ради, радянська влада назвала цю місцевість Січнівка, або «Січневого повстання район», який згодом був перейменований у Залізничний.

У липні 1922 р. губвиконком вніс на пленум міськради пропозицію про ліквідацію райрад і райвиконкомів. Передбачалось перевести членів райрад до складу міськради, а робітників райвиконкомів — на службу в райміліцію. Причини цього рішення були принципіального і матеріального характеру. Райради були введені у великих міських центрах з метою, перш за все, залучення робітничих мас до справ управління і радянського будівництва. Але досвід показав, що це завдання виконувалося украй повільно, справ для розгляду у райрадах було дуже мало, а головне — коштів для обслуговування околиць міста хронічно не вистачало. Райради відмирили. З появою «непу» з його місцевими бюджетами з'явилась надія, що вони оживуть. Але навіть утримання одних лише співробітників, яких нараховувалось до 90 у всіх райвиконкомах, їм було не під силу¹⁷. Тому було вирішено ліквідувати районні установи, перевівши членів райрад у міськраду.

З 1922 по 1934 рр. у місті не було ні райрад, ні райвиконкомів, хоч продовжував існувати районний поділ міста. Змінювались тільки кількість районів і деякі назви. У 1922–25 рр. у Києві було п'ять районів, в 1926 — 10, в 1927 р. — одинадцять¹⁸.

У 1923 р. було створено Київську округу. До міського окружного центру входили передмістя Деміївка, Пуща-Водиця, Святошин, Катеринівка, Нивки, Микільське лісництво, Передмісна Слобідка. Безпосередньо окрвиконкомові були підпорядковані Нова та Стара Дарниця, Микільська, Кухмістерська, Олександрівська слобідки, Чоколівка, Микільське лісництво¹⁹.

У 1925 р. на базі ліквідованої Київської губернії було утворено п'ять округ, безпосередньо підлеглих Харкову. При губернській адміністративно-територіальній комісії відбулось засідання з питань районування, в якому взяли участь представники Волинського, Подільського і Полтавського губвиконкомів і всіх окрвиконкомів Київщини. Згідно з її ухвалою до Київського округу приєднувався Переяславський район Полтавської губернії. Збори переглянули також список міст і селищ міського типу. До числа міст були віднесені тільки Київ, Біла Церква, Бердичів, Умань, Черкаси і Сміла²⁰.

¹⁷ Пролетарская правда. — 1922. — 26 июля. — № 166(279).

¹⁸ Рибаків М.О. Адміністративно-територіальний поділ м.Києва: із давнини до сьогодення // Науковий вісник Української академії внутрішніх справ. Науково-теоретичний журнал. — № 1. — К., 1998. — С.23.

¹⁹ Список поселень Київської округи. — К., 1926. — С. 1.

²⁰ Пролетарская правда, 1925. — 1 апреля. — № 73 (1084).

На початку 1927 р. постановою президії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету до м. Києва було приєднано Стару та Нову Дарницю, Нивки, Чоколівську, Олександрівську, Микільську та Кухмістерську слобідки. В адміністративно-міліцейському відношенні їх обслуговували Ленінський, Солом'янський та Святошинський райони міліції²¹.

У 1927 р. було створено Жовтневий район, який у 1917–23 рр. називався Шулявським, а з 1923 по 1927 рр. — Раковським (район ім. Раковського)²².

На квітень-травень 1931 р. система влади в місті була повністю розбалансована. Існувало кілька районувань, які були зовсім не пов'язані поміж собою, навіть у межах одного й того ж відомства. Так, існували районування по лініях міліції, нарсуду, охорони здоров'я (декілька районувань), фінансових органів, споживчої кооперації, комунального господарства тощо. Тому відчувалася гостра потреба у чергових реформах.

Проблему нового районування було розглянуто на засіданні президії київського міськплану у травні 1931 р. Було вирішено почати районування з установами основних макрорайонів. Щоб уточнити межі макрорайонів, місто розподілили на мікрорайони, які визначили, виходячи з таких засад:

— перспективи розвитку енергоцентралей, промисловості та сільського господарства м. Києва;

— топографічні властивості, транспорт і зв'язок;

— міра комунального впорядкування даного мікрорайону (зокрема — характер забудови);

— мікрорайон повинен був охопити комплекс домоволодінь із загальним числом мешканців у кожному комплексі не більше, як 6000 осіб (за переписом 1931 р.). Також був установлений розподіл міста по агентурному обслуговуванню із запровадженням чотирьох районів: Ленінського, Жовтневого, Петрівського і Січневого повстання²³.

Зрештою проблему мікрорайонування було розв'язано шляхом утворення 4 районів (Ленінський, Петрівський, Жовтневий та Сталінський)²⁴. 11 березня 1934 р. за ухвалою Київської міської ради у місті було утворено 4 районні ради: Ленінську, Сталінську, Петрівську та Жовтневу²⁵.

²¹ Вісник обов'язкових постанов Київського окрвиконкому. — № 3(24). — С. 11.

²² Вулиці Києва. Довідник. — К., 1995. — С. 288.

²³ ДАК. — Ф. Р-11, оп. 1, спр. 252, арк. 7-8., 9а.

²⁴ Вісник обов'язкових постанов Київської міськради. — № 1. — С. 8–11; № 2–3. — С. 2, 6, 9, 13; 35. — С. 8.

²⁵ ДАК. — Ф. Р-1, оп. 1., спр. 7038, арк. 17.

Але вже в процесі нового районування міста виявився ряд його істотних недоліків: райони були відділені один від одного сторонами вулиць, тобто межі проходили по повздовжньому розрізі вулиці; окраїнні території міста, які потребували значної уваги і ресурсів на свій благоустрій, були розподілені нерівномірно між усіма районами. Приміром, до складу Петрівського району увійшли Пуща, Куренівка, Слобідка і Дарниця²⁶.

Як наслідок, фактичне керівництво територіями міста не відповідало адміністративному поділу і проводилось на основі довільного розмежування. Довелося відразу ж приступити до перегляду меж районів, щоб ліквідувати існуючий різнобіч.

Постановою Президії міськради було ухвалено здійснити перехід на нове районування з 1 січня 1935 р²⁷. Воно було подане в такому вигляді:

1. Петрівський район. Із нього виділяються Слобідка і Дарниця. Згідно цьому нові межі району проходять: від мосту Є. Бош (який входить у новий район) вниз по Набережно-Хрещатицькій, по вул. Революції, проходять через Володимирську Гірку, яка відходить до Ленінського району і, залишаючи за собою підйом і всі прилеглі до нього вулиці, виходить нагору до стику вулиць Короленка (№ 1) і Жертв Революції (№ 27), від яких починаються межі Ленінки;

далі — межі Петрівського району проходять по Воздвиженській, Гончарній, Дігтярній вулицях, Киянівському провулку, які повністю включаються в Петрівку, захвачують Кожум'яцьку вул. і прилеглі до неї пустирі аж до Смирновського спуску, який відходить до Жовтневого району;

потім — межі проходять по тилах Петровської вулиці, захвачуючи всю Глибочицю до заводу ім. Артема, Татарку, Половецьку вул., Кмитів Яр;

далі — межа Петрівського району з Жовтневим проходить по Відрадній вул. будинку № 32 і по вул. 9 Січня до № 27, а звідси слідує далі на захід, включаючи Йорданське кладовище до Нагорної вулиці, Святославського провулку, Нагорний, Іполітовський провулки, Смородинський підйом, Ново-Макарівську вул. до № 58, які відходять до Жовтневого району;

далі — охоплюючи Реп'яховий Яр, межі проходять по пустирях у тилу Єврейського кладовища, яке залишається за Жовтневим районом, включає Бабин Яр, Сирецьку вул., Куренівку і Пущу в існуючих межах²⁸.

²⁶ ДАК. — Ф.Р-1, оп.1., спр. 6455, арк. 2.

²⁷ Там само. — арк. 3 зв. — 4.

²⁸ Там само. — арк.3.

2. Жовтневий район. Межі починаються від Святошина (який повністю входить у нього) і далі проходять: по лінії Бабиного Яру, Єврейського кладовища, включає Овруцьку, Ново-Макарівську вулиці по будинок № 58. Смородинський підйом, всю Іполітовську вул., Нагорний, Якубенковський і Катерининський провулки, захвачує вулицю 9 Січня по будинок № 29, вул. Відрадну від 32-го номеру і, залишаючи у межах Петрівки Кмитів Яр, включає всю вул. Мельника до Глибочиці;

далі — захоплює завод ім. Артема і від нього проходить по вул. Артема, включаючи в себе прилеглі до неї вулиці Дику, Монастирську, провулки Діонісівський, Косогірський, Кудрявський, підйом Смирнова і вулиці Грговиця до Короленко.

В цій дільниці в Жовтневий район входять Рильський, Георгіївський провулки, вулиці Стрілецька, Золоторітська і Ворошилова до буд. № 4 (Золоторітський парк і Театральна віднесені до Ленінського району);

далі — Жовтневий район охоплює вул. Франка по буд. № 24 включно (тобто до вул. Леніна), Святославську, частину Тимофіївської до вул. Леніна, всю вулицю Гершуні, вул. Леніна, починаючи від будинку № 64.

Від будинку № 64 — по вул. Леніна межа спускається вниз по цій же вулиці до Галицького базару, включаючи його і всі прилеглі до нього вулиці — Космомольську, Декабристів і Повітрофлотське шосе.

У Жовтневий район входить вся колишня Шулявка разом із Караваєвими Дачами²⁹.

3. Сталінський район. Починається від Поста Волинського, захоплюючи селище Чоколівки і далі проходить по вказаних вище межах Жовтневого району до залізничної колонії, яку включає в себе;

потім — межі Сталінського району проходять по Бульвару Шевченка, захоплюючи вулиці Скомороську, Степанівську, Тимофіївську до вул. Леніна, вул. Леніна до будинків №№ 34–23;

далі захоплює Пирогівську, частково вул. Франка, вул. Леонтовича, з якою виходить на Бульвар Шевченка до вул. Короленка, включає Університет, парк Воровського і по вул. Льва Толстого проходить по Червоноармійській від буд. № 24;

далі — межа Сталінського району пересікає вул. Ворохова, включаючи її по №№ 26–25, захвачує вул. Прозорівську по №№ 36–19 і включає Червоний Стадіон;

захоплюючи вул. Бочкова, Зарудного, Вл. Либідську, межі спускаються до Прозорівського тракту;

і далі — доходять до тракту на Дарницю, включаючи на шляху вулиці Ново-Печерську, Ново-Тверську, Боєнський провулок, Ніжинську, Товарну вулиці і всю Саперну слобідку³⁰.

²⁹ Там само. — арк.3–3 зв.

³⁰ Там само. — арк.3 зв.

4. Ленінський район. Зменшуючись територіально внаслідок відмежування від нього частини району до Сталінки, компенсується частково за рахунок Петрівки. У нього входять завод «Арсенал» та інші підприємства.

Межі починаються від мосту Є.Бош і проходять по взгір'ю у напрямі Петрівки, включаючи в себе всі прилеглі парки, в тому числі Пролетарський сад, Володимирську Гірку;

далі — межа Ленінського району захоплює вулиці Жертв Революції, Короленка, починаючи від № 1 і ділянку вул. Горовиця від вул. Короленка до площі Героїв Перекопу, яка повністю відходить до Ленінського району;

потім — межі проходять по вул. Короленка, включаючи Золотоворітський парк, Театральну, і від №№ 34 і 23 по вул. Леніна повертають по Короленка до Бульвару Шевченка, по якому межа проходить до парку Воровського, який відходить до Сталінського району.

Ленінський район включає в себе вул. Чудновського, Пушкінську, Червоноармійську від № 24 до Воровського і проходить по вул. Борохова, Прозорівській, в тилу Червоного Стадіону повз Вл. Либідського, Ново-Печерського, Ново-Тверського і Боєнського провулків, які відходять до Сталінки, до залізниці, включаючи в себе Теличку³¹.

5. Лівобережний. Це був знову створений маленький район із Слобідок і Дарниці³².

6. Дарницько-Слобідський. Утворюється від Петрівки, Слобідок, включаючи міст ім. Є.Бош і Дарниці. Труханів Острів залишався за Петрівкою.

З квітня 1935 р. президія ЦВК УСРР постановила затвердити постанову київського облвиконкому про утворення Дарницького району і включити до міської смуги міста Києва села Позняки та Осокорки, приєднавши їх до складу району³³. У 1921 р. лівобережна частина Києва називалась Слобідським районом, згодом вона становила частину Печерського і Подільського районів.

На 1936 р. господарство м. Києва та його окремих районів настільки зросло, що радянські районні органи були неспроможні забезпечити їм належне керівництво. Крім того, адміністративні межі районів не збігалися з їх природною конфігурацією, і старе адміністративне районування мало розбіжності з новим партійним районуванням, яке було запроваджено в 1936 р. З метою усунення

³¹ Там само. — арк. 2 зв., 3 зв.

³² Там само. — арк. 2 зв.

³³ Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. — 1935. — № 11–12. — П. 54. — С. 7.

зазначених дефектів, уніфікації радянського та партійного районування, 29 березня 1936 р. Київська міська рада затвердила проект нового адміністративного районування, який передбачав замість існуючих 5-ти районів утворити 8 адміністративних районів: Ленінський, Сталінський, Молотовський, Кагановицький, Петрівський, Кіровський, Жовтневий та Дарницький. Проект вступив у дію з початку 1937 р.³⁴

Шляхом укрупнення Сталінського і Московського районів згідно постанови ЦВК УРСР від 9 квітня 1938 р. утворився Залізничний район³⁵. У 1917 р. він мав назву Солом'янського, з 1925 по 1938 рр. називався Сталінським³⁶.

На 1946 рік існував такий адміністративно-територіальний поділ Києва: Дарницький, Жовтневий, Залізничний, Кагановицький, Ленінський, Молотовський, Печерський, Подільський і Сталінський райони³⁷.

В 1950–60-х рр. кількість районів зменшилась: припинили своє існування Кагановицький і Молотовський райони. Указом Президії Верховної Ради УРСР від 4 листопада 1961 р. Сталінський район було перейменовано на Радянський³⁸.

У 1957 р. було створено Московський район. З 1917 р. він згадується як Новостроєнський район і частина Міського району, 1921 — як Деміївський район, 1924–33 як частина Ленінського району. У 1925–33 рр. Деміївка, Голосіїв, Корчувате — частина Сталінського району. В 1933–57 рр. мав назву Кагановицького району³⁹.

Згодом районів знову стає дев'ять: Дарницький, Жовтневий, Залізничний, Ленінський, Московський, Печерський, Подільський, Радянський, Шевченківський⁴⁰. 23 травня 1969 р. згідно Указу Президії Верховної Ради УРСР створено десятий район — Дніпровський — за рахунок території Дарницького району⁴¹.

³⁴ ДАК. — Ф.Р-1, оп. 1, спр. 9318, арк. 1–1 зв.

³⁵ Киев. Энциклопедический словарь. К., 1982. — С. 187.

³⁶ Вулиці Києва. Довідник. — К., 1995. — С. 288.

³⁷ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. — К., 1947. — С. 253.

³⁸ УССР. Районно-административный справочник. — К., 1957. — С. 129; Відомості Верховної Ради УРСР. — № 47. — К., 1961. — С. 527.

³⁹ Вулиці Києва. Довідник. — К., 1995. — С. 289.

⁴⁰ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. — К., 1962. — С. 78.

⁴¹ Відомості Верховної Ради УРСР. — № 24. — К., 1969. — С. 203.

В 1973 р. районів стає одинадцять. 12 квітня 1973 р. згідно з Указом Президії Верховної Ради УРСР утворюється Ленінградський район за рахунок території Жовтневого і Радянського районів⁴².

3 березня 1975 р. згідно Указу Президії Верховної Ради Української РСР за рахунок території Подільського району створений Мінський район⁴³.

На 1982 р. місто поділялось на 12 районів: Дарницький, Дніпровський, Жовтневий, Залізничний, Ленінградський, Ленінський, Мінський, Московський, Печерський, Подільський, Радянський і Шевченківський⁴⁴.

Наскільки складною і заплутаною виявилася радянська система міського районування, можна бачити на прикладі Ленінського району. Його було створено у квітні 1917 року згідно з постановою Київського комітету РСДРП(б) як Міський партійний район. На початок 20-х рр. він був відомий як Центральний район. В 1921 р. злився з Печерським районом, який одночасно називався Центральним. В січні 1924 р. цей район був перейменований у Ленінський. У кінці 20-х рр. із нього виділився Центральний район, а Печерська частина району продовжувала називатись Ленінським районом. В 1932 році, за новим адміністративно-територіальним поділом міста, райони знову були об'єднані в Ленінський район. В 1936 р. останній був розділений на Кіровський (нині Печерський) і Ленінський райони⁴⁵.

30 грудня 1987 р. Указом Президії Верховної Ради УРСР було створено Ватутінський район — за рахунок розукрупнення Дніпровського району, а також Харківський — за рахунок розукрупнення Дарницького, Московського і Печерського районів⁴⁶.

18 лютого 1992 р. постановою Президії Верховної Ради України Ленінський район було перейменовано на Старокиївський⁴⁷.

У ході проведення адміністративно-територіальної реформи 2001 р. у Києві було створено 10 районів: Голосіївський (колишній Московський), Дарницький (частина Дарницького і Харківський), Деснянський (Ватутінський і частина Дніпровського), Дніпровський (Дніпровський з частинами Ватутінського і Дарницького), Оболонський (колишній Мінський), Печерський (Печерський з частиною Московського), Подільський (Подільський з частиною Шевченківського), Святошинський (Ленінградський з частиною Жовтневого), Солом'янський (Залізничний з частинами Жовтневого і Радянського)

⁴² Відомості Верховної Ради УРСР. — № 17. — К., 1973. — С. 148–149.

⁴³ Відомості Верховної Ради УРСР. — № 10. — К., 1975. — С. 132.

⁴⁴ Київ. Энциклопедический словарь. К., 1982. — С. 29.

⁴⁵ Там само. — С. 315.

⁴⁶ Відомості Верховної Ради УРСР. — № 2. — К., 1988. — С. 46.

⁴⁷ Відомості Верховної Ради УРСР. — № 20. — К., 1992. — С. 587.

і Шевченківський (Шевченківський з частиною Радянського) райони. До цих районів увійшли такі історичні місцевості:

Голосіївський	Багринова Гора, Голосіїв, Деміївка, Добрий Шлях, Китаїв, Конча-Заспа, Лиса Гора, Мишоловка, Нова Забудова, Пирогів, Самбурки, Саперна Слобідка, Совки, Теличка, Теремки, Феофанія, Чапаєвка, Ширма
Дарницький	Дарниця, Княжий Затон, Нова Дарниця, Осокорки, Позняки
Деснянський	Троещина, Вигурівщина, Куликове, Лісовий масив
Дніпровський	Березняки, Воскресенка, Комсомольський масив, Ліски, Микільська слобідка, Русанівка, Стара Дарниця, Труханів острів
Оболонський	Кинь-Грусть, Оболонь, Пріорка, Пуща-Водиця
Печерський	Печерськ, Аскольдова могила, Берестове, Бессарабка, Звіринець, Клов, Козине болото, Липки, Паньківщина, Саперне поле, Черепанова гора, Чорна гора
Подільський	Поділ, Берковець, Біличе поле, Виноградар, Вітряні гори, Гончарі, Копилів, Куренівка, Каталка, Плоське, Рибальський острів, Щекавиця
Святошинський	Академмістечко, Біличі, Борщагівка (Братська Борщагівка, Микільська Борщагівка, Михайлівська Борщагівка, Петропавлівська Борщагівка, Софіївська Борщагівка), Галагани, Святошин
Солом'янський	Батієва гора, Відрадний, Грушки, Жуляни, Залізнична колонія, Кадетський гай, Казені дачі, Караваєві дачі, Кучмин яр, Олександрівська слобідка, Протасів яр, Солом'янка, Чоколівка, Шулявка, Совки
Шевченківський	Вовчий яр, Волейків, Дігтярі, Дорогожичі, Євсейкова долина, Кожум'яки, Кудрявець, Лук'янівка, Нивки, Реп'яхів яр, Сирець, Стара поляна, Татарка, Юрковиця

Отже, протягом ХХ ст. у Києві відбувалось дуже багато адміністративно-територіальних змін. Поліцейські частини, що існували на початку 1917 р., уже в кінці року стали районами, у 1919 р. місто було поділено на комуни, пізніше — на поліцейські дільниці. У 1920 року у місті було відновлене районування. Постійно коригувалися межі районів. Те, що райони були підпорядковані різним відомчим органам, призводило до незлагодженості у управлінні.

Найвний стан джерел ставить дослідника перед проблемою розбіжностей у датах створення тих чи інших районів. В різних джерелах, не кажучи вже про офіційні документи, вказані різні дати заснування, що призводить до численних розбіжностей у працях істориків і пошуковців-аматорів. Окрім того, є розбіжності у датах включення тих чи інших місцевостей у межу Києва. Найвірогіднішим джерелом у даному разі доводиться вважати, поряд з архівними першоджерелами, газетні публікації тих років, про які йде мова.

Розділ 4 ІСТОРИЧНА УРБАНІСТИКА

Рыженко Валентина (Омск)

**Исследователь в современном
междисциплинарном пространстве:
возможности изучения образов
и пространства города советской эпохи**

Бабюх Віталій (Казань)

**Регіональні особливості
відзначення ювілеїв міст**

Звіряка Анна (Київ)

**Культурний ландшафт
у формуванні території м. Києва**

Валентина Рыженко

**ИССЛЕДОВАТЕЛЬ В СОВРЕМЕННОМ
МЕЖДИСЦИПЛИНАРНОМ
ПРОСТРАНСТВЕ: ВОЗМОЖНОСТИ
ИЗУЧЕНИЯ ОБРАЗОВ И ПРОСТРАНСТВА
ГОРОДА СОВЕТСКОЙ ЭПОХИ**
(продолжение¹)

**Блок 2. Теоретические и историографические аспекты
изучения образов и символики города советской эпохи**

Второй из предлагаемых в данной статье блоков — это углубление в теоретические и историографические аспекты изучения образов и символики города советской эпохи. Историографическая ситуация, сложившаяся на рубеже тысячелетий, способствовала новой постановке обозначенной проблемы. В первую очередь, это связано с упрочением регионологии (регионоведения), возможностью выбора исследовательских моделей, обращением историков к забытым трудам своих предшественников, а также к достижениям культурологии и семиотики. Из специальных публикаций рубежа веков следует выделить два сборника научных статей историографического и методологического характера. Их прочтение позволяет представить многообразие современных подходов и поисков отечественных и зарубежных историков в качестве естественной линии движения научной мысли².

Активизировавшееся в 1990-е гг. внимание исследователей (историков-культурологов) к изучению динамики знаковых и символических признаков культуры определенного места (прежде всего, крупного и столичного города) тесно соприкасается с нашими интересами. Союз исторической науки, культурологии, урбанистики (в варианте «градоведения»), регионоведения, отраслевых историй (градостроительства и искусства) открывает дополнительные возможности при изучении истории культуры XX века, в том числе, связанные с выходом за рамки традиционного социального подхода. Что не означает, разумеется, игнорирования результатов, полученных с его помощью в российской и сибирской историографии культуры и интеллигенции. Обширный эмпирический материал накопила, в

¹ Начало см. Регіональна історія України. — Вип. 3. — К., 2009. — С. 85–112.

² См.: Образы историографии: Сборник статей / Науч. ред. А. П. Логунов. М.: РГГУ, 2000; Выбор метода: изучение культуры в России 1990-х годов. Сборник научных статей / Сост. и отв. ред. Г. И. Зверева. М.: РГГУ, 2001.

частности, проблемная советская историография в сфере изучения памятников истории, культуры, архитектуры и градостроительства. В свое время историки региона активно участвовали в паспортизации памятников, среди которых согласно официальным концепциям советской истории приоритетными были мемориальные комплексы и монументы, посвященные ее героям, в том числе обязательные для любого города памятники вождям.

Как уже отмечалось, в 1990-е гг. в число объектов междисциплинарного анализа входит город как социокультурный феномен. Одна из работ автора совместно с В. Ш. Назимовой была специально посвящена рассмотрению новейших подходов к изучению города, предложенных отечественными и зарубежными исследователями³. Ниже продолжу размышления над теоретическими аспектами историко-культурологического изучения российского города, воспринимая его как особый вариант проявления и бытования культуры «Места» и обращаясь к его локальному своеобразию. В то же время попытаюсь обозначить некоторые конкретно-исторические линии, связанные с изучением особых символов культурного пространства отдельных крупных городов-центров Западной Сибири в условиях советской эпохи.

Подчеркну, что специфика российского интеллектуального «фона», в котором с 90-х гг. XX в. наблюдается всплеск поисков междисциплинарных вариантов «делания» собирательного образа города, инициирует оформление различных исследовательских практик. Их исходные и опорные основания зависят от «материнской платы», выбираемой разработчиками. Выделю *основные линии движения исследовательской мысли*, уже приведшие к созданию экспериментальных моделей. При этом важен тот факт, что восприятие города как «очеловеченной природы» (метафора, присутствующая в подходах Д. А. Алисова) отражает одновременно тот самый общий собирательный образ города, от которого отталкиваются исследователи в своих теоретико-методологических построениях, и первостепенную сущностную характеристику одного из сложнейших объектов изучения, имеющего многоуровневую структуру.

Первая линия может быть обозначена как «метафизическая». В составе исследователей, проявивших повышенный интерес к метафизике места, изначально преобладали философы. Однако вскоре среди них появляются историки. Точка отсчета в процессе оформления этой линии — от начала до середины 1990-х гг. Характерной особенностью, определившей масштабы ее распространения, является

³ См.: Рыженко В. Г., Назимова В. Ш. Историко-культурологические подходы к изучению российского города XX века (к проблеме преемственности в науке) // Городская культура Сибири: традиции и новации. Сб. науч. тр. Новосибирск: Новосиб. гос. ун-т, 2002. С. 66–85.

увлеченность конструированием «Духа Места». Переход к накоплению конкретно-исторической информации для описания «лица не общего выражения» применительно к российским городам, на мой взгляд, обеспечивает право исследователя на создание «своей территории» и соответствующего инструментария для изучения сложных объектов. Отмечу концептуальные построения В. М. Немчинова, соотнесенные им с методиками зарубежных исследований (area studies), что не имеет, по его мнению, в отечественной практике устоявшегося адекватного аналога. Автор увязал проблематику метафизики исторического объекта (в данном случае города как фактора развития социума), с вопросом о том, как переживается пространство, структуры, институты и духовная среда города данным обществом в данное историческое время. Среди высказанных Немчиновым гипотез есть предположение о том, что воспроизведение «тела» города связано с общественными институтами и коммуникативными структурами, которые одновременно «вмещают в себя и душу общества, тот народный дух, который дает силу, возможность маневра и ресурс государству и его атрибутам»⁴. Отсюда вывод о месте и роли топографической привязки с точки зрения метафизического подхода: «Город, собственно говоря, не есть кружок на карте. Это точка роста кристалла цивилизации».

К концу XX — началу XXI вв. в российском интеллектуальном пространстве достаточно явно обозначилось несколько центров, где внедрялись, опираясь на локальный материал, разные варианты моделей этой линии (среди них Саратов, Пермь, Омск). Символическое пространство отдельных городов выступало при этом в виде своего рода копилки их культурно-символической идентичности. Метафизика города трактовалась как «зримое незримого», а различия городов виделись в осознанности метафизики места. Метафизическая линия тесно связана с семиотическими исследованиями. Отсюда сам город определяется как сложный семиотический механизм, создатель, получатель и хранитель информации, мощный генератор культуры, а его пространство представляется хранилищем различных кодов, знаков, реализованных и нереализованных возможностей, иллюзий, мифов и т.д.⁵ Метафизический поворот в философско-культурологическом изучении отдельных городов для выяснения конкретной архитектоники места как интегрального понятия, объединяющего природную, предметно-созидательную, социальную и культурную среды, стал методологической основой в построениях омского искусствоведа и философа В. Ф. Чиркова.

⁴ Там же. С. 239.

⁵ Силкина Л. В. Пространство города как сосредоточие материальных и духовных ценностей цивилизации // Пространственность развития и метафизика Саратова. — Саратов, 2001. — С. 75.

Среди анализируемого им своеобразия архитектоники различных городских пространств выделим характеристику Омска. Ее природный признак в оценке В. Ф. Чиркова⁶ «носит тотально горизонтальный характер», поскольку задан «степным ландшафтом, который вбирает в себя пластически выразительные лесные участки локального характера». Этот признак существенно усилен водными плоскостями рек Иртыша и Оми, закреплен в своей цельности красивой полусферой небесного свода, имеющей в месте «касания» с землей ровную, почти не нарушаемую рельефом прямую. В то же время реальная градостроительно-планировочная структура города не осмысливает степного пространства и всей его природной архитектоники, за исключением набережной и мостов. Интересна мысль автора, что природные, ландшафтные особенности места Омска («не любит определенности в границах»), влекут за собой отсутствие устойчивого пластического символа/знака города. Однако они же способствовали рождению поэтических и художественных образов города, серебристо-серо-голубого колорита их цветовой и «звуковой» (музыка стихов известного поэта, уроженца Омска Л. Мартынова) гаммы. Подчеркну, что появление в моделях этой первой линии искусствоведческих подходов привело к разработке методик специального музейного конструирования и репрезентации образов города и его «культурных слоев». На материалах западносибирских городов, относящихся к категории средних (Г. Лаппо), метафизическая линия развивается в исследованиях культуролога И. Решиковой, которая обращается к образам Новокузнецка (бывшего Сталинска).

Вторую линию в складывании в те же годы междисциплинарных моделей обозначаю уже привычным словосочетанием «гуманитарно-географическая». К настоящему времени она лидирует среди передовых междисциплинарных «территорий» исследовательского эксперимента. Ее отличает особое внимание к изучению образов культурных пространств и ландшафтов. В России конца XX — начала XXI вв. пионерная деятельность сотрудников сектора гуманитарной географии Института культурного и природного наследия имени Д. С. Лихачева во главе с Д. Н. Замятиным⁷ существенно обогащает арсенал междисциплинарных опытов за счет теоретических разработок в области моделирования географических образов. Уже представлены результаты апробации соответствующих методик во время полевых экспедиций по отдельным городам Европейской части России. На перспективу это открывает путь к компаративистским

⁶ Чирков В. Ф. Дом: в локусе бытия. Изд. 2-е, исправл. — Омск, 2006. — С. 126–131.

⁷ Гуманитарная география. Сб. науч. тр. Вып. 2. М., 2005; Замятин Д. Н. Культура и пространство: Моделирование географических образов. — М., 2006.

исследованиям после изучения образов городов в восточных регионах страны.

Сопоставление подходов мифогеографии (направления, рассматривающего представление о месте как пространственные мифы) и мифологии городского пространства приводит к возникновению новых проблемных полей, представляющих несомненный интерес и для историков. Содержание гуманитарно-географического образа города (Д. Н. Замятин) объединяет систему упорядоченных взаимосвязанных представлений о пространстве и пространственных структурах любого города и систему знаков и символов, наиболее ярко и информативно представляющих и характеризующих определенный город. Городская мифология⁸, трактуемая как важнейшая составляющая урбанистической культуры, есть внесение «человеческого измерения» в городской мир. Одновременно это *некая культурная игра*, своеобразный диалог между городом и его обитателями. Понятно, что мифология города обладает естественным локальным своеобразием, чаще всего не упорядоченным и не взаимосвязанным, но выраженным в уникальных знаках и символах.

Промежуточное положение между этими двумя первыми линиями занимает своеобразная модель «делания образа города» его обитателями. Е. Пазухин и Е. Жаворонкова, авторы недавно опубликованной книги о Баден-Бадене, демонстрируют игры/диалоги в современном интеллектуальном пространстве «без границ»⁹. Уже в заглавии они подчеркивают, что творят и пускают в жизнь вариант индивидуального культурного мифа. Авторы «строят» образ города как бы «извне» (взгляд со стороны, постоянное сопоставление с Петербургом) и одновременно «изнутри» (переживая вместе с читателями восприятие города его постоянными и временными обитателями — царствующими и сиятельными особами, политиками, известными писателями и прочими деятелями культуры). Они закрепляют реальность мифа стихотворными текстами, вставками «прихотливых арабесок» (выражение издателя книги М. Зенера), сплетенными из былей и небылиц, исторических сведений и анекдотов, гротескных сопоставлений и карнавальных розыгрышей, подборкой собственных фотографий в приложении к книге под принципиальным для их действий названием «Наш Баден-Баден». Примечательно, что в данном случае в «играх» с образами города присутствует и такой вариант как «летняя столица Европы». Замечу, что «деланье» образа «столиц» — это особая линия, которая отражает подъем на «вторую ступень» в процессе конструирования современ-

⁸ Ровинский Д. К. Городская мифология // Современный городской фольклор. М., 2003. С. 409–419.

⁹ Пазухин Е., Жаворонкова Е. «Будем делать Баден-Баден. Бытие культурного мифа». Rendezvous Verlag Baden-Baden, 2003. 258 с.

ных междисциплинарных моделей образов городов. Привлечение модели конструирования образа европейского города все-таки нельзя назвать случайным для моих рассуждений. Хорошо известно особое символическое значение Баден-Бадена для истории русской культуры и российской интеллигенции.

Третью линию представлю как историко-культурологическую. Ее теоретико-методологической исходной основой становится востребованное «забытое знание» и заимствование элементов исследовательских подходов и практик из «смежных» областей гуманитарного знания и современной урбанистики. В конструировании моделей этой линии применительно к первой трети XX века обнаруживаются отголоски размышлений Освальда Шпенглера¹⁰ и влияние контекста художественной культуры эпохи модерна.

Для современного российского историка, приверженца этой линии, необходимым контекстом, позволяющим комплектовать источниковую базу с ядром в виде «символических текстов», становятся поэтические образы города, городские пейзажи в изобразительном искусстве. Отдельными источниками и маркерами особого пространства крупного российского города XX века служат архитектурные сооружения (их набор расширяется от стиля «модерн» конструктивистскими зданиями и позже постройками «сталинского ампира»). В арсенал историка входит обширный визуальный материал — видовая городская открытка (недавно начали появляться первые специальные подборки таких открыток с чертами советского образа отдельных городов¹¹), уже упомянутые городские пейзажи, любительские фотографии из личных архивов горожан. В их «текстах» отчетливо просматриваются наслоения городского пространства от всех этапов предшествующей истории, вплоть до современной борьбы с ними. Периодическая печать в таком «банке данных» — носитель разнообразных описаний, отражающих как официально предписываемые, зафиксированные в директивно-нормативной документации, желаемые образы советских городов, так и индивидуально воспринимаемые современниками комбинации их реальных неповторимых черт. При этом впервые будет иметь самостоятельное значение информация рекламного блока местной прессы.

Приведу примеры степени информативности газетных публикаций по проблеме образов советского города. В связи с 800-летием Мо-

¹⁰ Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Т. 2. Всемирно-исторические перспективы/Пер. с нем. и примеч. И. И. Маханькова. — М., 1998. С. 88–114.

¹¹ Так в комплекте «Пермские истории. Виды г. Перми» (2007) имеются изображения, представляющие предпоследний год жизни города под именем «Молотов»; В том же 2007 г. вышел в свет комплект открыток «Омск середины минувшего века. Фотолетопись эпохи».

сквы в томской областной газете «Красное знамя» появляется образ «Томска — сына Москвы»¹², конструируемый журналистом и краеведом А. Р. Пугачевым на основе известного образа Москвы как «матери городов русских». Любопытно, что «сыновний» образ востребован в настоящее время и закреплен в экспозиции молодого музея истории г. Томска, открытого в рамках празднования 400-летия города. Свидетельствует ли это о происходивших в условиях советской эпохи трансформациях образа Томска как «Сибирских Афин»? Или образов, сосуществовавших в то время, было несколько? Из стихотворных публикаций в газете за тот же год можно получить и такой образ советского Томска — «город вузов, фабрик и аллей»¹³. Замечу, что 1947 год был для города юбилейным: ему исполнялось 345 лет. Ответы впереди. Пока ограничусь замечанием относительно необходимости специального исследования образов городов в советских периодических изданиях и в краеведческой литературе, особенно в юбилейных очерках, статьях, путеводителях. В этом случае можно получить как «интеллектуальный конструкт» (подход, близкий к действиям Н. Н. Родигиной), так и вычленивать вполне реальный набор реальных примет сложившегося в то время пространства советских городов в их региональной специфике. В итоге (в перспективе) возникнет некий собирательный образ.

Историк, занимающийся проблемами формирования пространства и культуры российских городов второй половины XIX — начала XXI вв. как своего рода «матричных параметров» образов города, близок по исходным посылкам к «метафизической» линии, даже если он не декларирует свою приверженность к ней. Именно поэтому предложенная выше схема движения исследовательской мысли носит условный характер. Отсюда неизбежность дополнительных усилий и распределения предпринимаемых шагов на «территории эксперимента» по «своему усмотрению», но с выделением приоритетов согласно авторской исследовательской модели. Такова модель «Интеллигенция — Культура — Город», о которой уже шла речь выше. Опыт ее применения позволил отразить детали и контекст процесса поэтапного конструирования в региональном культурном пространстве официального столичного статуса и сопутствующего ему образа Новониколаевска/Новосибирска в качестве «столицы Советской Сибири». Столичные притязания других городов также могут быть раскрыты путем сопоставления конструируемых образов и фиксации соответствующих символов.

В российской историографии до сих пор существует определенное недоверие к локальным исследованиям, отождествляющимся, как правило, с эмпирическим краеведением. До сих пор не прекращаются,

¹² Красное знамя. Томск. 1947. 7 сентября.

¹³ Красное знамя. 1947. 1 января.

начавшись в 20-х гг. XX века, дискуссии: «Что такое краеведение? Предмет изучения или метод?». К ним в настоящее время добавился новый блок: «Где искать различия между историческим регионоведением, региональной историей, локальной историей и краеведением?». Однако интрига, пронизывающая современное интеллектуальное пространство, сводится пока к борьбе за приоритет «материнской платы», из которой вырастает либо «историческая регионалистика», либо «региональная история», либо «историческое регионоведение». Появляются труды теоретического характера, как, например, книга новосибирского ученого П. Л. Попова¹⁴. Автор ставит в качестве цели поиск базовых положений, необходимых для теоретического осмысления региональной проблематики, исходит из географических приоритетов. Книга рекомендуется культурологам, философам, социологам, но игнорирует историков. Мне ближе позиция академика В. В. Алексеева относительно изучения региональных проблем в рамках нового научного направления — исторической регионалистики. Об этом уже было сказано. Создание такого направления — миссия исторической науки.

Возобновление старых дискуссий «на новый лад» как признак современной историографической ситуации заставляет вновь напоминать о некоторых подходах к проблемам методологии местной истории, предложенных еще в середине 1990-х гг. С. А. Гомаюновым. Для автора было характерно стремление дать философские основания новой методологии местной истории через оппозицию «целое/часть» (а не общее/особенное). При этом «отношения между целым и составляющими его частями можно определить как нелинейные, когда эффективность взаимодействия зависит не от величины прилагаемых сил, а от качества взаимодействия». В качестве ключевой категории местной истории он назвал тогда понятие «место», подчеркнув, что оно в методологическом аспекте пока не рассматривалось. По всей видимости, он в данном случае имел в виду историков, поскольку представители других областей знания, включая культурологов, обратились к категории «место», в том числе применительно к советской эпохе, на несколько лет раньше. На наш взгляд, помимо стремления доказать научный статус краеведения, подход Гомаюнова ценен для историка-культуролога и иными свойствами.

В первую очередь, это представление ученого о «месте» не только и не столько в виде территории, а отождествление содержания этого понятия с совокупностью людей, осуществляющей определенную историческую деятельность, специфика которой определяет лицо данного «места». Во-вторых, С. А. Гомаюнов поднял вопрос о границах «места» и выводил их, с одной стороны, из действия вмещающего ландшафта, с другой, из специфики духовной жизни местного сооб-

¹⁴ Попов П. Л. Элементы теории регионов. Новосибирск: Изд-во СО РАН, 2005.

щества, которая устанавливает границу смысла¹⁵. Только отсюда, из второго среза, возможно закрепление смысловой границы в виде символов, одним из которых является имя «места» — топоним. Имена как символы культурного пространства города (особенно урбанимы), их смена (естественная или в форме «топонимической революции») — все это частицы интересующего нас динамичного социокультурного процесса XX века и меняющегося образа города.

Так же, как и Гомаюнов, мы с коллегой В. Ш. Назимовой в своих теоретико-методологических построениях считаем опорной категорией «места». Однако, в отличие от него, нами было предложено использовать словосочетание «местная» культура¹⁶. «Место» является главным в этой паре. Оно воспринимается как первая неподвижная граница окружающего, фиксированная граница части целого (в данном случае — культурного пространства, культурно-цивилизационного ландшафта как важной пространственной характеристики образов территориально-поселенческого развития культуры).

Одной из особенностей исследовательской ситуации второй половины 1990-х гг. в интересующем нас направлении стала публикация итоговых результатов крупных исследовательских программ. Выше уже шла речь о работах московского коллектива ученых под руководством Э. В. Сайко, в которых представлены варианты теоретико-методологических моделей изучения города как социокультурного явления и части мирового, регионального и локального культурного пространства¹⁷. Одна из очередных коллективных монографий, продолжающая этот цикл, была посвящена новой и сложной проблеме — город как носитель динамических потоков социальной эволюции¹⁸. Наиболее полезной для историков и культурологов, намеренных изучать реальное и символическое культурное пространство города, оказалась парадигма, предложенная и развиваемая Т. И. Алексеевой-Бескиной¹⁹. Напомню, что она определила ключевой механизм социальных систем — неизменный элемент системы при любых ее трансформациях и модификациях — со-

¹⁵ Гомаюнов С. А. Местная история: проблемы методологии // Вопросы истории. 1996. № 9. С. 158–163.

¹⁶ Рыженко В. Г., Назимова В. Ш. История «местной» культуры как предмет культурологического анализа // Четвертые Омские искусствоведческие (культурологические) чтения: Местная культура. Методология, история, практика. Омск, 12–14 ноября 2001 г.: Сборник материалов. Омск, 2002. С. 33–36.

¹⁷ См.: Город как социокультурное явление исторического процесса / РАН. Научный совет по комплексной проблеме «История мировой культуры»; Отв. ред. Э. В. Сайко. М.: Наука, 1995; Урбанизация в формировании социокультурного пространства. М.: Наука, 1999; Социокультурное пространство диалогов. М.: Наука, 1999.

¹⁸ См.: Город в процессах исторических переходов. Теоретические аспекты и социокультурные характеристики / Э. В. Сайко. М.: Наука, 2001.

¹⁹ Там же. С. 71–162.

циогеном, в котором обобщены некие социопрограммы. Концентраторами информации социопрограмм при таком видении предстают города во всей сложности их жизнедеятельности, с перманентными изменениями, особенно интенсивными в переходные периоды истории.

Любопытно, на мой взгляд, сопоставить с такой теоретической установкой представления об образе современного Новосибирска, которые попытались зафиксировать создатели небольшого фильма телекомпании LBL-Сибирь «Город, где я»²⁰. Одно из них: «Город, рожденный железной дорогой, на генетическом уровне впитал «синдром транзита»». Другое, не менее важное для различения «портрета» и «образа» города: «Новосибирск еще действительно до конца не нашел себя. И потому картины о нем не рисуются и песни не пишутся». Наконец, следует завершающее перечисление возможных черт портрета/образа как: города больших возможностей и больших амбиций; одного из самых образованных городов России (претензия на современные сибирские Афины? — В. Р.); города, постоянно растущего и меняющегося (это совпадает с моими наблюдениями за этим городом на протяжении с середины 80-х до настоящего времени — В. Р.); города, который научился зарабатывать деньги, который с радостью принимает все новое и является предельно толерантным в плане культуры; города, который любит своих обитателей и ничего не требует взамен. Такой вариант возможного образа Новосибирска в виде «лирической зарисовки», как определил свою идею автор фильма Б. Комаров, может соотноситься с изучением социогенома регионального центра, а также с историей формирования всех перечисленных черт.

Есть и другие общетеоретические построения, не попадающие в поле зрения социальных историков еще и по причине действия прежнего стереотипа, согласно которому историк-профессионал не должен увлекаться теорией. Его задача — это занятия, главным образом, архивными разысканиями и анализом обнаруженных письменных источников. Не оспаривая правомерность такого подхода, замечу, что, во-первых, внутри современного сообщества историков утверждаются новые взгляды на профессиональные практики, и, во-вторых, в своих поисках я исхожу из понимания источника как сгустка информации, материализованные формы которого могут быть предельно разнообразными. Более того, для историко-культурологического анализа интересующей нас проблемы складывания образа и символического пространства городов особое значение имеет скрытая и вторичная информация, содержащаяся в монументальных сооружениях (включая город как синтетический источник) и свидетельствующая о трансформации смысла того или иного элемента пространства «Культуры Места».

²⁰ Коньякова Т. Городской романс. О Новосибирске без пафоса и официоза // Вечерний Новосибирск. 2008. 24 апреля. С. 22.

Несомненно, используются и традиционные письменные источники в полном соответствии с их видовой классификацией. Сразу же укажу, что для восстановления истории складывания символического пространства отдельных городов Западной Сибири в деталях и подробностях привлекаются и делопроизводственные материалы, извлекаемые из архивохранилищ. Весьма информативными оказались документы из фондов Государственного архива Новосибирской области (ГАО): Западно-Сибирской Краевой плановой комиссии (Ф.Р-12), Новониколаевского губернского отдела коммунального хозяйства (Ф.Р-1124), Новосибирского отделения Союза архитекторов СССР (Ф.Р-1444), Новониколаевской окружной плановой комиссии (Ф.Р-1980), личного фонда архитектора Е. А. Ащепкова (Ф.Р-2102). В качестве специальной группы внутри источникового комплекса используются региональные отраслевые исследования — труды искусствоведов и историков архитектуры и градостроительства. Обоснование междисциплинарного подхода с указанием на то, что отраслевая информация содержит сведения о знаковых фигурах, влиявших на символику культурного пространства и создающих его мифологию, было дано в совместном докладе автора и В. Ш. Назимовой на научной конференции в Екатеринбурге «Культура и интеллигенция России XX века как исследовательская проблема: итоги и перспективы изучения» (30–31 мая 2003 г.)²¹. Прошедшие годы еще более укрепили меня в мысли о важности привлечения подобных изданий при действиях в интердисциплинарном проблемном поле.

Стоит еще раз подчеркнуть, что уже с середины 1990-х гг. представители различных областей знания, в том числе гуманитарных наук, начали использовать (в большинстве случаев независимо друг от друга) термины «место», «культурное пространство», «культурный ландшафт». В качестве подобных примеров, оказавшихся наиболее близкими нашим поискам и теоретическим построениям, назовем оригинальные тексты В. Л. Каганского, созданные в рамках теоретической географии («географического пространствования» — активного «чтения» ландшафта, ориентированного на концептуальное освоение его разнообразия) и содержащие среди прочего концепцию ландшафта советского пространства²².

²¹ Рыженко В. Г., Назимова В. Ш. О возможностях использования отраслевых исследований в современных историко-культурологических опытах изучения интеллигенции сибирского города // Культура и интеллигенция России XX века как исследовательская проблема: итоги и перспективы изучения. Тезисы докл. науч. конф., посвящ. 85-летию со дня рожд. проф. Л. М. Зак и 70-летию со дня рожд. проф. В. Г. Чуфарова. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2003. С. 37–40.

²² Каганский В. Л. Культурный ландшафт и советское обитаемое пространство: Сборник статей. М.: Новое литературное обозрение, 2001. С. 135–154.

Определяя ландшафт как живую среду мест, пронизанных смыслом живущих в них людей, В. Л. Каганский предлагает видеть в советском пространстве воплощенную в материале вещей, знаков, людей и пространства схему — не территорию СССР, а качественно и структурно особый тип пространства и состояния культурного ландшафта. Автор исходит из существования семи основных культурных практик-подходов к постижению культурного ландшафта. В ряде из них он находит близость к семиотике, к интерпретациям всего как текста, что дает основания показать концептуальные образы ландшафта, взращенные в конкретных местах. Подходом, ориентированным на многоаспектное и полимасштабное включение в ландшафт, для автора является «геоморфизм — познавательльно ориентированная рефлексия бытия ландшафта», реализуемый с помощью «путешествования»²³. Подобная методика своеобразных натуральных «обследований» вполне может использоваться при рассмотрении вопроса о трансформациях знаковых символов городского культурного пространства советской эпохи, а также образа города в целом в постсоветской российской истории.

Ракурс видения культурного пространства современной России как сферы советского пространства — мира блоков, деталей, обломков, мучительно устанавливающих новые связи, который предлагает Каганский, во-первых, принципиален для историко-культурологического изучения интересующей нас проблемы. К числу «деталей и обломков», несомненно, принадлежат материализованные символы советской эпохи — унифицированные ориентиры в культурном пространстве городов СССР. Несмотря на их унифицированные свойства и, прежде всего, идеологический смысл, среди них могут оказаться неожиданные символические сооружения, которые придают уникальность образу города. Для Западной Сибири подобный пример обнаружен мною во время поездки и «натурного» знакомства с пространством Новокузнецка (бывшего Сталинска, когда-то задумывавшегося как «соцгород»). Речь идет о памятном знаке СССР. Мотивации его установки и их связь с концепцией сталинской культуры требуют специального рассмотрения. Пока же отмечу, что факт наличия уникальной черты в образе города, носящем уже иное название по сравнению с советской эпохой, очевиден как некий маркер сохраненного «советского Духа Места».

Замечу, что построения В. Л. Каганского созвучны пониманию тесных родственных связей истории и географии, характерному для отечественной историко-культурологической мысли 1920-х гг. О методике изучения историко-культурных ландшафтов в широком смысле этого понятия, включая природно-культурные комплексы, писали уже упоминавшиеся мною в разных публикациях И. М. Гревс и Н. П. Анциферов. Н. П. Анциферов, например, еще в 1924 г. указывал

²³ Там же. С. 47.

на «язык форм города», включая сюда направление его улиц, формы площадей, силуэты застройки, ландшафт завода и окружающего района. Он указывал на информационную значимость топонимического языка города, придающего своеобразие признакам городского пространства, совокупность которого формирует «Дух Места».

Потребность вернуть такое понимание и расширить сферы взаимодействия географии с другими гуманитарными науками просматривается в работах современных исследователей, соединяющих историю с географией при изучении русского искусства, культуры, этнокультурных процессов. Для историков и культурологов полезно знакомство с трудами С. Я. Суцего и А. Г. Дружинина, Ю. А. Веденина²⁴.

Другая линия в современных публикациях, которую характеризует наличие перечисленных выше терминов в исследовательском инструментарии в качестве ключевых понятий, связана с философскими аспектами изучения специфики российского историко-культурного процесса и с культурной антропологией. Вновь обращаюсь к тем подходам, суть которых связана с перспективами историко-культурологического изучения символики городского пространства в контексте общей истории культуры России и близка нашим исследовательским поискам второй половины 1990-х гг. Подчеркну, что большинство из анализируемых подходов, как правило, формировалось под влиянием семиотической школы. Таковы рассуждения, предлагаемые А. В. Бабаевой: «Человек создает и существует в культурном пространстве как определенном символическом мире» и «Человек воспринимает знаковую систему пространства как внешний мир, не задумываясь о том, что центром пересечения символических знаков, циркулирующих текстов, является он сам. В процессе жизнедеятельности он создает неповторимый текст культурного пространства»²⁵. При этом автор подчеркивает, что пространство — это текст, воспроизводящий глубокие культурные смыслы. Правильная интерпретация текста культурного пространства, по ее мнению, «позволяет увидеть глубинные структуры человеческого общества, понять «душу» культуры». Раскрывая содержание культурного пространства, она выделяет в нем ценности, нормы, поведенческие эталоны, различные системы знаков, вещи, включая вещи-символы, а также указывает на то, что человек, организовывая окружающее пространство, создает некую знаковую систему, становящуюся еще одним текстом культуры²⁶.

²⁴ См.: Суцкий С. Я., Дружинин А. Г. Очерки географии русской культуры. Р-на-Дону: Изд-во Сев.-Кавказ. науч. центра высшей шк., 1994; Веденин Ю. А. Очерки географии искусства. СПб: Рос. науч.-исс. ин-т природ. и культ. наследия, 1997.

²⁵ См.: Бабаева А. В. Формы поведения в русской культуре (IX–XIX века). СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2001. С. 21.

²⁶ Там же. С. 22–23.

Такой подход современного философа, привлекающего для его апробации материал истории русской культуры IX–XIX вв., стимулирует дальнейшее расширение опорного материала и обращение к XX веку. Это укрепляет нас в правомерности избранной нами линии по изучению интересующей нас проблемы. При этом для нас на первый план в предметной области историко-культурологического исследования выходит не только первичный «текст» пространства, но и те процессы, которые отражают деятельность людей по созданию вторичной знаковой системы — созданного в период строительства и упрочения советского общества символического «текста» культурного пространства города.

Взгляды отечественных и зарубежных культурологов, ученых, входящих в Международную Ассоциацию семиотики пространства, на категорию пространства как особо значимую для культуры XX в. мы уже рассматривали в предыдущем блоке. Однако уместно еще раз привести одно из суждений немецкого ученого Карла Шлегеля, к которому следует прислушаться современным историкам²⁷. Он считает, что реальная пространственная сложность локально обусловленного исторического процесса, его топография, наиболее адекватно передающая плотность и сложность исторической жизни, пока практически не изучаются.

Если учесть, что преимущественное внимание исследователей и в начале XXI в. уделяется столичным центрам, а в Сибири историко-культурологические изыскания подобного рода только разворачиваются, вывод Шлегеля дополнительно актуализирует разработку интересующих нас аспектов локальных культурно-исторических процессов в хронологии XX века и на материале отдельных городов-центров региона. При этом вполне правомерно вначале отдельно обратиться к культурному пространству одного регионального города-центра и выбрать для этого Новосибирск, являвшийся особым символом — символом «столицы» Советской Сибири. Любопытную версию истоков символической специфики этого города, связанную с личностным и географическим факторами одновременно, предложил в своих заметках, помещенных в книге «Карта Родины» (М., 2003), известный эссеист Петр Вайль. Выбор места будущего города, сделанный «тогдашним физиком-лириком, инженером и писателем» Н. Гариным-Михайловским, он объяснил тем, что место «неподалеку от сельца Кривощеково <...> находилось ровно на 55-й параллели. Единственный мотив — пифагорейская красота цифры»²⁸. В этой части заметок есть и другая субъективная оценка-символ — «город

²⁷ Шлегель К. Петербург — Берлин. 1900–1935: Контакты и влияния // Санкт-Петербург: окно в Россию: Материалы международной научной конференции, Париж. 6–8 марта 1997 г. СПб.: «Феникс», 1997. С. 219–234.

²⁸ Энск. Веселые ребята // Вайль Петр. Карта Родины. М.: Изд-во Независимая газета, 2003. С. 121

без лица». Так вылепилось, по выражению Вайля, в 30-е гг. «конструктивистское нечто, призванное стать правильным, освобожденным от прошлого, городом без лица — Новосибирск, Энск. В безымянности сокращенного самоназвания — конечно, ирония, но еще в большей степени гордыня. <...> Энск сразу поставил себе две пятерки, расположившись на своей широте, — и в качестве незыблемого отличника успокоился насчет обретения индивидуальности. По сути, дело было сделано. Тем более, что силы, брошенные сюда в 30-е, понимали строительство столицы Сибири как задачу не локальную и даже не общегосударственную, а коммунистически-космическую»²⁹.

Такое восприятие символики данного «Места» со стороны, представителем поколения советских «шестидесятников», позже по духу и образу жизни космополитом (в смысле — человеком «мирового города») интересно сравнить с ощущениями создателей Новосибирска как главного города Сибири. Стал ли он действительно «городом без лица» («без образа») и произошло ли это именно в 1930-е–1950-е годы? Ответы на эти вопросы впереди.

Пока же приведем еще одно суждение о символике Новосибирска как особого города. Оно принадлежит журналисту А. В. Никулькову, связанному с городом родственными узами: «Новосибирск был и остается полигоном, на котором вначале испытываются широкомасштабные программы, чтобы потом стать общим достоянием Сибири, а то и всей страны»³⁰. Автор предварил свою книгу о Н. М. Гарине-Михайловском — «отце-основателе» Новосибирска — очерком истории самого города, в котором явно предстают своеобразные черты, а не безликость Новосибирска. Не отмечена у него и магия 55-й параллели, очаровавшая Гарина-Михайловского. Зато есть в его книге «ненаучная», по его словам, концепция относительно действия генетического кода наследственности в историческом характере городов, по которой Новосибирск возрос на острие технического прогресса своего времени — на железной дороге. Для работ теоретиков архитектуры и градостроительства такой подход вполне естественен. Ген сибирской «столицы» органично соединяется не только с железной дорогой, но и с мостом.

Поэтому в реальном и символическом пространстве города характерной чертой его образа, уникальным знаком становится еще и вокзал. Примечательно, что само здание вокзала — символ трансформаций художественно-эстетических установок от периода «горячей» строящейся новой культуры к застывающему канону «Большого стиля». Завершение художественной отделки здания вокзала пришлось на военные годы, и в его интерьерах присутствовала тема подвигов героев-сибиряков, Советской Сибири в годы Великой

²⁹ Там же. С. 122.

³⁰ Никульков А. В. Н. Г. Гарин-Михайловский. Современник из прошлого. Новосибирск: Новосиб. книжное изд-во, 1989. С. 35.

Отечественной войны³¹. «Сибирское Чикаго» и одновременно «Город-акселерат» со своей специфической средой и ритмами повседневной жизни — так воспринимает Новосибирск молодая современная исследовательница Е. И. Красильникова (Косякова)³². Выше уже упоминались современные символы образа города, зафиксированные в энциклопедическом справочнике о региональной столице.

Свидетельством того, что интерес новосибирских исследователей к городской символике не уникален, являются упоминавшиеся уже исследования ученых Саратова. Культура Саратовской области, проблемы региональной идентичности и мифологии были предметом исследования паттернов регионального развития в международном проекте, осуществлявшемся с середины 1990-х гг. на материалах четырех российских регионов. Его результаты были опубликованы в 2001 году³³.

Ученые предлагают рассматривать специфику Саратова в качестве ресурса развития и перейти к разработке технологии использования культурно-символических ресурсов губернского центра и губернии как целого³⁴.

Не случайно статья Т.П. Фокиной, открывающая третий раздел сборника «Символы и миф региональной идентичности», названа «Метафизическое саратововедение и личностная позиция»³⁵. В ней смысл исследований метафизики города раскрывается как возможность опознавать место через его мифы и символы, а также осознавать мифы и символы как дее-творимые и адекватные (или неадекватные). Автор предлагает, пользуясь концептом культурно-символического пространства, свою модель изучения его метафизических измерений, которая включает основные культурные матрицы, на основе которых происходит идентификация и самоидентификация города. Таковых в авторской модели всего десять. Среди них: «город-место, город-имя, город-тело, город-текст, культурные символы пути города, миф города,

³¹ ГАНО. Ф.1743. Оп. 1. Д. 7. Л. 1–3.

³² *Косякова Екатерина*. Новый быт Сибирского Чикаго. Очерки городской повседневности Новосибирска между войнами. Новосибирск: Издательский Дом «Сибирская горница», 2006. 240 с.; Красильникова Е. И. Жизнь в городе-акселерате: обеспечение потребностей новосибирцев в межвоенное время (конец 1919 — первая половина 1941 г.). Новосибирск: Изд-во НГТУ, 2008. 256 с.

³³ См.: Политика и культура в российской провинции. Новгородская, Воронежская, Саратовская, Свердловская области / Под ред. С. Рыженкова, Г. Люхтерхандт-Михалевой (при участии А. Кузьмина). М.; СПб.: ИГПИ: Летний сад, 2001. С. 95–148.

³⁴ *Фокина Т. П.* Метафизические измерения культурно-символического пространства Саратова // Пространственность развития и метафизика Саратова. Указ. сб. С. 57.

³⁵ Там же. С. 84–87.

символические личности города, Саратов и окоица, город-организация, постмодернизм в Саратове»³⁶ Содержание этих матриц вполне соотносимо с экспериментальными программами изучения города, предлагавшимися петроградскими историками-культурологами в 1920-е гг., которые включали изучение «статуарного и динамического» ландшафтов³⁷.

Утверждение о том, что такая рефлексия отличает именно Саратов, разумеется, следует воспринимать осторожно. Оно может относиться и к другим городам, например, к Перми, где ведутся интенсивные исследования «пермского текста в русской культуре», включая его эволюцию в XX веке и перестройку в советскую эпоху. Пермские исследователи, рассматривающие локальные тексты как отражение «мифологии места» на стыке семиотики культуры, культурологии и литературоведения, занимаются поисками мифопоэтических основ моделей территориальной идентичности. Так, В. В. Абашев посвятил обоснованию понятия пермского текста отдельную книгу «Пермь как текст» (Пермь, 2000). Автор исходит из посылки, что каждый локус в своей культурно-исторической жизни генерирует текстуально организованную систему значений — локальный текст. В другой своей работе он обращает внимание на то, что в формировании образов Перми, в том числе советской, ведущую роль играет литература и в первую очередь поэтическое творчество³⁸. Для изучения «Культуры Места» полезным окажется и другое суждение В. В. Абашева: «В рефлексиях по поводу собственной природы место продуцирует речь о себе, описывает само себя. Формируется своеобразный локальный дискурс. Его можно определить как своего рода локодицею, так как в его основе лежит стремление оправдать свою жизнь именно здесь, а не где-нибудь в ином месте».

Обращение к наследию петроградских культурологов о «Местах Памяти» — характерная примета современности. Оборванные нити соединяются с новыми поисками, давая возможность перехода к многомерному видению изучаемого сложного объекта. Замечу, что совсем недавно известный немецкий историк Отто Герхард Эксле подчеркнул приоритетную роль петроградских ученых И. М. Гревса и Н. П. Анциферова в начале изучения «Мест Памяти»³⁹. Аналогичный интерес к теоретическим (философским) аспектам городской культуры и путям ее культурологического изучения прослеживается и в сибирских исследованиях. В частности, такова была попытка, предпринятая еще в

³⁶ Пространственность развития и метафизика Саратова. Указ. сб. С. 58.

³⁷ См.: Анциферов Н. П. Как изучать свой город. М.-Л., 1929.

³⁸ Абашев В. В. Пермский текст в русской культуре // Русская провинция: миф — текст — реальность. М. — СПб, 2000. С. 319.

³⁹ Эксле Отто Герхард «История памяти» — новая парадигма исторической науки // Теории и методы исторической науки: шаг в XXI век. Материалы международной научной конференции. М.: ИВИ РАН, 2008. С. 309–310.

1993 г. учеными Томского университета Л. К. Антошук и Т. В. Безменной. Они показали, что выработка научного подхода к феномену города как к особому рода динамическому целому имела место в начале XX века, однако дальнейший переход к узкопрофессиональному изучению города с точки зрения отдельных наук привел «к размыванию самого понятия «город» именно как историко-культурного целого в его динамике».

Авторы предложили говорить о городе, используя термин «городская культура» как тождественный самому городу во всем многообразии его функций и проявлений, а понятие «городская среда» в этом случае будет носить подчиненный ему характер и выступать как один из уровней осмысления феномена города. Они выделили 7 направлений, раскрывающих типологические особенности осмысления городской культуры — историко-археологическое, градостроительное, социологическое, семиотическое, средовое, экологическое и экономико-географическое. По мнению авторов, описать городскую культуру адекватно можно, только синтезировав все эти подходы, определив их единый вектор, и такая тенденция наметилась в виде возникновения «пограничных сфер», где присутствуют проявления нескольких подходов.

Наиболее интересен для нас вывод авторов относительно того, что «любая попытка научного описания города по сути дела является порождением самой городской культуры, это всего лишь одно из отражений в общем зеркале рефлексии». Задачу культурологического подхода они увидели в том, чтобы «прочитать в этом зеркале общую закономерность возникновения отражений, попытаться увидеть их соотношения»⁴⁰. Причем проблема состоит, по их мнению, не в том, чтобы создать еще одно новое зеркало, а в попытке «развернуть уже существующие зеркала таким образом, чтобы в них отразилась как можно более полная и целостная картина города как способа бытия».

Для историко-культуролога полезно учесть теоретические построения томских коллег-философов относительно особого значения такого варианта отражения «в развернутых зеркалах» как **городская саморефлексия**. Авторы связывают со сферой рефлексии возникновение **культурного субъекта**, мироощущение которого определяется не только воспитавшей его культурной средой, но и осмыслением ее, обязательно проникнутым «интенцией изменения, пересоздания культурной действительности»⁴¹ (Выделено мною — В. Р.). Отсюда следует, что современный ученый, занимающийся анализом культуры города, выбирает ту или иную исследовательскую модель в соответствии с характером и масштабом его собственного рефлексивного осмысления города как сгустка разнообразной информации.

⁴⁰ Антошук Л. К., Безменова Т. В. Культурологический подход к описанию городской культуры // Дефиниции культуры: Сборник / под ред. Э. В. Бурмакина и А. К. Сухотина. Томск: Изд-во Томского ун-та, 1993. С. 189–198.

⁴¹ Там же. С. 194.

Выбор среди этих моделей сегодня все чаще решается в пользу метафизики города как наиболее насыщенного рефлексией направления. В сибирском регионе самый наглядный пример реализации метафизических построений связан с деятельностью известного омского искусствоведа В. Ф. Чиркова по созданию городского музея художественно-культурологического типа, концепцию которого пронизывает идея Духа Места, а ее отражению посвящена собирательская, научная и выставочные практики музея. Теоретические (философские) результаты проникновения в метафизику «Места» были обобщены В. Ф. Чирковым в диссертационном исследовании, защищенном в 2002 г., а позже в расширенном виде и на новом витке рассуждений представлены в упоминавшейся выше монографии «Дом. В локусе бытия».

На наш взгляд, это как раз тот случай, о котором пишет Т. П. Фокина: «Под метафизикой города в региональном залоге мы понимаем попытку усилием мысли и чувства, усилием духа разгадать, что именно составляют или представляют собой базовые, онтологические ценности данного места, как они манифестируются в символах и мифах данного города, в его имени и положении, теле и устройстве, организации и символических фигурах и тому подобных феноменах»⁴². Одновременно омская исследовательская ситуация являет собой самостоятельное и **другое** ответвление. Тем более, что помимо философских здесь присутствуют историко-культурные и культурологические практики проникновения в пространство «Культуры Места». В их числе и предпринимаемые нами действия.

Предложенное томскими философами деление рефлексии на два типа осмысления города как бытия (специализированный и синкретический) может оказаться эффективным для историка-культуролога при поиске необходимого инструментария и комплектовании источниковой базы историко-культурологического исследования. Отмечу, что ко второму — синкретическому, более древнему и традиционному, типу авторы относят описания (художественные и публицистические). Сюда же они включают визуальные изображения (городские пейзажи). Таким образом, уникальная сфера эмоционального восприятия городской действительности предстает в образах, мифах, легендах, ритуалах и профессиональных действиях по изменению облика города. Фиксирующая их информация вполне доступна для анализа. К специализированным типам авторы относят различные научные подходы, из которых наиболее синтетическим является семиотический, при котором город воспринимается как определенная целостность, знаковая система, противопоставленная другим системам или, по крайней мере, не смешивающаяся с ней⁴³.

⁴² Пространственность развития и метафизика Саратова. Указ. сб. С. 84.

⁴³ Дефиниции культуры... Указ. сб. С. 195.

В завершающей части второго блока вернусь к вопросам теории и истории символики культурного пространства советского города («соцгорода» как отдельного поселения или особого района в крупном городе). Методологически важно исходить из того, что двойственность, а точнее, многослойность «текста» советского города (в разнообразных его вариантах) содержит динамически менявшиеся признаки вполне реального и одновременно символического городского пространства — «Места организации социалистического типа расселения». Здесь в проектном представлении предполагалось одно пространство, а в итоге формировался другой мир, своя культура повседневности и социокультурные ориентиры горожан — его обитателей.

Для изучения образов и облика городов заслуживает внимания история планировки и застройки их пространства в целом и его отдельных частей, в частности, центральных площадей. Приведем лишь один пример. В связи с обсуждением в 1930 г. на заседании Научно-технического совета при Главном управлении коммунального хозяйства НКВД проекта левобережного Новосибирска, который должен был строиться на принципах «соцгорода» и «на базе возникающего Сибкомбайна, а в ближайшее время также ряда других промышленных предприятий», проектировщикам предлагалось отразить в плане эмблемы переживаемой эпохи — в форме серпа и молота и пятиконечной звезды⁴⁴. Ответ одного из авторов проекта — инженера Бабенкова — отражал другую позицию: «Проектировать города в виде серпа и молота и звезды — нами отвергается категорически, это вульгарное представление о том, что город будет идеологически выдержан»⁴⁵. Хотя столь прямолинейную символику в дальнейшем отвергли, тем не менее, идеологические акценты в градостроительстве доминировали. Общая установка оформилась в таком виде: тенденции эпохи и идеологию должны выражать архитектурные сооружения, а план социалистического города должен отличаться от капиталистического тем, что в центре должны быть не деловые и торговые, а культурные учреждения.

До недавнего времени изучением отдельных элементов советского пространства — специального типа жилища (дом-коммуна) для советского «соцгорода» занимались историки архитектуры и градостроительства. Наиболее авторитетны работы В. Хазановой, посвященные архитектуре первых лет советской власти и первой пятилетки. В одной из книг (М., 1980) она подробно характеризует дискуссию о социалистическом расселении. Ей же принадлежит авторство специальной книги об архитектуре клубов (городских и сельских) — новых Дворцов для рабочих, мест, без которых не мыслился идеальный социалистический «город-дом» и которые должны

⁴⁴ ГАРФ. Ф.Р-4041. Оп. 9. Д. 69. Л. 1, 40.

⁴⁵ Там же. Л. 49–50.

были стать «вторым домом» и одновременно «школой городской культуры»⁴⁶. Несомненно, здания клубов становились знаками-маркерами для культурного пространства города.

По мнению В. Хазановой, для 1920-х-1930-х гг. клубы нельзя рассматривать вне связи с парками культуры и отдыха⁴⁷. В приведенном выше фрагменте об обсуждении проекта левобережного «соцгорода» для Новосибирска вопрос о зеленой зоне трактовался именно как создание Центрального (физкультурного) парка, а в целом был сделан вывод, что «проектируемый город с окружающей город зеленью по всему контуру, внутригородской зеленью общественного значения, уличной зеленью и внутриквартальными зелеными участками превращается действительно в город-сад»⁴⁸. По мнению некоторых зарубежных ученых, например, американского исследователя советской архитектуры Милки Близнаковой, идея «города-сада» относится к идеологическим символам новой эпохи, как и дом-коммуна⁴⁹. По всей видимости этот вопрос требует поиска дополнительных материалов, в том числе раскрывающих представления архитекторов и градостроителей в провинции о городе-саде. На наш взгляд, «город-сад» 1910-х — начала 1920-х гг. и советский «город-сад», желаемым образом которого выступал строившийся Новокузнецк/Сталинск, это разные социокультурные феномены.

Городским материалом для книги В. Хазановой о клубах послужили «образцовые» столичные проекты, а также проекты клубов крупных предприятий. Из сибирских примеров имеется лишь одна фотография Дворца культуры в Сталинске — монументального сооружения 1936 г.⁵⁰. В сибирской историографии внимание уделялось роли рабочих клубов в социалистическом культурном строительстве, а не их образу в качестве элемента символического пространства города. В настоящее время история клубной жизни региона изучается в контексте истории повседневности (В. И. Исаев). Пора обратиться и к историко-культурологическому анализу региональной специфики феномена клуба — Дворца культуры в пространстве города советской эпохи.

В этом отношении стоит снова вернуться к символике пространства Новосибирска. В ней и в истории ее складывания в советскую эпоху есть примечательный элемент из разряда «столичных» признаков — театр оперы и балета, задумывавшийся как Дом культуры и

⁴⁶ Хазанова В. Клубная жизнь и архитектура клуба 1917–1941. М.: Изд-во «Жираф», 2000. С. 2, 63.

⁴⁷ Там же. С. 95.

⁴⁸ ГАРФ. Ф.Р-4041. Оп. 9. Д. 69. Л. 75.

⁴⁹ См.: Близнакова М. Советское жилищное строительство в годы эксперимента: 1918–1933 // Жилище в России: век XX. Архитектура и социальная история. Монографический сборник. М.: «Три квадрата». 2001. С. 55.

⁵⁰ Хазанова В. Клубная жизнь и архитектура клуба 1917–1941. Указ. соч. С. 110.

науки (ДКиН). Интересное объяснение потребности в такой постройке в Новосибирске находим в работе сибирских историков градостроительства и архитектуры С. Н. Баландина и В. С. Баландина, посвященной истории строительства новосибирского театра оперы и балета. Авторы подчеркивают: «**Не случайно в 20-е годы и появилась потребность** с постройкой Дома культуры и науки, Большого театра Сибири, придать городской среде новое эстетическое значение, точнее — **придать городу новый образ, подчеркнуть необыденное его восприятие**, отличие от повседневности. Поэтому при обсуждении предложений по строительству ДКиН стремились к пространственному обособлению этого сооружения, рассматривали его как эстетический центр архитектурного ансамбля города»⁵¹ (Выделено мною — В. Р.). И далее авторы указывают, что программа строительства, подготовленная специально созданным при Сибкрайисполкоме Комитетом содействия («комсодом»), расширялась и дополнялась вплоть до решения создать большой культурный центр сибирского масштаба под названием Дом культуры и науки (ДКиН).

В этом, казалось бы, и ранее хорошо известном в региональной историографии факте, отражено изначальное, в данном «Месте» возникшее, желание заложить «столичный» элемент в региональной символике, по грандиозности (или, как пишет П. Вайль, имперскому размаху) не имеющий аналогов культурно-зрелищный комплекс в первоначальной задумке. По оценке одного из современных авторов, «проект ДКиН в конечном итоге воплотился в уникальное, со вторым после римского Пантеона куполом, здание Новосибирского государственного академического театра оперы и балета, которое стало воплощением коренного принципа высокого зодчества — «духа места»⁵². Можно считать, что символический замысел, несмотря на резкий идеологически мотивированный переход от конструктивизма к сталинскому ампиру («большому стилю»), благополучно реализовался в один из главных и до сих пор символов в пространстве столицы Сибири.

С этой точки зрения, как уже указывалось выше, культурное пространство Новосибирска — главного города советской Сибири — заслуживает специального внимания историков-культурологов как в целом, так и по отдельным, знаковым сооружениям. К ним, безусловно, относятся Дом Ленина, мемориальный сквер Героев революции, новое здание железнодорожного вокзала. Пока же отметим еще одну точку зрения на символическое значение Дома культуры и науки, высказанную современным архитектором В. М. Пивкиным: «"Большой

⁵¹ Баландин С. Н., Баландин В. С. Новосибирск: что остается в наследство?... История строительства и архитектуры здания театра оперы и балета. Новосибирск, 1990. С. 18.

⁵² Винников Н. И. Истоки и лики архитектуры Новосибирска // Новосибирская область в контексте российской истории. Новосибирск, 2001. С. 211.

театр Сибири” — явление со всех сторон уникальное. Его проектирование и строительство, вся его история — социально-культурный феномен. В нем реализовались не только научно-технический прогресс своего времени, но и эпоха, во всей ее сложности и противоречивости. Под стать уникальности здания уникальны и судьбы людей, его создавших. <...> На них пал жребий времени, которое пыталось их по всем составляющим жизни. Может быть именно поэтому воздвигнутое ими здание для них было особо значимым, заключало в себе особый, почти сакральный, смысл, было родным, близким, одушевленным, так что в нем порой они видели, искали, очевидно, и находили духовно-нравственную опору, доверялись ему как другу, с ним связывали свои радости и печали, веру и надежду, все само дорогое, сокровенное»⁵³.

Из такого понимания символики элементов культурного пространства города очевиден второй пласт, без которого невозможно ее историко-культурологическое прочтение — личностный. Символика «Места» и его деталей создается личностями профессионалов со своими представлениями об эстетических ценностях, о соответствии знаковых сооружений и планировки города, близости их повседневным и высшим потребностям человека, обитающего в данном месте.

Рассмотренные в двух описанных историографических блоках теоретические подходы свидетельствуют, что проблемное поле возможного историко-культурологического изучения интересующей нас темы за последние годы усложняется и приобретает несколько уровней, каждый из которых вполне самостоятелен и имеет разные масштабы. Так, **метафизический (макро-) уровень**, с вниманием к городу как целостности и к «Культуре Места», воплощенными в определенном уникальном для каждого города наборе и сочетаниях имен, знаков, символов, мифов его пространства, можно обозначить в качестве базового или исходного. Он **определяет общие контуры образа города**. Другой — конкретно-исторический — (микро-) уровень переносит действия исследователя на отдельные звенья «матрицы». Это наполняет и детализирует представленный «в типовых чертах» образ, позволяет увидеть динамику его изменений, приметы (они же черты/символы), свойственные пространству каждого конкретного города, рассмотреть их значение для «оживления не общего выражения».

В качестве перспективной исследовательской стратегии в этом случае возникает выявление результатов взаимодействия различных социокультурных процессов как символов и знаков, определяющих своеобразие советского города в качестве особого конкретно-исторического феномена. В то же время набор символов и знаков, их соотношение с другими координатами культурно-цивилизационного ландшафта каждого конкретного города позволит перейти к решению проблемы сох-

⁵³ Пивкин В. М. Новосибирские академики. Очерки об архитекторах Т. Я. Бардте, В. М. Тейтеле и К. Е. Осипове. Новосибирск, 2001. С. 7–8

ранения у городов «лица не общего выражения» как в условиях советской эпохи, так и в настоящее время. Тем самым открываются перспективы для междисциплинарного анализа роли интеллигенции в преобразованиях пространства любого «Места», в том числе в широкомасштабном, практически одномоментном и повсеместном изменении прежних ориентиров городского культурного пространства (реальных и символических), что было характерно для первых лет советской власти.

Первоначальными методами воплощения были топонимическая «революция» и план монументальной пропаганды. В Сибири первый пик этих решительных действий относится к концу 1919 — началу 1920-х гг. Следующая волна преобразований культурно-цивилизационного ландшафта пришлась на вторую половину 1920-х гг. и была инициирована, с одной стороны, активизацией социалистического строительства «сверху» (подготовка планов первой пятилетки и представления Центра о месте и роли в них отдельных регионов). С другой стороны, стимулирующими факторами стали дискуссии о социалистическом быте и разработка проектов создания социалистических городов с их особым пространством.

На 1930-е гг. приходится третья волна изменений в культурно-цивилизационном ландшафте городов СССР, связанная с утверждением «большого стиля» новой эпохи, с внедрением в культурное пространство городов обязательных символов, материализовавшихся образ «счастливой и веселой жизни». Затем существенные корректировки вносят экстремальные условия Великой Отечественной войны. Культурное пространство крупных городов-центров Западной Сибири деформируется, планировочные символы «соцгородов» уступают место вынужденным вкраплениям поселков при предприятиях ВПК. В послевоенные годы и вплоть до середины 1950-х гг. в «Культуре Места» доминируют идеологические символы, закрепляющие мифологию победившего социализма.

Обозначенная конфигурация проблемного поля требует поэтапного анализа в соответствии с выбранной стратегией конструирования образов советского города по двум выделенным уровням. Главным при этом остается обнаружение локальной специфики меняющихся смыслов и комбинаций символов как характерных черт образов крупных городов разных регионов в условиях упрочения ценностей советской эпохи и отношения к ним в современности для выявления степени утраты образов недавнего советского прошлого. Представленные в двух блоках авторских размышлений интеллектуальные конструкты — возможные варианты исследовательских междисциплинарных моделей изучения российского города советской эпохи — отражают накопленный сибирскими исследователями региональный опыт. Их востребование и применение к реалиям других регионов может оказаться полезным в контексте продвижения идей и практик современной интеллектуальной истории.

Віталій Бабюх

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ВІДЗНАЧЕННЯ ЮВІЛЕЇВ МІСТ

Святкування різноманітних загальнодержавних чи місцевих ювілейних дат у всьому світі говорить про високий рівень розвитку культури та громадянського суспільства. Це можуть бути свята, присвячені певним історичним подіям, особам тощо. В ряді європейських країн важливе місце займає відзначення ювілеїв міст як основи формування місцевої територіальної громади, її історії, культури тощо.

В Україні також існує практика святкування ювілейних дат. Хоча на відміну від європейських традицій тут криється ряд політичних мотивів. Сучасна вітчизняна регіональна історія та пов'язана з нею історична урбаністика в останні роки зіткнулась із проблемою так званого на-вмисного «старіння» міст. Українські міста (а точніше місцеві краєзнавці при підтримці влади різних рівнів — *авт.*) одні за одними заговорили про відзначення «нових» ювілеїв Вінниці, Донецька, Харкова тощо. І якщо, скажімо, Львів мав абсолютне право заявляти про відзначення свого 750-річчя, то ряд інших міст намагалися віднайти в своїй історії міфічні факти, які б підтверджували їхнє старовинне походження.

В умовах глобалізації, коли державні кордони перестають відігравати роль перепон у взаємопроникненні різноманітних культур, окремі міста стають важливими носіями політичних, соціальних та культурних традицій відповідного регіону. В той же час вони глибоко інтегровані у світову економіку, що робить їх самодостатніми суб'єктами розвитку власної території. Саме такий сучасний стан міст і породжує, поряд із традиційними (історія міста, його розміщення, історія міського самоврядування, принципи містобудування тощо), нові проблеми в світовій та вітчизняній урбаністиці.

Світовий досвід показує, що вирішення усіх питань, поставлених перед урбаністами, можливе лише в комплексі і лише тоді, коли в історії міста з'явиться одна досить важлива дата — рік заснування (виникнення, утворення) цього міського поселення.

Європейська урбаністика, проявляючи свій традиціоналізм, не ставить за мету перегляд усталених дат та принципів датування міст. Вчені розуміють, що різні теорії утворення міста можуть змінювати хронологічні рамки його становлення, а тому всю його історію, культуру та традиції.

Інша тенденція прослідковується в країнах пострадянського простору. Міста цього регіону досить часто переглядають (уточнюють)

дати свого утворення частіше не з пізнавальних, а з суто практичних причин — тут прийнято святкувати ювілейні дати заснування міст. За словами Я. Ісаєвича, ні серед національних святкувань XIX — початку XX ст., ні серед тогочасних імперських ювілеїв не було, принаймні донедавна, публічного відзначення ювілеїв міст, а така традиція набула поширення лише за радянських часів¹.

Саме в контексті цього слід зазначити, що світовий досвід у відзначенні ювілеїв має свої регіональні особливості. В даній статті ми ставимо за мету на прикладах розглянути різні аспекти святкування ювілеїв міст Європи та країн СНД, зокрема Росії.

Ювілей — це офіційне визнання (як на місцевому, так і на міжнародному рівнях) віку міста, дати його заснування тощо. Святкування ювілею (або хоча б часу заснування) міста є значущою подією в житті не лише його мешканців, а особливо самого поселення, як геополітичної, соціальної та культурної одиниці. В такий спосіб місто заявляє про свої соціокультурні традиції, архітектурне багатство, соціальний та економічний рівень розвитку. Такий підхід до святкування ювілеїв застосовують європейські міста.

Переважна більшість міст Європи бере початки із середньовіччя. Маючи свою унікальну багатотомову історію, формуючись під впливом регіональних (місцевих) та загальноєвропейських факторів, вони намагаються донести їх до туристів та світової спільноти.

Відзначення ювілеїв частини європейських міст містить в собі пізнавальний та практичний аспект. Вони в жодному разі не пов'язані із політичним PR-ом та економічними дотаціями, а швидше спрямовані на консолідацію населення міста, виховання патріотизму та любові до рідного міста, підвищення освітнього та культурного рівня громадян. Їхньою метою може бути демонстрація економічної та туристичної привабливості міста для закордонних інвесторів, гостей міста. Саме тому, на основі європейських домовленостей і хартій та нечисленних міських свят, ми зробимо спробу охарактеризувати основні напрямки у святкуванні ювілеїв міст, показавши: підтримку європейських цінностей та місцевої ідентичності в містах, як осередках культурного розвитку; вплив традицій міського самоврядування на організацію свят; консолідуючі соціальні аспекти ювілейних свят.

Європейські цінності в наш час є однією з найактуальніших тем соціально-політичного життя суспільства. У науковій літературі для їх визначення вживають поняття «свобода та демократія». Хоча для переважної більшості європейців цінності мають набагато ширше значення. Зокрема, вчені, що вивчають історію та культуру Європи, визначають «європейські цінності» для кожної людини як свободи

¹ Ісаєвич Я. Ювілеї міст: Львів, Київ і знову Львів // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. — №16. — С.75

(в широкому розумінні цього слова), демократію, раціоналізм, гуманізм, солідарність та міжнаціональну терпимість².

Необхідно пам'ятати й те, що процес формування цих цінностей невід'ємно пов'язаний із складною історією міст. Згідно Декларації «Пріоритети для міст майбутнього в Європі» (2001) міста протягом багатьох віків були в центрі прогресу, культурного, економічного та політичного самовизначення. Міста — це і є європейський шлях життя³.

Європейські цінності задекларовані численними хартіями, резолюціями, договорами Європейського співтовариства на різних рівнях та ООН, але найскладніше завдання з їх реалізації покладене на городян. Найкращими платформами для демонстрації таких цінностей є різноманітні ювілейні дати. Це не обов'язково свята, приурочені датам заснування міст (як зазначалось вище — ювілеї міст тут відмічають досить рідко), а більше — історичним, культурним подіям та особам. Такий підхід до власних традицій дозволяє європейським містам не розчинитись у глобалізаційних процесах.

Суспільство також не прагне уніфікації. Європейська хартія міст II (2008) визначила міста як різні й самобутні в галузі культури та архітектури. Згідно хартії, вони повинні такими залишатись та розвивати свої культурні та територіальні традиції. Тому Конгрес місцевих і регіональних властей Ради Європи висловив одностайну думку про те, що не варто допускати перепплавки культурних особливостей міст в єдину глобальну, всесвітню модель. На місцеву владу та городян було покладено важливу функцію — розповсюджувати місцеві культури в світі, підтримувати творчість і високий рівень культурної інфраструктури міст.

І хоча хартія не підтримує єдиної моделі розвитку міст, бо їх різноманітність є перевагою для Європи, але «без комплексів» розглядає самобутність міст як фактор відкритості по відношенню до самобутності інших⁴.

В контексті вище описаного можна пригадати ряд ювілеїв європейських міст, які можуть проілюструвати збереження місцевих територіальних традицій та загальноєвропейських цінностей, відкритість міст. Так, зокрема, в 1979 р. відсвяткувала тисячоліття столиця Бельгії — Брюссель. Святу присвячувались численні класичні та джазові концерти, фестивалі, писались спеціальні опери тощо.

Щороку 21 квітня відзначає день заснування і «вічне місто» Рим. Хоч свято і не є державним вихідним днем, але проходить із великою кількістю заходів. Починається воно символічним відкриттям міської брами, щоб в неї могли увійти туристи та люди з усіх частин світу.

² Орлов Б. Европейские ценности в контексте глобальных процессов // Вестник Европы. — 2002. — № 7–8

³ Декларація «Пріоритети для міст майбутнього в Європі». Прийнято на конференції Європейських мерів 21 лютого 2001 року у Франкфурті на Майні (Німеччина).

⁴ Европейская хартия городов II. Манифест новой урбанистики. Принята Конгрессом в ходе его 15-ой Пленарной сессии 29 мая 2008 г. в Страсбурге.

З 2004 р. проводиться конкурс «Богиня Риму», в якому можуть взяти участь дівчата 18-30 років, що живуть в Італії, чи країнах, що були частиною Римської імперії. За правилами конкурсантки повинні втілити в собі ідеал римської жіночої краси і духовних якостей. Переможниця, в якості нагороди, отримує можливість йти в голові Історичного кортежу, учасники якого одягнені в традиційний римський одяг. З 2008 року римляни відновили традицію запалювати священний вогонь (церемонія Палілія — La Palilia). Цей костюмований спектакль проходив біля храму Геракла (він найбільше схожий на храм богині Вести) і зібрав численних туристів, фотографів тощо.

Костюмовані вистави на честь свята міста показує й місцева школа гладіаторів. Загалом, усі події на честь свята супроводжуються традиційною римською музикою та їжею.

У 2006 р. німецьке місто Дрезден відсвяткувало 800-ліття. Ювілейний рік ознаменувався в Дрездені великою кількістю свят, фестивалів та інших культурних заходів. Перша згадка про столицю Саксонії міститься у старовинних літописах під 1206 роком.

«Час для Дрездена» — під таким девізом відсвяткували жителі міста і його гості ювілей міста. Протягом всього 2006 р. тут проходили численні виставки, наукові колоквиуми, святкові заходи. Організатори розділили всі культурні заходи на 13 тематичних категорій в яких втілили як любов до рідного міста і прагнення до збереження самобутності («Дрезден — місто свят», «Дрезден — місто мистецтва», «Дрезден як театральна сцена», «Дрезден — місто музики», «Історія міста», «Дрезден — місто літератури», «Дрезден і преса», «Спорт в Дрездені»), так і загальноєвропейські цінності («Дрезден і майбутнє», «Дрезден відкритий всьому світу», «Дрезден мобільний», «Зелене місто Дрезден», «Дрезден і молодь»). Пишаючись багатовіковою історією і намагаючись донести її до гостей міста, організатори зробили апогеєм свята святкову процесію з картинами з історії Дрездена, яка пройшла по всьому місту.

Дещо схожим за своєю суттю було відзначення 750-річчя польського міста Краків в червні 2007 р. Центром святкових торжеств стала Ринкова площа — одна з найкращих та найстаровинніших площ середньовічної Європи, з якої почалося будівництво Кракова. Гості могли побачити та послухати гру національних симфонічних оркестрів, фольклорних і естрадних колективів, танцювальних та вокальних груп. У будівлі Мерії Кракова проходили фотовиставки, що розповідали про минуле та теперішнє знаменитого польського міста і його жителів.

Відзначення 850 річниці з дня заснування Мюнхена у 2008 р. стало одним з найгучніших свят Німеччини. Святкування розтяглося на шість місяців. Девіз свята «Зводимо мости!» символізував живе, барвисте, сучасне місто, що орієнтується водночас на традицію і культурні інновації.

До ювілею було приурочено 380 святкових заходів, на яких різні колективи та організації дарували місту щось особливе. Головними темами травня були історія та культура міста, 14–15 червня — свято

заснування міста — відзначались гуляннями та феєрверками. У липні відбулося свято старих ринків міста, а у серпні — свято мостів на річці Ізарі. Завершилося святкування молебнем «Діалог і толерантність», який відбувся 26 жовтня на площі Марієнплац.

В кінці вересня 2009 р. своє 2025-річчя святкувало ще одне німецьке місто Трір, засноване імператором Августом як столиця західноєвропейської частини Римської імперії. Щоб підкреслити свою давню історію, в честь свята Рейнський земельний музей підготував жителям і гостям міста виставку. Головними експонатами на ній були дерев'яна табличка, яку відносять до часів правління імператора Августа, та модель дерев'яного мосту.

Таким чином, європейські цінності та місцеві традиції (історія, культура тощо) є найважливішим експозиційним матеріалом на святкуванні ювілеїв міст Європи. В таких святах поєднується популяризація краси та древності міста із гордістю городян за нього і за свою участь у його процвітанні.

Міське самоврядування для європейських міст є не просто гарними словами, а констатацією незаперечного факту. Протягом всього періоду існування європейські міста боролись не лише за права власне поселення, а, передусім, за права мешканців цього міста. Це формувало як правові відносини самоврядування, так і консолідувало населення навколо ідеї про «наше місто». Ще М. Вебер зазначав, що західноєвропейські міста — це корпорації громадян, як членів міської спільноти певних земель⁵. В свою чергу український вчений М. Попович виділяє наявність у європейських міст так званої спільноти городян, яка виявляється у міському управлінні⁶.

Традиції міського самоврядування виборювались городянами протягом століть. На сьогоднішній день чимало міст Європи може похизуватись статусом «вільного міста», як, наприклад, столиця Баварії — Мюнхен. Відповідні пріоритети проголошені та реалізуються завдяки великій кількості хартій та декларацій за участю представників усіх ланок влади Європейського Союзу⁷.

⁵ Вебер М. Город // Избранные произведения: Пер. с нем. / Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; Предисл. П. П. Гайдено. — М.: Прогресс, 1990. — 808 с.

⁶ Проблеми теорії ментальності / За ред. М. В. Поповича. — К., 2006. — С. 237.

⁷ Європейська хартія міст (1992 і 2008), Європейська конвенція про участь іноземців в суспільному житті на місцевому рівні (1992), Переглянута Європейська хартія міст про участь молоді в суспільному житті на місцевому і регіональному рівні (2003), Рекомендація 188 (2006) про ефективне управління в столичних містах Європи, Рекомендація 19 (2001) про участь громадян в суспільному житті на місцевому рівні, Лейпцигская хартія об устойчивом развитии европейских городов (2007), Резолюція 21/3 о руководящих принципах децентрализации и укреплении местных органов власти (2007, ООН-ХАБИТАТ), Хартія европейских городов в поддержку устойчивого развития (Ольборгская хартія, 1994) и обязательства, принятые в Ольборге (2004 год), Европейская хартія местного самоуправления (1985).

Як зазначається у Декларації «Пріоритети для міст майбутнього в Європі», жоден рівень управління не може зберегти таку близькість до громади як місцеве самоврядування. Децентралізація укріплює мотивацію для громадян брати активну участь в місцевих справах⁸. Громадяни мають зростаючий інтерес в економічному та культурному розвитку власного міста. Чим більше зацікавлені громадяни, тим сильніша причина, яка спонукає їх до активних дій щодо виконання обов'язків та прийняття відповідальності за громадські справи.

В ході прийняття Європейської хартії міст II делегати включили у документ важливий аспект самоврядування, який дозволяє говорити про консолідацію громадян не лише на рівні всього поселення, але й нижчому територіальному рівні. Зокрема, визначається, що принцип публічного управління в містах повинен застосовуватись на внутрішньо комунальних територіях (кварталах, округах, районах), які повинні мати власні виборні збори, бюджет і повноваження на місцях⁹.

Така позиція міст-членів європейської спільноти говорить про високу консолідацію населення всередині міських поселень і для їх добробуту. Адже саме міста можуть забезпечити умови, які змушують громадян діяти злагоджено. Тому, в Європейській хартії міст II зазначається, що головною метою політики міст є соціальна і територіальна згуртованість різних поколінь, культур і релігій, що дозволить побудувати в Європі єдине, відкрите і диверсифіковане суспільство¹⁰.

Одним із способів реалізації зазначеної політики самоврядування та консолідації міського населення є свята, приурочені дню заснування міста. Саме вони стають першою сходинкою в проявах громадської ініціативи та основою для згуртування мешканців в «любіві до міста».

Так, наприклад, у Мюнхені у 2008 р. під час святкування 850-річчя саме завдяки ініціативі населення міста було проведено 280 заходів. Для порівняння — було заплановано 380 концертів, зборів, конференцій, вистав, дитячих заходів тощо. Крім того, при орієнтовній вартості всіх заходів у 6,4 млн. євро, близько 3 млн. надали різні спонсорські фонди. Декілька промислових підприємств заснували фонд «850 талантів для Мюнхена», інші — надали 200 висококласних велосипедів, треті створили 850 місць для підвищення кваліфікації молодих мюнхенців тощо.

Таким чином, відзначення ювілеїв європейських міст — це підтримання цілого ряду традицій європейського суспільства. Такі свята є не просто політичною пропагандою, способом влади заявити про

⁸ Декларація «Пріоритети для міст майбутнього в Європі». Прийнято на конференції Європейських мерів 21 лютого 2001 року у Франкфурті на Майні (Німеччина).

⁹ Європейская хартия городов II. Манифест новой урбанистики. Принята Конгрессом в ходе его 15-ой Пленарной сессии 29 мая 2008 г. в Страсбурге.

¹⁰ Там само.

себе у римському стилі (натовп потребує «хліба і видовищ») — вони об'єднують мешканців навколо любові до свого рідного міста. Традиції європейських міст — це, передусім, культурний їх розвиток, історія кожного кварталу, кожного будинку. Перефразовуючи вислів Д. Кеннеді, про такі традиції можна сказати «Не питай, що місто зробило для тебе, запитай, що ти можеш зробити для нього».

Інший підхід до святкування ювілеїв міст існує на пострадянському просторі. Незважаючи на величезний світовий досвід в галузі історичної урбаністики, саме в країнах СНД в останній час відбувається перегляд датування міських утворень. Цей досвід активно переймають і застосовують, зокрема, російські вчені.

З проблемами зміни традиційного літочислення особливо тісно пов'язані питання відзначення ювілеїв міст. Як зазначає Я. Ісаєвич, для пострадянських країн на першому плані стоять мотиви використання ювілеїв для політизації або національної інтеграції мас¹¹. Така тенденція бере свої початки з часів СРСР, коли відзначення найрізноманітніших річниць більшою чи меншою мірою було складовою частиною системи «комуністичного виховання».

Та проблема міст на території Росії є набагато глибшою. Майже не було тут населених пунктів з магдебурзьким правом місцевого самоврядування, а з 1835 р. останнім на території імперії його позбувся Київ. Тобто вже в Російській імперії міста відігравали роль державних одиниць управління.

З іншої сторони, ряд вчених зазначає, що саме тоталітарний більшовицький режим ліквідував європейське розуміння міста, як самоврядної спільноти людей з певними традиціями та заняттями. Йому на зміну приходить розуміння міста як державної власності, де концентрується ряд державних функцій (адміністративної, військової, виробничої тощо). Населення таких міст не має ніяких особливих прав, тому при потребі може бути замінене, скорочене, знищене. Для полегшення контролю, городян «прикріплювали» до місця праці та проживання. Жодні принципи самоврядування у містах СРСР не діяли — їм не було місця у системі тотального контролю за суспільством. І як наслідок відбулося зниження політичного, інформаційного, культурного потенціалу міста, постала проблема занепаду культурної та історичної спадщини міста¹².

Саме з вищезазначених причин святкування ювілеїв в Російській Федерації є масовим явищем і має ряд специфічних аспектів, з яких виділяються політичні та економічні мотиви їх проведення.

¹¹ Ісаєвич Я. Ювілеї міст: Львів, Київ і знову Львів // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. — №16. — С.76.

¹² Вечерський В. Спадщина містобудування України. Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць. — К., 2003. — С. 10–12.

Більшість пострадянських країн, а особливо Росія, зараз активно шукають своє місце у глобальному світовому устрої. У цей процес в РФ втягнуто політичні, фінансові та культурні інституції. Не останнє місце в такій ситуації відіграють і міста, а точніше відзначення їх ювілеїв. Саме такого розуміння подій дотримувався другий Президент РФ В. Путін, коли називав «подією глобального значення» відзначення 300-річчя Санкт-Петербурга і «подією міжнародного масштабу» — тисячоліття Казані¹³.

Політизація подібних свят отримує державне схвалення та підтримку. Так, до святкування 300-річчя Петербурга були приурочені Саміт країн СНД та Саміт «Росія-ЄС». Схожі заходи відбулись і при відзначенні 1000-ліття Казані. Навіть 750-річчя такого багатого на культурні та історичні пам'ятки міста як Калінінград не обійшлося без політики. «Особливу родзинку ювілейній програмі надала зустріч лідерів трьох держав — Росії, Німеччини і Франції, — у Світрогорську»¹⁴.

Ще одним досить важливим завданням влади є вирішення міських проблем. За словами В. Путіна, головна мета таких масштабних проєктів — не лише святкування історичної дати, а концентрація усіх зусиль на комплексному вирішенні міських і регіональних проблем, з метою «надати серйозний імпульс оновленню комунальної, транспортної і соціальної інфраструктури, оздоровити екологічну ситуацію, створити більш комфортні умови для життя людей»¹⁵.

У такий спосіб, влада вирішує кілька важливих завдань: 1) займається благоустроєм міста, створюючи видимість постійної роботи в цьому напрямку; 2) знімає соціальне невдоволення городян своїм важким становищем та негативною роботою комунальних служб; 3) створює собі імідж «управлінця», підвищуючи власний рейтинг довіри громадян.

Мешканці ж міста участі у проведенні свят практично не беруть. Всі ініціативи виходять від створених тимчасових ювілейних комісій, що складаються із чиновників того чи іншого міста та представників федеральної влади. Саме це дозволяє керівництву піднімати рейтинг довіри у городян.

Щоб змінити ставлення людей до міста, в якому вони проживають, усвідомити себе важливою єдиною спільнотою із власним самоуправлінням повинен пройти тривалий час. Я. Верменич зазначає, що для цього потрібно провести цілий ряд реформ, від адміністративно-

¹³ www.300spb.ru; www.kazan1000.ru

¹⁴ План заходів, посвячених 60-літтю освіти Калінінградської області і 750-літтю заснування г. Калінінграда // www.gov.kaliningrad.ru

¹⁵ В. В. Путин провел совещание по вопросу «О ходе подготовки к проведению празднования 450-летия основания г. Астрахани» // www.premier.gov.ru/visits/ru/6054/events/1829/

територіальної, до комунальної, та здійснити ряд соціологічних досліджень та тренінгів¹⁶.

Ще одне питання, яке виникає час від часу в російських політичних та наукових колах — це питання віку міста. Зокрема, при визначенні 1000-ліття Казані, ряд вчених за підтримки деяких політичних сил критикували татарстанських науковців за те, що їх теорія ставить під сумнів важливість «молодшої» Москви в об'єднанні російських земель¹⁷.

Економічні мотиви відзначення ювілеїв міст переважно пов'язані з їх фінансуванням та економічними перспективами. Щодо останнього, то ці перспективи швидше спрямовані на залучення фінансовими групами іноземних інвестицій у потрібні галузі економіки. За словами Г. Грефа, така ситуація стала можливою під час підготовки святкування 450-річчя Астрахані¹⁸. Після свят, як правило, інвестиції надходять лише у високорозвинені міста та регіони.

Пряма залежність міст від владних інститутів породжує проблему фінансування таких великих свят як ювілеї. Якщо в Європі міста відзначають відповідні свята за власний кошт та іноді за спонсорські гроші, то на пострадянському просторі левову частину грошей надає держава. Так, зокрема на підготовку до свята 300-річчя Санкт-Петербурга лише з федерального бюджету Росії було виділено 40 млрд. рублів, бюджет 1000-ліття Казані — 53 млрд. (з них федеральні кошти — 7,7 млрд., республіканські — 20 млрд., з бюджету Казані — 6 млрд., позабюджетні кошти — близько 20 млрд.), для святкування 300-річчя Омська Г. Греф вибрав із федерального бюджету 100 млрд. рублів.

Великою проблемою тут стає розкрадання виділених коштів. Так, з переданих федеральним бюджетом Росії 7,7 млрд. рублів на тисячоліття Казані половина зникла з рахунків уже в перші дні. За грошовим обігом на проведення ювілею Петербурга наглядала Рахункова палата РФ і також виявила численні крадіжки та нецільове використання коштів¹⁹.

Таким чином, святкування ювілеїв міст на пострадянському просторі та в Росії зокрема відбувається, виходячи із регіональних особливостей розвитку міст, міської культури та місцевого самоврядування. Політичні та економічні чинники тут переважають над громадською ініціативою та історичною спадщиною.

¹⁶ *Верменич Я.* Територіальна організація в Україні як наукова проблема: регіонально-історичний та політико-адміністративний виміри. — К., 2008. — С. 93.

¹⁷ *Белая С.* Клеветникам Казани // Звезда Поволжья — 2005 г., № 3 (255)–5(257).

¹⁸ Омский спаситель // Эксперт.ру, 13.07.2007

¹⁹ «Хищений мы не обнаружили. Было только нецелевое использование» // Время новостей. — 04.04.2003.

Така ситуація навколо російських міст і диктує місцевим історикам та краєзнавцям напрямки пошуку «нових» дат заснування міст. Так, після перегляду своєї дати народження містом Казань, її приклад можуть взяти на озброєння й інші міста, як Москва, Самара тощо.

В цьому плані більш консервативною є європейська практика. Зміна традиційного літочислення європейських міст не відбувається за кількох абсолютно різних причин. В першому випадку, для одних з міст, які вважаються найдавнішими у Європі, день заснування міста не є державним святом. Таку традицію, зокрема, підтримують міста Півдня та частини Заходу Європи. Так, не святкують день міста у Марселі, Тулузі, Флоренції, Парижі, Відні тощо.

В іншому випадку зміна датування уявляється небажаною, оскільки може порушити майже вікові традиції переважної частини міст Європи. Це стосується складання відповідної міської історії, легенд тощо. Окрім того, як уже зазначалось, середньовічні європейські письмові джерела набагато точніші, ніж давньоруські, їх значно більше та вони різноманітніші за своїм складом. Тому західні історики-урбаністи мають ґрунтовнішу та ширшу джерельну базу, якій можна довіряти.

Таким чином, європейський досвід літочислення міст є одним із найпередовіших і найконсервативніших у світі. Розробка нових методик та способів датування, заснованих на дослідженнях різних галузей наук, робить досить широкими можливості європейської історичної урбаністики. З іншого боку, консервативність урбаністики проявляється саме в традиційності життя міст, їх цінностях. Це, зокрема, видно по підходах, що досі застосовуються в Європі як до означення середньовічних міських поселень, до методів встановлення абсолютних дат виникнення міста, так і до святкування їх ювілеїв.

В той же час на пострадянському просторі (в тому числі й в Україні) набули поширення ювілеї міст, що санкціоновані на рівні найвищих рівнів влади. Це свідчить про те, що на даній території ще не сформоване громадянське суспільство з усіма його політично-соціальними та культурними цінностями. Велика кількість таких ювілеїв міст відбувається за досить сумнівних підстав, що є наслідком політичного тиску, недостатньої принциповості експертів та відсутності єдиної чіткої методологічної основи встановлення дат заснування міст.

З іншого боку, ініційовані владою міські свята також відіграють свою позитивну роль — вони служать збереженню історичної спадщини поселень. Адже кошти, виділенні з бюджету країни, йдуть на реставраційні роботи пам'яток архітектури, які не проводились десятиріччями. Крім того, такі масштабні свята як ювілеї міст відкривають шлях інвестиційним проектам в економіку, комунальну інфраструктуру міста та його культурну спадщину. Такий погляд на проблему, можливо, певним чином виправдовує існуючу систему санкціонування, фінансування та відзначення ювілеїв міст.

Анна Звіряка

**КУЛЬТУРНИЙ ЛАНДШАФТ
У ФОРМУВАННІ ТЕРИТОРІЇ м. КИЄВА**

Ландшафт відіграє визначальну роль у організації середовища, як основний структуро — і формоутворюючий чинник. Культурний ландшафт є важливою складовою культурної спадщини та може включати об'єкти культурної спадщини всіх видів і типів: споруди (виготи), комплекси (ансамблі), археологічні, історичні об'єкти, об'єкти монументального мистецтва, садово-паркового мистецтва, архітектури та містобудування, науки і техніки.

Термін «ландшафтні об'єкти культурної спадщини» з'явився в законодавстві України в кінці 2004 р. з прийняттям Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про охорону культурної спадщини» від 16.12.2004 р. № 2245-IV та був визначений як «природні території, які мають історичну цінність» (п. 2, ст. 2).

У міжнародному законодавстві, а саме у Провідних настановах ЮНЕСКО щодо втілення у життя Конвенції про всесвітню спадщину (Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention, UNESCO) термін «культурний ландшафт» (відповідає вітчизняному визначенню «ландшафтний об'єкт культурної спадщини») з'явився у 1992 р. Він відноситься до типу «місце» (відповідає вітчизняному визначенню «визначне місце»), репрезентує спільні виготи людини та природи, ілюструє еволюцію суспільства та людського облаштування протягом століть під впливом матеріальних обмежень та/або сприятливих можливостей, наданих їхнім природним середовищем та послідовними соціальними, економічними і культурними чинниками, як зовнішніми, так і внутрішніми (п. 47).

Враховуючи взяті Україною міжнародні зобов'язання, відповідно до ратифікованої Конвенції про захист всесвітньої культурної та природної спадщини, ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України» від 26.06.04 № 1906-IV та ч. 1 ст. 9 Конституції України «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України», термінологічні визначення «ландшафтний об'єкт культурної спадщини» та «культурний ландшафт» вживаються як тотожні.

У зв'язку з активними змінами ландшафту м. Києва з'явилася доконечна потреба в комплексному дослідженні проблем формування культурного ландшафту м. Києва та забезпеченні комплексної охорони не тільки окремих пам'яток, комплексів та визначних місць, й непов-

торного цілісного ландшафту, який включає природні та антропогенні компоненти Дніпровських схилів і долини та акваторії Дніпра.

Визначальна роль культурного ландшафту у формуванні своєрідності м. Києва обумовлена нерозривним зв'язком містобудівного розвитку міста з ландшафтними властивостями та особливостями території, на якій він розташований. Київ має своєрідний ландшафтний образ, що зумовлений специфічними рельєфними особливостями, які змінювалися під час історичного розвитку¹. Гори правобережної частини є головними містобудівними платформами у розвитку міста, які протягом всього часу існування Києва взаємодіяли з долиною р. Дніпро. Від самих початків міста його об'ємно-просторову композицію визначали вододільні ландшафтно-містобудівні комплекси (перепад вертикальних позначок, порівняно з заплавою, 60–100 м).

Київ лежить на обох берегах Дніпра, в його середній течії, нижче впадіння лівої притоки Десни. Своєрідність і різноманітність природних умов Києва пов'язані з його розташуванням на межі фізико-географічних зон — лісостепової та мішаних лісів. Північна частина міста розташована на Поліській низовині, південно-західна (правобережна) — на Придніпровській височині, південно-східна (лівобережна) — на Придніпровській низовині. Поверхня правобережної частини міста — підвищена платоподібна лесова рівнина, розчленована ярами та балками, долинами невеликих річок, лівобережної — низовинна алювіальна рівнина. Характерні форми рельєфу правобережжя — гори-останці, зокрема Старокиївська, Щекавиця, Юрковиця, Замкова, Звіринецька, Михайлівська, Андріївська, а також яри: Реп'яхів, Вознесенський, Спаський, Лаврський та інші. Перевищення відносних висот на правобережжі досягає 100–105 м. Лівобережна частина Києва — східчаста терасована, слабо розчленована рівнина з перевищенням відносних висот до 35 м.²

Київ характеризується, перш за все, унікальним ландшафтом, основою своєрідності якого є широка річка з численними островами, рівнинна лівобережна заплава та високе правобережне плато. Саме на цьому мисоподібному міжрічковому плато (між річками Дніпро і Либідь), що має виразні форми рельєфу та увінчані забудовою та історичними архітектурними домінантами, міститься історичне середмістя Києва³. Високі наддніпрянські кручі правобережжя завжди

¹ Звіряка А. І. Ландшафтні особливості м. Києва. // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень / Випуск 4. — К.: Фенікс, 2008. — С. 99.

² Географічна енциклопедія України. Довідкове видання. В 3-х томах. — К.: Українська Радянська Енциклопедія ім. М. П. Бажана. — Т. 2. — С. 139.

³ Вечерський В. Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць. — К.: НДІТІАМ, 2003. — С. 129.

⁴ Звіряка А. І. Ландшафтні особливості м. Києва. — С. 103.

були ніби природним п'єдесталом для окремих архітектурних споруд і цілих ансамблів⁴. Ще з давніх часів найголовніші у місті архітектурні споруди розміщували поблизу краю рельєфу — так були розташовані Десятинна, Андріївська й Василівська церкви, Михайлівський Золотоверхий, Дмитрівський, Печерський, два Микільські та інші монастирі, які формували панораму правого берега Дніпра.

Саме неповторний ландшафт та принципи постановки в ньому головних архітектурних домінант визначають містобудівну своєрідність Києва⁵.

Найцінніша частина історично сформованого київського ландшафту міститься у межах Дніпровського, Печерського, Шевченківського, Подільського районів: це Київські гори і долина Дніпра, від залізничного мосту на півдні до Подільсько-Воскресенського мостового переходу на півночі. Це цілісний ландшафтний об'єкт (культурний ландшафт, згідно з міжнародною класифікацією), що розташований у центральній історичній частині міста і має територію, витягнуту вздовж Дніпра з південного сходу на північний захід. Складається з частини плато і схилів високого правого берега Дніпра, з акваторії Дніпра з островами та першої надзаплавної тераси правобережних схилів і частини першої надзаплавної тераси лівобережжя, безпосередньо прилеглої до урізу води. Ландшафтно-містобудівний комплекс на Дніпровських схилах, що включає історично сформовану забудову, розташований на краю плато Печерської височини. Даний ландшафтний об'єкт є головною ландшафтною домінантою Києва та його головною розпланувальною віссю.

Цей культурний ландшафт включає гідрографічну мережу р. Дніпро в межах від Подільсько-Куренівського мостового переходу до Дарницького залізничного мосту, а також такі форми орографії як долина, заплава, плато, гряди, пагорби, схил, гора, мис, вододіл, амфітеатр, яр. На території даного ландшафту існує рослинність у вигляді ботанічного саду, парків і скверів.

Основними компонентами даного ландшафту є ріка Дніпро та схили високого правобережного плато. Акваторія Дніпра є зоною інертного ландшафту, що забезпечує композиційно-видовий вплив правобережних схилів. В акваторії Дніпра є численні острови, зокрема на території пам'ятки ландшафту розташовані: о. Долобецький, о. Труханів, о. Венеціанський, о. Малий. Дніпро утворює численні протоки, зокрема Венеціанську, Русанівську, Десенку, Матвіївську затоку, озера Бабине і Русанівське.

Нижче Міжмостового острова, що розташований між Московським та Подільським залізничними мостами, з лівого берега тягнеться зелений масив, частина якого майже не порушена — урочище Горбачиха. Нижче Горбачихи Чорторий (другий рукав Десни, що зливається з Дніпром в районі мосту Метро) врізається в лівий берег, утворюючи Русанівську протоку, що відмежовує від лівого берега ост-

⁵ Звіряка А. І. Ландшафтні особливості м. Києва. — С. 104.

рів Долобецький. Від Труханового острова Долобецький острів відмежований Чорториєм. Нижче Долобецького острова обидві протоки Чорторию зливаються і, омиваючи північну частину Венеціанського острова (Венеціанська протока), зливаються з Дніпром.

На південь від Труханового острова розташовується острів Венеціанський (Гідропарк). Нижче Венеціанського острова Дніпро розливається майже на 700 м в ширину. Біля мосту ім. Є. Патона розташовані три невеличкі острови під загальною назвою — о. Малий.

На відрізьку від Поштової площі і до Видубицького озера озеленені кручі правобережжя обриваються безпосередньо до Дніпра, від якого їх відділяє Наддніпрянське шосе, штучно створене у XIX–XX ст.

До складу цього ландшафтного об'єкта входять ландшафтні комплекси та історичні місцевості: Старокиївська гора, Дитинка, Михайлівська гора, Замкова гора, Кудрявець, Андріївська гора, гора Щекавиця, гора Юрковиця, ур. Передмостова Слобідка, ур. Горбачиха, ур. Видубичі, оз. Видубицьке, ур. Лаврський яр, Звіринець, ур. Спаський яр, ур. Берестове, Угорське, ур. Гончарі, ур. Кожум'яки, ур. Дегтярі, Вознесенський яр (Копирів кінець), Реп'яхів яр, Кирилівський Гай, Поділ.

На даній території розташована велика кількість пам'яток та об'єктів культурної спадщини всіх категорій — місцевого, національного та всесвітнього значення. Серед них за видами: пам'ятки історії, архітектури та містобудування, монументального мистецтва, археології та садово-паркового мистецтва.

Формування даного культурного ландшафту як природно-антропогенного утворення пов'язане з розвитком у його межах містобудівних утворень. Головними містобудівними елементами, що композиційно організують дану ландшафтну територію є архітектурні комплекси, ансамблі та об'єкти, що формують панорами, перспективи та цілісне об'ємно-просторове сприйняття (видове розкриття) пам'ятки ландшафту з основних видових точок, зон і фронтів видимості. Такими об'єктами є (з півдня на північ): Видубицький монастир, Троїцький Іонинський монастир, комплекс Національного музею історії Великої Вітчизняної війни, Києво-Печерська лавра, Маріїнський палац, Михайлівський монастир, Андріївська церква, Покровська церква з дзвіницею, Києво-Фролівський монастир, Річковий вокзал, Свято-Кирилівський монастир. Невід'ємною складовою ландшафту є історичні кладовища, що розташовані на даній території: Звіринецьке, Мусульманське, Старообрядницьке. Всі пам'ятки, що розташовані на території пам'ятки ландшафту, формують історичну насиченість території.

До складу даного ландшафтного об'єкта культурної спадщини (культурного ландшафту) входять парки: Парк культури і відпочинку, Дніпровський парк («Парк імені В. М. Примакова», Наводницький парк), Національний ботанічний сад ім. М. Гришка НАН України, Печерський ландшафтний парк, парк «Слава», парк «Аскольдова могила», Маріїнський парк, Міський сад, Хрещатий парк, парк «Володимирська гірка» та парк «Пейзажна алея».

Межі території об'єкта пролягають: від Залізничного мосту на південний захід до Наддніпрянського шосе; далі на південь та південний захід по Наддніпрянському шосе до перетину з вул. Тимірязєвською; далі на північ по вул. Тимірязєвській до перетину з вул. Bastiонною; далі на північний захід по вул. Bastiонній, по вул. Струтинського до перетину з бульв. Дружби народів; далі на північ по західній межі Звіринецького кладовища до вул. Старонаводницької; далі на південний схід по вул. Старонаводницькій до перетину з вул. І. Мазепи; далі на північ та північний захід по вул. І. Мазепи до вул. М. Грушевського; далі на північний захід по вул. М. Грушевського до вул. Трьохсвятительської; далі на північний захід по вул. Трьохсвятительській до вул. Великої Житомирської; далі на захід по вул. Велика Житомирська до вул. Артема; далі на північний захід та захід по вул. Артема до перетину з пр. Глибочицьким; далі на північний захід по пр. Глибочицькому до перетину з вул. Солянною; далі на північ по вул. Солянній до перетину з вул. Багговутівською; далі на захід по вул. Багговутівській до перетину з вул. Нагірною; далі на північ та північний захід по вул. Нагірній до Подільського узвозу; далі на захід та північний захід по провулку, що йде вздовж південно-західної сторони ур. Кирилівський Гай до перетину з вул. Герцена; далі від вул. Герцена на північ до вул. О. Теліги; далі на північний схід по вул. О. Теліги до перетину з вул. Фрунзе; далі на південний схід по вул. Фрунзе до перетину з вул. Юрківською; далі на північний схід по вул. Юрківській до перетину з вул. Набережно-Луговою; далі на схід та південний схід по вул. Набережно-Хрещатицькій до траси Подільсько-Воскресенського мостового переходу; далі на північний схід вздовж Подільсько-Воскресенського мостового переходу до садово-дачних ділянок «Русанівські сади»; далі на південний схід та південь по західній межі Русанівських садів до вул. Микільсько-Слобідської; далі на південь по вул. Микільсько-Слобідській до вул. Русанівська набережна; далі на південь по вул. Русанівська набережна до Дніпровської набережної; далі на південь по Дніпровській набережній до Залізничного мосту; далі на південний захід по лінії Залізничного мосту.

Габаритні розміри: даний культурний ландшафт займає цілісну територію, що простяглася вздовж р. Дніпро на 8,6 км з південного сходу на північний захід при максимальній ширині 3,6 км. Орієнтовна площа в зазначених вище межах 2 800 га. Сюди входять частково — землі державної власності (під водним об'єктом загальнодержавного значення — р. Дніпро); частково — землі комунальної власності (суб'єкт права власності — територіальна громада м. Києва).

Київські дніпровські острови використовувалися людьми здавна. Перші поселення на них відносяться до доби бронзи (III–II тис. до н. е.). Але масштабне освоєння їх розпочалося не раніше слов'янського часу. В період з X ст. по 1240 р. антропогенний вплив на природний гідрорежим Дніпра в межах Києва був майже непомітним. У середньовічній та модерний періоди, — від нашестя Батия (1240 р.) до сер. XIX ст. — всі острови стали зоною господарських інтересів, переважно київських мо-

настирів, що призвело до поступового зростання антропогенного впливу. Починаючи з середини 40-х років XIX ст. київські острови починають використовуватися як резерв міських територій для поселення та розміщення господарських об'єктів. Острівні території входять у господарську систему міста. Наприкінці 1840-х років розпочато масштабні роботи з регулювання гідрорежиму Дніпра в межах Києва. Це призвело до зміни водності окремих його рукавів та зміни абрисів берегової лінії дніпровських островів. В період Великої Вітчизняної війни було знищено усі острівні поселення. З 50-х рр. XX ст. острівні території почали використовуватися як рекреаційні зони. Так на Венеціанському і Долобецькому островах (між Дніпром і Русанівською протокою) організовано зону відпочинку «Гідропарк». Знаходиться на місці колишньої Передмостової слобідки, яка була знищена у 1943 р. під час німецької окупації Києва⁶. Парк був споруджений в 1965–68 роках за проектом архітекторів В. Суворова та І. Шпари на площі 365 га. У 1966 році тут був споруджений залізобетонний міст («Венеціанський»). Він сполучає центральну частину Гідропарку з Долобецьким островом. На території Гідропарку розташований парк «Київ у мініатюрі».

Історично місто формувалось як система різних поселень на правобережжі Дніпра. Основними містобудівними утвореннями були: місто на горі, Поділ та Печерськ⁷. Центром древнього Києва, що склався з поселень, які витягнулися вздовж правого берега Дніпра (включаючи Поділ), було місто Володимира та місто Ярослава на Горі. Окреслення фортифікаційних споруд XI ст. прослідковуються у ландшафті цієї частини міста⁸.

Панораму правого берега Дніпра з півночі на південь формували такі архітектурні й містобудівні доміанти, що вінчали ландшафтні зони найвищої композиційної активності: Кирилівська церква (на Кирилівських висотах), церква Успіння Богородиці Десятинна (X ст.), Софіївський собор, Георгіївський та Ірининський храми (XI ст.), Михайлівський Златоверхий собор (XI–XII ст.), Хрестовоздвиженська церква (початок XIII ст.), Трьохсвятительська церква (XII ст.), Янчин монастир (XII ст.). До цього далеко не повного переліку приєдналися церква Спаса на Берестові, собор Успіння Богородиці Печерського монастиря, Михайлівський собор Видубицького монастиря. У давньоруські часи в місті було зведено близько 80 мурованих храмів.

У XVII–XVIII ст. відбувається подальша забудова окремих частин Києва: Подолу, Верхнього міста та Печерська з оборонними комплексами фортеці та значними доміантами.

⁶ Пономаренко Л., Різник О. Київ. Короткий топонімічний довідник. Довідкове видання. — К.: Видавництво «Павлім», 2003. — С. 76.

⁷ Вечерський В. Спадщина містобудування України. — С. 130.

⁸ Методические рекомендации по исследованию историко-архитектурного наследия в городах Украинской ССР. КиевНИИПградоостроительства, 1982. — п. 1.8

Перший проект регулярного плану міста у 1787 р. передбачав злиття в єдине містобудівне утворення окремих частин Верхнього міста, Подолу та Печерська. Початок XIX ст. — це період класицизму, коли здійснювались проекти регулярного перепланування міста, згідно з планами 1812 та 1816 рр.

На рубежі XVIII — XIX ст. територія міста простягалась вздовж правого берега Дніпра та розділялась на чотири частини: Печерськ, Верхнє місто, Поділ та Плоску слобідку.

В 1811 р. спустошлива пожежа знищила Поділ, найбільш заселений район міста, де знаходилося більше половини всіх київських будівель. Наступного року був затверджений новий план забудови цього району, що передбачав заміну ландшафтної нерегулярної, близької до радіальної системи розпланування вулиць регулярною.

У 1837 р. архітектором В. Беретті складений генеральний план забудови Києва, що передбачав об'єднання Печерська, Верхнього міста і Подолу в єдине ціле. Згідно з планом було прокладено кілька магістральних вулиць. Плани 1837, 1855, 1861, 1888 рр. сформуvalи розпланувальну структуру міста як цілісної території, заклавши основи сучасного міста. Таким чином місто, яке століттями існувало у трьох роз'єднаних частинах, у кінці XIX — на початку XX ст. вже набуло вигляду цілісного міського утворення.

У період з 1919 по 1941 рр. в Києві було знищено біля 60-ти сакральних споруд, значна частина яких відігравала композиційну роль домінант у ландшафті та забудові. Непоправних втрат завдано місту в роки Великої Вітчизняної війни та в наступні періоди його індустріального розвитку. В зв'язку з цим були втрачені численні вузлові точки містобудівного каркасу та візуальні зв'язки в міських панорамах.

У 1981 р. в панорамі міста постала нова домінанта. На дніпровських схилах було встановлено 62-метрову титанову скульптуру Батьківщини-Матері — головну споруду Національного музею історії Великої Вітчизняної війни. Цей комплекс нині має статус пам'ятки історії національного значення.

У другій половині XX ст. розділені широким Дніпром частини міста з'єднала серія нових мостів: металевий суцільнозварний міст ім. Є. Патона (1953 р., довжина 1543 м), двохярусний (що змінив Ланцюговий) Метроміст (1965 р., 700 м), вантовий Московський міст (1976 р., 816 м) та інші.

Основною розпланувальною віссю, що формує прибережну зону правого берега Дніпра є Набережне шосе, що йде від Поштової площі до бульвару Дружби народів та мосту ім. Патона. Цей шлях від Подолу існував вже у X — XII ст. та являв собою під'їзну дорогу до переправи через Дніпро на Наводничих-Видубичах. Сучасна назва виникла під час будівництва Набережного шосе у 1849 — 1853 рр., яке з'єднало Поділ з Ланцюговим мостом⁹.

Вздовж ділянки від Поштової площі до пам'ятника Магдебурзького права була здійснена забудова XIX — початку XX ст.¹⁰ З кінця XIX ст.

тут проходила трамвайна лінія, що пізніше з'єднувала Поділ з Дарницею. У 1897–1899 рр. на початковому відрізку з непарної сторони Набережного шосе було побудовано гавань, впорядковано окремі ділянки берега. У 1935–1938 рр. за проектом архітектора В. О. Осьмака була збудована набережна: частину берегової лінії вздовж Набережного шосе облаштовано підпірною стіною, облямовано гранітом, з металевою огорожею, побудовано широкі сходи до води¹¹.

На початку 1950-х рр. було прокладено асфальтне шосе, у 1970–1980-і рр. проведено реконструкцію шосе та укріплення берега, після чого набережна набула сучасного вигляду. На Набережному шосе розташовано: Річковий вокзал, пристані, станція метрополітену «Дніпро»; з Лівобережжям зв'язує міст Метро, міст ім. Патона, Парковий міст на Труханів острів. Поблизу Набережного шосе встановлено пам'ятник Магдебурзького права — важливий смисловий і архітектурний акцент у краєвиді правобережних дніпровських схилів.

Невід'ємною складовою даного культурного ландшафту є київські мости. З літописів відомо про існування в давні часи біля Києва кількох мостових переправ через Дніпро, у тому числі першого (закладеного в 1115 р.) наплавного мосту, що з'єднав береги Дніпра в районі Видубицького монастиря. Є відомості про наплавний міст через Дніпро у XVII ст., а також про дерев'яні мости через численні київські річки — Либідь, Глибочицю, Киянку, Нивку, Сирець, Почайну, Скоморох та інші.

У 1853 р. споруджено Ланцюговий міст — перший капітальний міст через Дніпро. Початок будівництву залізничних металевих мостів покладено у 1870 р., коли під керівництвом російського військового інженера Струве було зведено міст завдовжки близько 1,5 км. через Дніпро (згодом названий Дарницьким; перший у Росії міст на кесонній основі). В 1915 р. через Петрівську алею було перекинуто пішохідний міст, який з'єднав Царський і Купецький парки. В 1929 р. споруджено другий залізничний металевий міст — Подільський. На початку Великої Вітчизняної війни всі дніпровські мости було зруйновано.

Після визволення Києва у 1943 р. було збудовано тимчасові дерев'яні низьководні автомобільний і залізничний мости, які у 1943–1944 рр. замінено висоководними дерев'яними. У 1945 р. став до ладу відбудований Подільський міст.

На 1980 р. у Києві налічувалося 60 мостів (міських, відомчих, залізничних), з них 6 через Дніпро: автошляхові — ім. Є. О. Патона (1953 р.) і Московський міст, залізничні — Подільський і Дарницький (1949 р.), міст Метро (продовженням його є залізобетонний Русанівський міст) і пішохідний Парковий міст. Через гавань Дніпра на Ри-

⁹ Кудрицький А., Пономаренко Л., Різник О. Вулиці Києва: Довідник. — К., Укр. енци. ім. М. Бажана, 1995. — С. 144.

¹⁰ Там само.

¹¹ Безпалый В. Архітектура київської набережної // Соціалістичний Київ. — 1936. — № 2. — С. 21

бальський півострів у 1963 р. було перекинуто залізобетонний вантовий міст довжиною 480 м, перший в СРСР міст такої конструкції. Венеціанську протоку у Гідропарку перетинає залізобетонний арковий міст довжиною 144 м, збудований у 1966 р. На початку 1990-х рр. завершилося будівництво Південного мостового переходу (автомобільного та метро). У 2004 р. розпочалося будівництво двох нових мостів — Подільсько-Воскресенського (автомобільного та метро) і Дарницького (залізнично-автомобільного).

Даний культурний ландшафт розвивався і змінювався як унаслідок дії природних чинників, так і в результаті антропогенної діяльності протягом всього часу існування м. Києва з V по XXI ст. Гідрографічна мережа р. Дніпро постійно змінювалася, не виходячи, проте, за межі сформованої долини. Правобережні схили також змінювали свій вигляд: у XVII ст. наддніпрянські схили в районі Києво-Печерської лаври були засаджені виноградниками; у середині XX ст. ці схили були позбавлені рослинності; нині вони заросли деревами листяних порід і чагарниками.

Як цілісний і завершений культурний ландшафт сформувався, в основному, на кінець XVIII ст. З того часу ландшафт зазнав численних втрат і історичних нашарувань: протягом XIX — першої половини XX ст. це були доповнюючі нашарування, які не спотворюють ландшафт і є його невід'ємною складовою. Протягом 1930-х рр. культурний ландшафт зазнав втрат, які призвели до його часткового спотворення унаслідок знищення комуністичною владою ансамблів Микільського (Військового) та Микільського Слупського монастирів, які були містобудівними домінантами в головній панорамі, що розкривається з долини Дніпра. Нашарування другої половини XX — початку XXI ст. у вигляді 14-25-поверхової житлової та офісної забудови на Печерську є дисгармонійними і такими, що зумовлюють часткове спотворення ландшафту.

Підводячи підсумки всього викладеного вище, можна стверджувати, що історичний ландшафт Київських гір і долини р. Дніпра відіграв визначальну роль у формуванні своєрідного образу Києва як історичного містобудівного утворення. Цей ландшафт має визначну універсальну цінність як добре збережений дотепер, незважаючи на урбанізацію, культурний ландшафт, в якому виникло і протягом 1,5 тисячоліття розвивалося місто — головний центр східнослов'янських народів, об'ємно-просторова композиція якого відзначається винятковою оригінальністю, неповторністю та найвищими мистецькими якостями.

Виходячи з сказаного, та керуючись пунктами 10 та 11 (пам'ятки національного і місцевого значення) «Порядку визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 27.11.2001 року № 1760, можна зробити такі теоретичні висновки:

історичний ландшафт Київських гір і долини р. Дніпра є особливою історичною та культурною цінністю і відповідає критерію ав-

тентичності, тобто зберіг свої природні складові, просторовий устрій, форму і матеріально-технічну структуру;

пам'ятка вплинула на розвиток культури, архітектури, містобудування, мистецтва як України, так і Києва, а також у якості сакрального зразка — на містобудування інших східнослов'янських народів — росіян і білорусів;

безпосередньо пов'язана з історичними подіями, віруваннями, життям і діяльністю видатних людей як України, так і Києва;

є зразком ландшафту, що ілюструє значні періоди (понад 1,5 тисячоліття) історії суспільства;

репрезентує шедевр творчого генія українського народу, включає етапні твори видатних архітекторів — Й. Г. Шеделя, С. Ковніра, П. Нелова, Б. Ф. Растреллі, І. Мічуріна, І. Григоровича-Барського та інших.

є культурною спадщиною українського народу та більшості національних меншин і регіональних етнічних груп, що мешкали/мешкають на території м. Києва.

Таким чином, об'єкт культурної спадщини відповідає критеріям, визначеним у пунктах 10 та 11 «Порядку визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 27.11.2001 р. № 1760, тобто водночас критеріям пам'ятки національного значення і критеріям пам'ятки місцевого значення.

З огляду на це предметом охорони даної ландшафтної пам'ятки (культурного ландшафту) може бути визначено:

природний ландшафт з усіма його складовими: геологічна будова, гідрографічна мережа, орографія, рослинність, її розміщення та дендрологічний склад;

загальна розпланувальна структура території;

об'ємно-просторова композиція з усіма її цінними складовими, що формують панорами і перспективи в рамках даного культурного ландшафту, а також форма забудови;

складові, розташовані на території пам'ятки, перелічені вище у цій статті та відображені у паспорті пам'ятки, у т. ч. доповнюючі історичні нашарування, які не спотворюють ландшафт і є його невід'ємними складовими;

історико-меморіальна цінність території, пов'язана з історичними подіями та розвитком духовного життя, культури і мистецтва України і м. Києва.

Все це дає підстави для конкретного практичного висновку — про доцільність прийняття в установленому порядку рішення щодо занесення даного об'єкта культурної спадщини — Історичного ландшафту Київських гір і долини р. Дніпра — до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за видом — ландшафтний та історичний (при цьому домінуючою ознакою є ландшафтна) за типом — визначне місце, за категорією — місцевого значення (наказом МКТ), а згодом — національного значення (постановою Кабінету Міністрів України).

Регіональна історія України
Збірник наукових статей
Випуск 4

Розділ 5

ІСТОРИЧНА УРБАНІСТИКА

Чорновол Ігор (Львів)

**Історіографія Австралії
у світлі тези Тернера**

Романцов Олександр (Київ)

**Інститут київських військових
губернаторів: джерельна база**

Казьмирчук Марія (Київ)

**Соціально-регіональні аспекти
системи вербування робітників
у Київській губернії
наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.**

Ігор Чорновол

**ІСТОРИОГРАФІЯ АВСТРАЛІЇ
У СВІТЛІ ТЕЗИ ТЕРНЕРА**

«Stand at Cumberland gap and watch the procession of civilization marching single file — the buffalo following the trail to the salt springs, the Indian, the fur trader and hunter, the cattle-raiser, the pioneer farmer — and the frontier has passed by. Stand at South Pass in the Rockies a century later and see the same procession with wider intervals between. The unequal rate of advance compels us to distinguish the frontier into the trader's frontier, the rancher's frontier, or the miner's frontier, and the farmer's frontier».
Frederick Jackson Turner¹

«There is a famous gap in the range of the Blue Mountains, that wall of rock and scrub which for a quarter of a century hemmed in this colony of New South Wales within the coastal plain. Stand at this gap and watch the frontiers following each other westward — the squatter's frontier which filled the western plains with sheep and laid the foundations of Australia's economy, the miners' frontier which brought Australian population and made her a radical democracy, the farmer's frontier which gradually and painfully tested and proved the controls of Australia's soil and climate. Stand a few miles further West on the Darling River, and see what these controls have done to the frontier. The farmers have dropped out of the westward-moving procession, beaten by aridity. Only the pastoralists and prospectors pass on. In the west centre of the continent, aridity has beaten even pastoralists. On the fringe of the dynamic society, there are left only a few straggling prospectors and curious anthropologists, infrequent invaders of the aboriginal reserves».
William Keith Hancock²

Під час Світової Колумбової вистави в Чикаго 1893 р. на з'їзді Американської історичної асоціації тридцятидвохлітній асистент Віконсинського університету Фредерик Джексон Тернер виступив з доповіддю «Значення фронтиру в історії США» (*The Significance of Frontier in American History*). Історик стверджував, що американське суспільство передовсім сформували відкриті фронтири Дикого Заходу і саме

¹ F.J.Turner, «The Significance of the Frontier in American History», *Rereading Frederick Jackson Turner. «The Significance of the Frontier in American History» and Other Essays. With Commentary by John Mack Faragher* (New York: Henry Holt & Company, 1994), p.39.

² Цит. за: John Greenway, *Australia: The Last Frontier* (New York: Dodd, Mead & Company, 1973), p.121-122.

Дикий Захід забезпечив державі демократичні принципи функціонування та розвинув американський індивідуалізм. Як згодом дефініював поняття фронтиру класик історіографії США Рей Аллен Біллінгтон, це «географічний регіон, прилеглий до незаселених регіонів континенту, де низький коефіцієнт заселеності та незвичайно багаті натуральні ресурси, досі неексплуатовані, дають малозабезпеченим винятковий шанс покращити своє соціальне та економічне становище»³.

Невеликий за обсягом текст Ф. Тернера спричинив безпрецедентну за тривалістю й за гостротою дискусію, яка не закінчилася й досі. Відтак Тернерове поняття фронтиру як поселення на нібито «вільних» землях межі «цивілізації» з «варварством» поступово змінилося до невпізнаності. Тепер дослідники здебільшого апелюють до сформованого 1940 року Овеном Латтімором, іншим видатним американським ученим, уявлення про фронтір як зону інтенсивної взаємодії різних культур. Як нещодавно уточнила дефініцію фронтиру Анна Холодна, це «обмежений простір змінних цінностей, де різні культури вперше стикаються з «іншістю» (*otherness*) й сприймають, пристосовують або одомашнюють її»⁴.

Вплив Ф. Тернера був відчутним не лише в галузі історії США, а й у порівняльних студіях історії. Ідею фронтиру успішно застосовували історики Латинської Америки, Канади, Нової Зеландії, Росії, Стародавнього Риму, Хорватії, України та багатьох інших країн. Мета цієї статті — проаналізувати вплив Ф. Тернера на історіографію Австралії⁵.

Історія

Для Європи Австралійський континент відкрили у XVII ст. іспанці, а дослідив голландський мореплавець Авель Тасман (1642–1644). Проте освоєння цих віддалених земель розпочалося набагато пізніше. 1770 р. Джеймс Кук дослідив східне узбережжя континенту та проголосив його британським володінням. Втім, з огляду на відстань, то була «небажана» колонія.

³ William W. Savage, Stephen Thompson, «The Comparative Study of the Frontier: An Introduction», *The Frontier. Comparative Studies*, vol.2 (Norman, 1977), p.6.

⁴ Kervin Lee Klein, *Frontiers of Historical Imagination. Narrating the European Conquest of Native America. 1890-1990* (Berkeley, Los Angeles, London, 1997), p. 210.

⁵ Стаття продовжує серію публікацій про порівняльний підхід до тези Тернера: І. Чорновол, «Дикий Захід» і «Дике Поле»: Україна в світлі тези Тернера», *Критика*, Київ, 2006, №6, с.26-28; Його ж, «Середньовічні фронтири та модерні кордони», *Критика*, 2006, №10, с.9-12; Його ж, «Фронтири Росії», *Критика*, 2007, №6, с.17-21; Його ж, «Географія фронтиру та її піонери» // *Критика*, 2008, №7-8, с.27-30; Його ж, «З історії історичної науки в США: історіографія Латинської Америки і «теза Болтона» // *Історіографічні дослідження в Україні*, Київ, 2008, вип. 19, с.132-157.

У зв'язку з втратою значної частини північно-американських земель британські державні мужі зіткнулися з пекучою проблемою ізоляції кримінальних злочинців своєї країни (близько 100 тис. у 1783 р.). Досі їх вивозили до Америки (за 50 років напередодні війни за незалежність — близько 50 тис. осіб), а після утворення США це було вже неможливо. Тоді й постав план утворення пенітенціарних колоній на території ізольованого материка. Першу колонію для засуджених засновано на південно-східному узбережжі Нового Південного Уельсу 26 січня 1788 р. (700 в'язнів та 200 солдатів на чолі з генерал-губернатором). Очевидно, про будь-яку схожість до американського фронтиру вільних фермерів не могло бути й мови. Неодмінними атрибутами ранніх поселень Австралії були автократизм і корупція урядників, жорстокість в'язнів, нечувані коливання цін, а основною валютою — алкоголь. Постало суспільство, соціум примусової праці якого був хронологічним попередником сталінського ГУЛАґу. Нічого дивного, що попри зусилля і добру волю губернаторів, британці відмовлялися мігрувати до Австралії впродовж тривалого часу. Практика заслання злочинців до Австралії припинилася у міжчасі 1836–1867 рр. Всього до Австралії заслали 137161 особу.

Наступний етап заселення континенту пов'язаний з вільною міграцією. Виявилось, що землі Нового Південного Уельсу багаті та родючі. Додатковим стимулом для мігрантів був розквіт в Австралії виробництва вовни. Піонер Джон Макартур зумів вивести породу овець, які давали дешево (2/3 британської ціни) та якісну вовну. За цей успіх британський уряд 1803 р. нагородив Дж. Макартура 5000 акрів землі. Тож якщо на початку XIX ст. майже всі гатунки якісної вовни британці імпортували з Іспанії, то через тридцять років імпорт з Австралії перевищив іспанський.

Розпочинаючи з 1820-х років, вільна міграція набрала масового характеру, відтак структура населення колоній Австралії зазнала істотних змін: 1820 р. — 13814 в'язнів, 13415 звільнених з ув'язнення, 2466 вільних поселенців; 1841 р. — 26977 в'язнів, 19395 звільнених з ув'язнення, 82354 вільних поселенців. Більшість з них були зайняті в галузі розведення овець, а значна частина скватерів (на відміну від своїх американських двійників, де скватерами називали осіб, які захоплювали земельні ділянки самовільно, скватери Австралії випасали стада поза межами встановлених урядом лімітів поселень) зовсім не зважала на офіційні заборони рухатися в тому чи іншому напрямках. 1836 р. уряд скасував усі обмеження на пересування населення в Австралії. Однак і в цей період економіка Австралії все ще базувалася на примусовій праці: здебільшого скватери експлуатували в'язнів у спосіб, схожий (хоч не ідентичний) на експлуатацію чорношкірих рабів на плантаціях південних штатів США. Розміри пасовищ найуспішніших австра-

лійських табунщиків вражають не менше: четверо з них володіли землями, загальна площа яких перевищувала територію Бельгії.

1851 р. в Австралії відкрили золото. Ця та наступні «золоті лихоманки» (на взір американських) істотно посприяли процесові міграції та освоєнню континенту. Внаслідок урядового сприяння розвитку виробництва злакових культур, після 1861 р. в Австралії також поширився інститут дрібного фермерства. Відтак розпочалася їхня боротьба проти табунщиків, яка завершилася перемогою останніх. Поступово австралійське фермерство розорилося, для Австралії кінця XIX ст. притаманне велике землеволодіння у формі неосяжних пасовищ жменьки табунщиків, з одного боку, значна кількість пролетаріату та поширення соціалізму, з іншого. Водночас позбавлене засобів для існування населення поступово мігрувало до міст, нині його 60% сконцентроване навколо столиць шести австралійських штатів Сідней, Мельбурн, Брісбейн, Перт, Аделаїда, Дарвін.

1901 р. шість колоній сформували федеративну Австралійську Співдружність (офіційна назва держави — *Commonwealth of Australia*). Формально Австралія досі є британським домініоном, членом Британської Співдружності, а королева Великобританії — водночас австралійським монархом.

За 150 років британського панування чисельність австралійських аборигенів зменшилася з 350 тис. до 57 тис. 2001 р. корінне населення країни налічувало близько 410 тис. осіб⁶.

Історіографія

Автором першої спеціальної монографії про Австралію в порівняльному контексті тези Тернера був Фред Александер (1899–1996) — перший декан історичного факультету з Університету штату Західна Австралія у Перті (Perth). Випускник Мельбурнського університету, історик спеціалізувався в галузі локальної історії Західної Австралії, а також міжнародних стосунків⁷. 1947 р. Ф. Александер опублікував монографію «Рухомі фронтири. Американська тематика та її застосування в історії Австралії», котра підсумувала його зацікавлення порівняльними аспектами тези Тернера⁸. Ф. Александер розглянув особливості австралійського фронтиру в такій почерговості: фронтір як фактор консолідації

⁶ James G. Leyburn, *Frontier Folkways* (New Haven — London: Yale University Press, Humfrey Milford, Oxford University Press, 1935); <http://en.wikipedia.org/wiki/Australia>.

⁷ [http://en.wikipedia.org/wiki/Fred_Alexander_\(historian\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Fred_Alexander_(historian)).

⁸ Fred Alexander, *Moving Frontiers. An American Theme and its Application to Australian History* (Melbourne University Press, 1947).

австралійської нації; фронтір і американська демократія; культурні та релігійні впливи фронтіру. Фронтір, безумовно, став основним фактором формування окремішньої національної ідентичності австралійців. Історик вважав, що в Австралії демократія багато в чому завдячує гірничому фронтіру 1850-х, до певної міри також 1880–1890-х років. Але водночас вчений застерігав від надмірних перебільшень. Хоча індивідуалізм фронтіру притаманний австралійській історії, проте австралійці більше схильні до колективізму та пошани до влади, ніж американці. Пояснень цьому є маса — від тривалої переваги підневільної над вільною колонізацією (колись) до відсутності у тред-юніонів Австралії ідеологічного драйву (в ХХ ст.) та надмірної централізації культурного життя. Ф. Александер схилився до прийняття запропонованого 1941 р. австралійським журналістом та істориком Браяном Фіцпатріком поняття «фронтіру великих босів» (*big man's frontier*), який протиставив цю рису австралійського фронтіру суспільству дрібних фермерів США (*small man frontier*)⁹. Себто, якщо в США розвиток індивідуалізму стимулювали дрібні землевласники, в Австралії середини ХІХ ст. декілька табунщиків, банкірів та купців, з одного боку, та величезний клас безземельних батраків, з іншого, сприяли розвитку колективізму. Оскільки повсякденне життя в США та Австралії сприяло поширенню особливо емоційних християнських віровчень, найбільш доцільними Ф. Александрові видавалися паралелі в галузі релігії.

Водночас з працями Ф. Александера з'являлися й статті Вільяма Кейта Генкока (1898–1988), випускника Мельбурнського та Оксфордського університетів. Після повернення додому В. Генкока запросили на посаду професора Аделаїдського університету (1924–1933). Проте 1934 р. вчений прийняв запрошення від Бірмінгемського університету (1934–1944), де він зробив чудову кар'єру. Під час Другої світової війни був членом тіньового кабінету міністрів Великобританії (*War Cabinet Offices*), автор праці «Survey of British Commonwealth Affairs, 1918-1939» (London: Oxford University Press, 1937–1942) у трьох томах, головний редактор офіційної «Історії Другої світової війни» (останній том цього видання з'явився 1993 р.), професор Оксфордського університету (1944–1949), професор Лондонського університету (1949–1956); за персональну активну участь у громадянській обороні Великобританії історика відзначили шляхетським титулом 1953 р., 1965 р. — Орденем Британської імперії. 1957 р. В. Генкок

⁹ Brian Fitzpatrick, «The Big Man's Frontier and Australian Farming», *Agricultural History*, v. 21, no.1 (January, 1947), p. 8–12; Ф. Александер посилався на іншу роботу Б. Фіцпатріка: B. Fitzpatrick, *The British Empire in Australia. An Economic History, 1834–1939* (Melbourne University Press, 1941). Детальніше про Б. Фіцпатріка дивись: <http://www.history.unimelb.edu.au/Fitzpatrick/>

повернувся до Австралії, де став професором Австралійського національного університету (1957–1965). Нині ім'я видатного історика носить один з підрозділів Бібліотеки Австралійського національного університету¹⁰.

Вперше паралелі між США та Австралією В. Генкок провів у своїй книзі «Австралія» (1930) — у дусі Токвіля, однак, а не Тернера¹¹. Проте вже другий том його «Огляду справ Британської співдружності» (1940) написаний під безумовним впливом класика історіографії США. Детальніше погляди на перспективи порівняння фронтирів Австралії та США В. Генкок виклав у доповіді на конференції «Фронтир в американському житті. Фредерик Джексон Тернер та значення його підходу сьогодні» у Канзаському університеті та опублікованій у США під псевдонімом¹². Тож провівши паралелі між фронтами США та Австралії, В. Генкок наголосив на відмінностях між ними. Австралійські пустелі менше придатні для життя, ніж пустелі США; тому в Австралії заселені лише краї континенту. Історія австралійського Заходу розпочалася 1813 р., коли переселенці перетнули Голубі Гори та відкрили чудові пасовища. 1829 р. британський уряд заборонив переходити межі дев'ятнадцяти колоній, але як і в США, це було без сенсу; В. Генкок порівняв рух австралійських переселенців на захід з міграцією арабських номадів. Водночас розпочалося суперництво між дрібними фермерами та пасторалістами. У цій боротьбі перемогли останні. Як наслідок — феномен «фронтиру великих босів», концентрація багатств (стад овець передовсім) в руках незначної частини населення. За десять років після відкриття золота (1851) населення Австралії зросло від 405 тис. до 1 млн. 200 тис. Поступово шахтарський соціум став носієм ідей тред-юніонізму та марксизму; австралійські тред-юніони сформували уряд вже у 1890-і роки. Феномен *melting pot* (тиглю) Австралії не притаманний: аборигени не становили такої істотної перешкоди для англосаксонських переселенців, як в історії США, змішані шлюби відсутні, у XIX ст. уряд ретельно дбав про расову чистоту австралійської нації, відтак 97% громадян цієї країни — британського походження, 99% — європейського; американських плантаторів з чорношкірими рабами сюди не пустили. Істотнішим був вплив духу фронтиру на духовність. Прикметно, що найпопулярнішим героєм австралійського фольклору є гангстер Нед Келлі, відомий завдяки впертому опорюванню владі.

¹⁰ http://en.wikipedia.org/wiki/Keith_Hancock

¹¹ W.K.Hancock, *Australia* (London: Ernest Benn Limited, 1930).

¹² Norman D. Harper, «Turner the Historian: Hypothesis or Process? With Special Reference to Frontier Society in Australia», *University of Kansas City Review* 18 (Autumn 1951), p. 76–86. Див. також: N.Harper, «Frontier and Section: A Turner Myth», *Historical Studies: Australia and New Zealand* 5 (May, 1952), p.135–153.

Схожою була історична схема новозеландського фронтиру: на противагу США, від індивідуалізму до державного соціалізму.

У 1950-х роках В. Генкок зазнав впливу метрополітарної школи канадської історіографії, а саме ідеї Дж. Керлеса про блукаючі метрополії. В. Генкок вважав, що концепція переростання фронтирів у метрополії надається не лише до історії Канади, а й Австралії¹³.

Третім піонером підходу до історії Австралії в дусі тези Тернера був професор Аделаїдського університету Г. Портус¹⁴.

1958 р. з друку вийшла монографія Рассела Ворда «Австралійська легенда», в якій простежено процес формування національної ідентичності австралійців¹⁵. Фактично це адаптований текст докторської дисертації, який автор захистив в Австралійському національному університеті. Зауваживши слідом за своїми попередниками, що концепція Ф. Тернера спрацювала в Австралії далеко не в такому обсязі, як у США, Р. Ворд все ж простежив чіткі паралелі в галузі формування суспільних ідеалів, фронтирних, а згодом і національних ідентичностей.

Гаррі Аллен, професор історії США Лондонського університету, продовжив австралійську паралель тези Тернера в британській історіографії¹⁶. Відзначивши доцільність таких порівнянь, Г. Аллен водночас був набагато стриманішим у своїх загальних висновках, ніж його австралійські попередники. Прикметно, що обґрунтувавши предмет дослідження, історик водночас зачитував афоризм Майлса Франкліна «Австралія не мала фронтиру ніколи. Вона мала малозаселені регіони (*an outback*)». Тож наголошуючи на розбіжностях між фронтами США та Австралії, у відношенні до останньої Г. Аллен здебільшого вживав поняття *an outback*, а не *the frontier*. Поглибивши зауважені В. Генкоком та Ф. Александером розбіжності, Г. Аллен зауважив, що фронтирний досвід Австралії не перевищував всього третину її історії, тоді як у США — щонайменше

¹³ Keith Hancock, «The Moving Metropolis», *The New World Looks at Its History. Proceedings of the Second International Congress of Historians of the United States and Mexico*, ed. by Archibald Lewis and Thomas F. McGann (Austin: The University of Texas Press, 1963), p. 135-141.

¹⁴ G.V.Portus, «Americans and Australians», *The Australian Quarterly*, vol.XIV, no2, (June 1942), p.30-41.

¹⁵ Russel Ward, *The Australian Legend* (London — Wellington — New York — Melbourne: Oxford University Press, 1958).

¹⁶ Allen, H.C., *Bush and Backwoods. A Comparison of the Frontier in Australia and the United States* (Sidney, London, Wellington, Melbourne: Angus & Robertson, Michigan State University Press, 1959). Див. також: H.Allen, «F.J.Turner, and the Frontier in American History», *British Essays in American History*, ed. by H.Allen and P.C.Hill (New York: St. Martin's Press Inc., 1957). «Bush» — загальноновживаний австралійський еквівалент до американського поняття «frontier».

три чверті. Історії Австралії масові міграційні потоки на західні землі не притаманні. Австралійський фронтір символізує передовсім олігарх-пастораліст, а не самодостатній селянин. Так само ескалація насильства на австралійському фронтірі ніколи не сягнула американського рівня. Але водночас Г. Аллен визнав важливу роль спільного фронтірного досвіду (*bush experience*) у процесі консолідації австралійської нації, а «золотої лихоманки» 1850-х — у формуванні федеративної моделі держави.

Засвоївши наратив фронтіру завдяки передовсім працям В. Генкока та Ф. Александера, австралійські історики наступних поколінь не розвивали й не критикували їхні ідеї, поглибивши хіба що дослідження впливу фронтірного минулого на формування національної ідентичності австралійців. У 1980-х роках професор Тасманського університету Генрі Рейнолдс вперше звернув увагу на проблему сприйняття фронтіру аборигенами¹⁷, а невдовзі в Австралії знайшла своїх прихильників також ідейна спадщина «нової західної школи» США. Тож за прикладом своїх американських колег сучасні австралійські історики стали наголошувати на деструктивних наслідках діяльності піонерів для екології континенту, на геноциді аборигенів — передовсім¹⁸.

Яке глибоке коріння пустила концепція Тернера в австралійській історіографії, свідчить і нещодавня колективна монографія про зв'язок між фронтірним минулим та ідентичністю сучасних австралійців з акцентом на дилемі аборигенів і колонізаторів, історії доквілля та паралелями з історією Канади¹⁹. «Дикий, нецивілізований статус доквілля та аборигенів часто вважають за відправні точки національної ідентичності, розглядаючи їх як неминучі «інші» чинники в процесі цивілізування, расової та статевої структуризації формованої нації та ідеалізуючи як необхідні джерела національної ідентичності. Іншими словами, концептуально фронтір поєднує доквілля та аборигенів з нацією через жорсткий медіум кризи. Найприкметніша особливість цієї ідеології полягає в тому, що недиференційована природа автохтонного населення та доквілля сприяє мутаціям національної ідентичності», — стверджує редактор

¹⁷ Henry Reynolds, *The Other Side of the Frontier. Aboriginal Resistance to the European Invasion of Australia* (UNSW Press, 2006, 1-st edition — 1981). www.books.google.com; H.Reynolds, *Frontier: Aborigines, Settlers, and Land* (Sydney: Allen and Unwin, 1987).

¹⁸ *Frontier Conflict. The Australian Experience*, ed. by Bain Attwood & S.G.Foster (Canberra: National Museum of Australia, 2003). Це матеріали конференції в Національному Музеї Австралії.

¹⁹ *Dislocating the Frontier. Essaying the Mystique of the Outback*, edited by Deborah Bird Rose and Richard Davis (Canberra: Australian National University Press, 2006).

тому професор Університету штату Західна Австралія Річард Дейвіс. Зауважимо, що автори текстів водночас охоче оперували ідеями і Ф. Тернера, Ф. Александера — В. Генкока і «нової західної школи» історіографії США, черпаючи з цих концепцій — нерідко суперечливих — конструктив для пристосування національної історії Австралії до вимог сьогодення.

Як і у випадку з канадським фронтиром, пишучи про Австралію, американські історики воліли посилатися на праці своїх австралійських колег. За жанром це були огляди історіографії, притому нерідко фронтери Австралії розглядалися у порівняльному контексті не лише історії США, а й Канади²⁰. Єдиний виняток становить монографія піонера компаративного підходу до тези Тернера — Джеймса Лейберна «Frontier Folkways» (1935), який коротко оглянув ранню історію фронтиру Австралії у числі інших світових фронтирів. Для повноти картини варто згадати також науково-популярну книгу письменника й антрополога Джона Грінвея «Австралія: останній фронтір» (1972) на предмет уявлень про Австралію в США та про США в Австралії, або мікс даних з історії, географії, антропології та літератури²¹.

Отже, історію австралійського фронтиру можна поділити на такі періоди:

Пеніциктарний період, пов'язаний із заснуванням і домінуванням перших європейських поселень як таборів примусової праці для британських кримінальних злочинців (1788–1830).

Пасторальний період, пов'язаний з домінацією індустрії розведення овець у економіці країни (1830–1851).

²⁰ Paul K. Sharp, «Three Frontiers: Some Comparative Studies of Canadian, American, and Australian Settlement», *Pacific Historical Review*, no 4 (1955), p.369-378; W.Turrentine Jackson, «Australians and the Comparative Frontier», *The Walter Prescott Webb Memorial Lectures. Essays on Walter Prescott Webb* (Austin and London: University of Texas Press, 1967), p.17-52; Wilbur Jackobs, «The Fatal Confrontation: Early Native-White Relations in the Frontiers of Australia, New Guinea, and America — A Comparative Study», *Pacific Historical Review*, vol XL, no 3, p.283-309; Robin Winks, *The Myth of the American Frontier: Its Relevance to America, Canada, and Australia*, (Leicester, Eng., 1971, Sir George Watson Lecture Delivered in the University of Leicester 21 January 1971); Robert Winks, «Australia, the Frontier, and the Tyranny of Distance», *Essays on the Frontiers in World History*, ed. with the Introduction by George Wolfskill and Stanley Palmer (The W.P.Webb Memorial Lecture, Arlington: University of Texas, 1983), p.135-165. У такому ж руслі написана стаття одного канадського історика: A.L.Burt, «If Turner Looked at Canada, Australia, and New Zealand When He Wrote about the West», *The Frontier in Perspective*, ed. by Walker Wyman and Clifton B.Kroeber (Madison: University of Wisconsin Press 1965, 1 edition — 1957), p.59-78.

²¹ John Greenway, *Australia: The Last Frontier* (New York: Dodd, Mead & Company, 1973). Рецензія Вільбера Джекобса: *Pacific Historical Review*, vol.44, no 2 (May 1973).

Період «золотих лихоманок» (1851-1890), які остаточно посприяли заселенню континенту, становленню промисловості Австралії та, на думку багатьох дослідників австралійського фронтиру, демократизували країну. Утім, з огляду на малонаселеність центральних регіонів австралійський фронтір остаточно «не закотився» і досі.

В історію Австралії тезу Тернера впровадили австралійські історики Фред Александер та Вільям Кейт Генкок у 1940-і роки. Провівши чіткі паралелі між історією фронтірів США та Австралії, водночас вони акцентували увагу також і на розбіжностях. Розбіжності полягали насамперед у швидкому занепаді фронтиру дрібних фермерів та домінації пасторального «фронтиру великих босів» (*big man's frontier*). Та водночас вони вважали, що «золота лихоманка» 1851 р. дійсно сприяла розвитку демократії в Австралії.

Завважимо, що розвиток уявлення про минуле Австралії як фронтиру частково справив вплив також на історіографію США. Так, термін *big man's frontier*, впроваджений у науковий обіг австралійцем Б. Фіцпатріком 1941 р., швидко засвоїла й вся американська історіографія порівняльних фронтірів. Та водночас, за винятком піонера компаративного підходу до тези Тернера Джеймса Лейберна, американські історики уникали самостійних досліджень фронтірів Австралії та обмежувалися історіографічними оглядами.

Олександр Романцов

**ІНСТИТУТ КИЇВСЬКИХ
ВІЙСЬКОВИХ ГУБЕРНАТОРІВ:
ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА
ДОСЛІДЖЕННЯ**

Після приєднання внаслідок поділів Польщі території Правобережної України до Російської імперії перед царською владою постало завдання інкорпорації цих земель, наближення їх до загальноросійського зразка, універсалізації тамтешніх установ й законодавства, повернення на свій бік польської, литовської й спольщеної української еліти. Інститут військових губернаторів слід розглядати як інструмент царського уряду, впроваджений для того, щоб окрім виконання суто адміністративних повноважень, здійснити цю інкорпорацію. Ґрунтовне дослідження всіх інститутів губернської влади дає змогу здійснити комплексний аналіз політики царського уряду, спрямованої на поглинання території Правобережної України. Вивчення діяльності військових губернаторів виходить за межі простого студіювання хронології змін на теренах цього регіону, а торкається різних проявів інтеграційної активності російської влади.

Дслідження процесів функціонування інституту військових губернаторів на Правобережній Україні вимагає опрацювання різноманітних історичних джерел. Останні представлені матеріалами, що відклалися в архівних установах; мемуарами; збірками законодавчих актів тощо. З врахуванням недослідженості проблеми і численних помилок в літературі, звернення до архівних документів уявляється вкрай важливим.

Оскільки територіально тема дослідження стосується регіону Правобережної України, основна увага була приділена архівам, що розташовуються на цій території. В Києві була проведена пошукова робота в таких архівних установах: Центральний державний історичний архів України, Державний архів Київської області, Інститут рукопису при Національній бібліотеці ім. В.Вернадського. Були також залучені деякі матеріали з Державного архіву Хмельницької області.

Військові губернатори від початку заснування цієї посади переважно мали займатись суто військовими справами. В київських архівах знаходиться чимало матеріалів, що допомагають визначити напрями цієї діяльності. Йдеться насамперед про розташування військ в межах підпорядкованих їм губерній, збір та постачання їх

провіантом, фуражем та дровами. В справах № 18 («Переписка с Киевским нижним земским судом и другими учреждениями об отводе помещения для расквартирования воинских частей, обеспечения их продовольствием и фуражом, об обеспечении транспортом следующих на воинскую службу офицеров и другие вопросы»), № 40 («Дело о рекрутах и амуниции»), № 121 («Дело по отношению министерством Внутренних Дел с изъяснением Высочайшей воли о дополнительном сборе в Киевской губернии земских повинностей на заготовление дров и соломы для войск херсонского отряда военных поселений») відклалося листування київських військових губернаторів з місцевими адміністративними установами щодо налагодження постачання військових частин всім необхідним¹. Низка справ містить матеріали стосовно пересування військових частин в межах губернії, постачання їм дров та амуніції, несення варти в Києві тощо. У справі № 1181 «Исходящая документация» міститься чимало звернень з канцелярії київського військового губернатора до різних військових начальників: коменданта київського гарнізону, командуючого 3-м резервним корпусом, командира київської інженерної команди, командира київського арсеналу тощо². За цими документами добре простежується напрямок військової діяльності цих посадовців, принаймні в з 1827 по 1832 рр.

Найбільше інформації подібного плану містить опис № 5 фонду № 533, в якому зібрана інформація про головування київського військового губернатора над київським батальйоном військових кантоністів. Київський військовий губернатор не був командуючим цього батальйону, але останній був йому підпорядкований як найбільшому військовому начальнику в місті. Інформація про підпорядкування цієї частини міститься у справі № 126 «Дело по высочайшему повелению: Киевский батальон военных кантонистов подчинить Киевскому Военному Губернатору»³. Частими в справах є

¹ ЦДАк. — фонд № 533. — опис 1. — справа 3. — Переписка с Киевским нижним земским судом и другими учреждениями об отводе помещения для расквартирования воинских частей, обеспечения их продовольствием и фуражом, об обеспечении транспортом следующих на воинскую службу офицеров и другие вопросы. — 1800 — 29.; ЦДАк. — фонд № 533. — опис 5. — справа 40. — Дело о рекрутах и амуниции. — 1827. — 30 арк.; ЦДАк. — фонд № 533. — опис 5. — справа 121. — Дело по отношению министерством Внутренних Дел с изъяснением Высочайшей воли о дополнительном сборе в Киевской губернии земских повинностей на заготовление дров и соломы для войск херсонского отряда военных поселений. — 1827-1828. — 85 арк.

² ЦДАк. — фонд № 533. — опис 2. — справа 1181. — Исходящая документация. — 1828. — 75 арк.

³ ЦДАк. — фонд № 533. — опис 5. — справа 126. — Дело по высочайшему повелению: Киевский батальон военных кантонистов подчинить Киевскому Военному Губернатору. — 1827. — 66 арк.

дорікання П.Желтухіна посадовця командуючому батальйоном капітану Вольфу за невиконання певних завдань, придбання продуктів харчування для кантоністів за завищеними цінами тощо, як наприклад, у справі № 136 «Месячные рапорты по батальону Военных кантонистов»⁴. У справі № 207 «Дело по требованию книг собрания законов» містяться звернення військового губернатора П. Желтухіна до Головного штабу з проханням надіслати йому деякі законодавчі акти, пов'язані з військовою справою⁵.

При аналізі військових повноважень київських та кам'янець-подільських військових губернаторів особливо важливо простежити функції нагляду цих намісників над дивізіями та інспекціями. У київських архівах, на жаль, відсутні справи, де б містилось достатньо інформації стосовно інспектування. Подекуди лише знаходимо згадки про головування конкретного військового губернатора над тією чи іншою дивізією (інспекцією). В хмельницькому обласному архіві були знайдені матеріали, які допомогли краще розібратися з інспекторською діяльністю військових губернаторів. Справи № 189 «Реестр указам и повелениям Его Высочества по военной части за 1801 г.» та № 190 «Журнал по воинской части донесениям государю цесаревичу 1801 г.», містять інформацію стосовно листування кам'янець-подільського військового губернатора із великим князем Костянтином Павловичем⁶. Останній був призначений генерал-інспектором над Брестською, Дністровською та Українською дивізіями, і військовий губернатор Кам'янця-Подільського І.Гудович, як інспектор дністровської дивізії, підпорядковувався йому. Ці справи складаються переважно зі звітів І. Гудовича про стан полків та різних справ, пов'язаних з ними. Можна припустити, що київський військовий губернатор діяв як інспектор приблизно так само.

Інформація стосовно інспекторської діяльності військових губернаторів, що відклалася у київських архівах надто лаконічна. В архівних справах фонду № 533 містяться лише деякі згадки про поєднання київськими військовими губернаторами власної посади з посадою інспектора. В деяких письмових зверненнях на їхнє ім'я згадується, що вони були інспекторами київської або української інспекції. В справі № 181 «Дело по отношению Днепровской кавалерии инспектора Датишампа о перемене квартир полков вверенной ему

⁴ ЦДАк. — фонд № 533. — опис 5. — справа 136. — Месячные рапорты по батальону Военных кантонистов. — 1827-1828. — 469 арк.

⁵ ЦДАк. — фонд № 533. — опис 5. — справа 207. — Дело по требованию книг собрания законов. — 1828. — 15 арк.

⁶ ДАХМО. — фонд № 227. — т.1. — справа 189. — Реестр указам и повелениям Его Высочества по военной части за 1801 г. — 1801. — 267 арк.; ДАХМО. — фонд № 227. — т.1. — справа 190. — Журнал по воинской части донесениям государю цесаревичу 1801 г. — 1801. — 75 арк.

инспекции» містяться матеріали щодо письмових звернень останнього до київського військового губернатора О. П. Тормасова⁷. Втім, імовірно, що в даному випадку генерал Датішамп звертався до генерала від кавалерії Тормасова як до керуючого Київською губернією (на теренах якої розташовувались деякі з полків, підпорядкованих Датішампу), а не як до інспектора.

Важливою складовою діяльності військових губернаторів була їхня робота з цивільними справами губерній. Цивільний нагляд над губерніями ці посадовці отримували через деякий час після свого призначення на посаду військового губернатора. Траплялось, що військові губернатори і не отримували цих повноважень, обмежуючись лише військовими. Серйозних юридичних ухвал щодо того, які саме обов'язки військові губернатори повинні були суміщати з повноваженнями цивільного нагляду, не існувало. Існуючі нормативні акти доволі абстрактно вказували на конкретні завдання. Посада київського військового губернатора майже постійно співіснувала з посадою київського цивільного губернатора. Тому чимало справ і надалі знаходилося в руках цивільного губернатора, військовий губернатор лише перевіряв загальний рух справ в губернії.

Краще зрозумілими стають напрямки цивільної роботи військового губернатора за матеріалами справ щодо вихідної та вхідної документації канцелярії останнього. В справах № 68 «Исходящие документы», № 130 «Реестр входящих документов гражданской части канцелярии Киевского военного губернатора», № 1113 «Реестр исходящих документов из канцелярии Киевского военного губернатора», № 1228 «Журнал регистрации исходящих документов» містяться дані про те, з якими саме установами місцевої губернської адміністрації та центрально-урядовими установами мали справи начальники губерній⁸. Інформація, яку можна отримати в цих справах, є суто статистичною, бо відомості не висвітлюють хід вирішення тієї чи іншої справи. Втім, зведення адресатів вихідної документації та змісту звернення в таблицю дозволяє визначити, з ким контактували частіше, якими саме справами переважно опікувались військові губернатори.

Ще однією групою документів, де міститься інформація стосовно цивільного нагляду військових губернаторів, є справи про ревізійні

⁷ ЦДАк. — фонд № 533. — опис 1. — справа 181. — Дело по отношению Днепровской кавалерии инспектора Датишампа о перемене квартир полков вверенной ему инспекции. — 1803. — 5 арк.

⁸ ЦДАк. — фонд № 533. — опис 1а. — справа 68. — Исходящие документы. — 1798 — 50.; ЦДАк. — фонд № 533. — опис 1а. — справа 130. — Реестр входящих документов гражданской части канцелярии Киевского военного губернатора. — 1799 — 30.; ЦДАк. — фонд № 533. — опис 1. — справа 1113. — Реестр исходящих документов из канцелярии Киевского военного губернатора. — 1806. — 28 арк.; ЦДАк. — фонд № 533. — опис 1. — справа 1228. — Журнал регистрации исходящих документов. — 1810. — 74 арк.

об'їзди цими посадовцями підпорядкованих губерній. В документах щодо цих поїздок наводиться інформація про те, які саме установи відвідували військові губернатори, на що звертали увагу, які саме документи вимагали від місцевих чиновників. В справі № 606 «Рапорты Николаю I, министру финансов, министру внутренних дел и др. материалы о состоянии Киевской губернии» наводиться детальний перелік тих напрямів роботи місцевих органів влади (нижніх земських судів, міських поліцій, повітових судів та губернського правління), які цікавили київського військового губернатора Б. Княжніна⁹. За цими даними добре простежується робота не лише військових губернаторів, але й цих адміністративних установ. До того ж саме в цих справах згадується про чітке розмежування повноважень посади військового губернатора на військові, які багато в чому дублювали повноваження коменданта гарнізону міста, та цивільні, притаманні цивільному губернатору. Щоразу як військовий губернатор від'їжджав з міста в якихось справах, він звертався до цих посадовців з наказом тимчасово перебрати відповідні функції на себе із зобов'язанням регулярно повідомляти письмово про перебіг подій в губернії.

Чимало справ пов'язано з облаштуванням міста Києва. Деяку інформацію про участь у ньому військових губернаторів було знайдено в Державному архіві Київської області в фонді № 1 «Киевское губернское правление» та фонді № 2 «Киевский гражданский губернатор». Цікаві матеріали стосовно участі київських військових губернаторів у міській забудові знаходяться у справі № 624 опису 336 фонду № 1 «Рапорта городских дум, полиций о предоставлении свободной площади дворянам на постройку домов в г. Киеве»¹⁰. Тут наведено плани проектів будинків, на кожному з яких стоїть підпис військового губернатора.

Особливо добре цей напрям діяльності простежується за матеріалами, що стосуються другого періоду функціонування посади військового губернатора в Києві у 1827–1832 рр. Деякі справи опису № 3 стосуються міського урядування, забудови Києва: № 119 «Дело об устройстве в г. Киеве каменной мостовой», № 140 «Дело о построении восьми столбов с фонарями на Никольской улице»¹¹. У справі № 119 є

⁹ ЦДАк. — фонд № 533. — опис 2. — справа 606. — Рапорты Николаю I, министру финансов, министру внутренних дел и др. материалы о состоянии Киевской губернии. — 1830–1831. — 146 арк.

¹⁰ ДАКО. — фонд 1. — Опис 336. — справа 624. — Рапорта городских дум, полиций о предоставлении свободной площади дворянам на постройку домов в г. Киеве. — 1801. — 56 арк.

¹¹ ЦДАк. — фонд 533. — опис 3. — справа 119. — Дело об устройстве в г. Киеве каменной мостовой. — 1827-1829. — 112 арк.; ЦДАк. — фонд 533. — опис 3. — справа 140. — Дело о построении восьми столбов с фонарями на никольской улице. — 1827. — 10 арк.

цікавий документ, в якому київський військовий губернатор докоряє цивільному за зволікання із постачанням каменю для київських бруківок. У цьому листі він назвав цивільного губернатора «начальником губернії». Окрім цього, в документах цієї справи присутній перелік різних міських установ та чиновників, що мали відношення до упорядкування доріг: київська міська комісія, київський архітектор, поліцмейстер, київський магістрат, київське губернське правління, цивільний департамент київського головного суду. В справі № 86 «Дело об устройстве города Киева» наводиться звіт київського поліцмейстера київському військовому губернатору про стан місцевої поліції¹². В цьому звіті викладено історію змін, що їх зазнала київська поліція за останні сорок років, подано також склад поліцейських штатів за цей час, розвиток поділу міста, вказано на існуючі проблеми. Ситуація з київською поліцією змальовується також у справі № 479 «Дело об усилении штатов киевской полиции», яка пов'язана з періодом перебування в Києві на посаді військового губернатора Б. Княжніна¹³.

Деякі справи висвітлюють освітянський напрямок діяльності військових губернаторів. У справі № 1019 «Дело о предположении дворянства Киевской губернии на учреждение в Киеве из собственных пожертвованной Гимназии об отдаче под оную кловского дома» наводяться матеріали щодо участі київських військових губернаторів у заснуванні першої київської чоловічої гімназії¹⁴. Згідно з цими даними роль останніх у цьому процесі була суто виконавча — підпис відповідних документів, накази нижчим інстанціям щодо з'ясування тієї чи іншої інформації чи виконання певного доручення. Власної ініціативи у цій справі вони не виявляли.

Важливим для розуміння процесу виконання військовими губернаторами власних повноважень є ознайомлення з роботою канцелярії цих посадовців. Чиновники останньої виконували в різний час різні обов'язки, тому залучення архівних джерел протягом усього періоду функціонування посади київського військового губернатора дозволяє краще вникнути в це питання.

Найбільше інформації щодо діяльності канцелярії військових губернаторів у Києві можна отримати в ЦДА у фонді № 533. Перший опис ілюструє загальну картину функціонування не лише київського військового губернатора, але й його канцелярії. У описі 1а у справі

¹² ЦДАк. — фонд 533. — опис 3. — справа 86. — Дело об устройстве города Киева. — 1827-1829. — 320 арк.

¹³ ЦДАк. — фонд 533. — опис 3. — справа 479. — Дело об усилении штатов Киевской Полиции. — 1830. — 78 арк.

¹⁴ ЦДАк. — фонд 533. — опис 1. — справа 1019. — Дело о предположении дворянства Киевской губернии на учреждение в Киеве из собственных пожертвованной Гимназии об отдаче под оную кловского дома. — 1805-1812. — 190 арк.

№ 5 «Дело по указу Правительствующего Сената о всевысочайше утвержденном штате канцелярии малороссийского и киевского генерал-губернатора» містяться матеріали щодо канцелярії О. Беклешова, який нетривалий час обіймав цю посаду¹⁵. Дивним видається те, що разом зі скасуванням цієї посади зникла й канцелярія замість того, щоб перейти під керівництво військового губернатора, який знову став головним начальником в цій губернії. В справі № 987 «Дело о назначении Киевского военного губернатора Торماسова командиром над молдавским корпусом» наводиться цікава деталь щодо того, чим конкретно на той час займались канцеляристи¹⁶. У зверненні до цивільного губернатора генерал О.Тормасов описав роботу власної канцелярії, чиновники якої займались видачею паспортів, подорожних на проїзд та веденням обліку отриманих за це коштів. В справі № 1073 «Дело о предполагаемом отъезде в отпуск Киевского военного губернатора Торماسова» наводиться перелік чиновників канцелярії¹⁷. В документах згадуються їхні прізвища та приналежність до класу згідно з Табелем про ранги без вказівки, хто з них чим саме займався. Про постійну ротацію кадрів в канцелярії військового губернатора свідить справа № 266 «Дело по прошениям об определении в штат канцелярии Киевского военного губернатора канцелярских служителей и увольнении из оногo»¹⁸. Ця справа цікава тим, що допомагає скласти певне уявлення про кар'єрне просування зріст тогочасних чиновників. Робота в канцелярії не була прибутковою, що часто було мотивацією переведення на інше місце.

Таємний напрямок діяльності військових губернаторів простежується за матеріалами як київських, так і хмельницького архівів. В Києві інформація про це питання переважно знаходиться в ЦДА у фонді № 533 описі № 4. Втім і в першому описі містяться певні матеріали, що також допомагають зорієнтуватися в цьому аспекті повноважень цих намісників. Подібні відомості вперше згадуються в описі 1а у справі № 23 «Дело о надзоре и ответственности помещиков и управляющих за поведением лиц польского происхождения,

¹⁵ ЦДАк. — фонд 533. — опис 1а. — справа 5. — Дело по указу Правительствующего Сената о всевысочайше утвержденном штате канцелярии малороссийского и киевского генерал-губернатора. — 1798-1799 — 85.

¹⁶ ЦДАк. — фонд 533. — опис 1. — справа 987. — Дело о назначении Киевского военного губернатора Тормасова командиром над молдавским корпусом. — 1805. — 14 арк.

¹⁷ ЦДАк. — фонд 533. — опис 1. — справа 1073. — Дело о предполагаемом отъезде в отпуск Киевского военного губернатора Тормасова. — 1806. — 3 арк.

¹⁸ ЦДАк. — фонд 533. — опис 1. — справа 266. — Дело по прошениям об определении в штат канцелярии Киевского военного губернатора канцелярских служителей и увольнении из оногo. — 1803. — 23 арк.

проживаючих в их владениях»¹⁹. Проте ця інформація є уривчастою й не складає цілісної картини. В перший період функціонування посади військового губернатора в Києві майже всі таємні справи були так чи інакше пов'язані з поляками.

Деяка корисна інформація наявна в матеріалах листування київського військового губернатора з міністром поліції. Переважно це стосувалось лояльності польського населення губерній Правобережної України, справ щодо устаткування військових магазинів борошном та контрабандними справами. Цікавою є справа № 1227 «Журнал исходящим бумагам по секрету», в якій згадуються польські поміщики брати Собанські у зв'язку з їхнім неприхильним ставленням до царського уряду та наміром виїхати за кордон²⁰. З документів справи невідомо, чим саме закінчилось це розслідування. Втім цікавим є інше — під час польського повстання 1830-1831 рр. саме брати Собанські на початку 1831 р. першими підтримали його на теренах Київської губернії.

Опис № 4 серед інших описів фонду № 533 найменш інформативний. Більшість документів у справах цього опису йдуть з позначкою «секретно». Матеріали, зібрані тут, розкривають схеми, за якими здійснювався таємний нагляд за неблагонадійними особами в першій половині XIX ст. У справі № 22 «Дело по Высочайшему повелению о секретном надзоре за отставным Генерал-майором Орловым» наводяться відомості про нагляд за останнім у зв'язку з причетністю його до декабристського повстання²¹. Справи № 56 «Дело по представлению Киевского Гражданского Губернатора о прекращении секретного надзора над Федоровичем Харланским, Свидерским, графом Потоцким и Олизаром» та № 58 «Дело по отношению генерал-адъютанта Бенкендорфа об отыскании профессора французско-подданного Дюпержа и об учреждении над ним секретного надзора» містять матеріали стосовно нагляду за підозрілими іноземцями та колишньою польською шляхтою²². Ці документи зображують таємний бік занять

¹⁹ ЦДАк. — фонд 533. — опис 1а. — справа 23. — Дело о надзоре и ответственности помещиков и управляющих за поведением лиц польского происхождения, проживающих в их владениях. — 1798 — 3.

²⁰ ЦДАк. — фонд 533. — опис 1. — справа 1227. — Журнал исходящим бумагам по секрету. — 1811. — 49 арк.

²¹ ЦДАк. — фонд 533. — опис 4. — справа 22. — Дело по Высочайшему повелению о секретном надзоре за отставным Генерал-майором Орловым. — 1827-1828. — 50 арк.

²² ЦДАк. — фонд 533. — опис 4. — справа 56. — Дело по представлению Киевского Гражданского Губернатора о прекращении секретного надзора над Федоровичем Харланским, Свидерским, графом Потоцким и Олизаром. — 1830. — 4 арк.; ЦДАк. — фонд 533. — опис 4. — справа 58. — Дело по отношению генерал-адъютанта Бенкендорфа об отыскании профессора французско-подданного Дюпержа и об учреждении над ним секретного надзора. — 1830. — 36 арк.

губернського чиновництва, яке, за відсутності спеціальних кадрів, мусило виконувати функцію стеження.

Деякі з справ пов'язані з призначенням жандармських офіцерів до Києва. Про це йде мова у справі № 5 «Дело заключающее переписку с Г. Генерал Адъютантом Бенкендорфом о назначении в Киевскую губернию штаб офицера жандармского корпуса»²³. В цих документах наводиться листування з цього приводу між П. Желтухіним та шефом жандармів Бенкендорфом. Згідно з цими документами, військовий губернатор намагався сприяти призначенню на цю посаду знайомої людини. У цьому відділі містяться також документи про розслідування контрабандної торгівлі.

У справах № 1 «По отношению Г. Министра Финансов и всеподданнейшей просьбе коллежского советника Домогацкого о злоупотреблениях киевского губернского начальства по делу о фальшивом клеймени товаров», № 16 «Дело по представлению Киевского Военного Губернатора о перемещении из Киевской Губернии чиновника по таможенной части, коллежского советника Домогацкого» не лише розкриваються подробиці розслідувань цих протизаконних дій, але й виявляються цікаві факти з життя високопосадовців, які наводять на думку про певну причетність до цих злочинів вищого губерньського начальства²⁴.

Матеріали про розслідування зловживань службовою посадою та хабарництва з боку чиновника київського губерньського правління містяться у справі № 2 «Дело по отношению генерал-Адъютанта Бенкендорфа о злоупотреблениях секретаря Жандра»²⁵.

У справах опису № 4 часто згадується ім'я О. Бенкендорфа, який був одночасно головою Третього управління та шефом корпусу жандармів. О.Бенкендорф фігурує майже в усіх справах — він давав завдання київському військовому губернатору та звітував імператору Миколі I про їх виконання. В деяких справах згадується цесаревич Костянтин Павлович. Оскільки він був намісником Царства Польського, яке межувало з Правобережною Україною, то час від часу повідомляв київського

²³ ЦДІАк. — фонд 533. — опис 4. — справа 5. — Дело заключающее переписку с Г. Генерал Адъютантом Бенкендорфом о назначении в Киевскую губернию штаб офицера жандармского корпуса. — 1827-1829. — 20 арк.

²⁴ ЦДІАк. — фонд 533. — опис 4. — справа 1. — По отношению Г. Министра Финансов и всеподданнейшей просьбе коллежского советника Домогацкого о злоупотреблениях киевского губернского начальства по делу о фальшивом клеймени товаров. — 1827. — 78 арк.; ЦДІАк. — фонд 533. — опис 4. — справа 16. — Дело по представлению Киевского Военного Губернатора о перемещении из Киевской Губернии чиновника по таможенной части, коллежского советника Домогацкого. — 1827. — 8 арк.

²⁵ ЦДІАк. — фонд 533. — опис 4. — справа 2. — Дело по отношению генерал-Адъютанта Бенкендорфа о злоупотреблениях секретаря Жандра. — 1827-1828. — 54 арк.

військового губернатора про різні речі, як-то: приїзд картярів до Києва на час контрактів (картярські ігри на гроші були офіційно заборонені); повідомлення про ймовірність ввезення до Київської губернії контрабандних товарів (справа № 24 «Дело по предписаниям Е.И.В. Цесаревича о надзоре за картежными игроками и другими лицами, едущими из Царства Польского в Киев на контракты», справа № 69 «Дело по докладной записке титулярного советника Муравьева о доставлении ему сведений о венгерцах прибывших в Россию»)²⁶.

Стосовно секретної діяльності кам'янець-подільського військового губернатора то цікавою є справа № 190 «Журнал по воинской части донесениям государю цесаревичу 1801 г.» з фонду № 227 Подільське губернське правління в ДАХМО²⁷. В цій справі містяться матеріали стосовно деяких з повноважень кам'янець-подільського військового губернатора як інспектора. В цих документах генерал від інфантерії І. Гудович повідомляв генерал-інспектора великого князя Костянтина Павловича про розташування військових підрозділів Священної Римської імперії вздовж кордону з Волинською та Подільською губерніями.

Військові губернатори часом виконували за дорученням царя чи іншого високопосадовця різні доручення. Ці доручення завжди передбачали перебування поза межами підпорядкованих губерній. В фонді № 533 містяться дані щодо цих завдань. У справі № 987 «Дело о назначении Киевского военного губернатора Торماسова командиром над молдавским корпусом» наводяться матеріали щодо від'їзду О. Тормасова до Брацлава для командування молдавським корпусом²⁸. Справа № 3 «Дело по письму Генерал Адъютанта Бенкендорфа о возвращении бумаг относящихся до предложенного следствия по Слободско-Украинской губернии» містить документи про залучення київського військового губернатора П.Желтухіна до розслідування зловживань губернського начальства в Слобідсько-Українській губернії²⁹. У справі № 356 «Дело о выезде Киевского военного

²⁶ ЦДАк. — фонд 533. — опис 4. — справа 24. — Дело по предписаниям Е.И.В. Цесаревича о надзоре за картежными игроками и другими лицами, едущими из Царства Польского в Киев на контракты. — 1827. — 48 арк.; ЦДАк. — фонд 533. — опис 4. — справа 69. — Дело по докладной записке титулярного советника Муравьева о доставлении ему сведений о венгерцах прибывших в Россию. — 1830-1831. — 18 арк.

²⁷ ДАХМО. — фонд 227. — т. 1. — справа 190. — Журнал по воинской части донесениям государю цесаревичу 1801 г. — 1801. — 75 арк.

²⁸ ЦДАк. — фонд 533. — опис 1. — справа 987. — Дело о назначении Киевского военного губернатора Тормасова командиром над молдавским корпусом. — 1805. — 14 арк.

²⁹ ЦДАк. — фонд 533. — опис 4. — справа 3. — Дело по письму Генерал Адъютанта Бенкендорфа о возвращении бумаг относящихся до предложенного следствия по Слободско-Украинской губернии. — 1827. — 67 арк.

губернатора в город Бухарест» містяться матеріали стосовно призначення П. Желтухіна «Полномочным председателем диванов княжеств Молдавии и Валахии»³⁰.

Серед фондів ЦДІАК України для дослідження обраної теми становить значний науковий інтерес фонд № 12, а особливо — справа № 31 «О координации работы между Сенатом об отъездах Беклешова в Киев»³¹. Ця справа є, певною мірою, унікальною, оскільки містить листування О.Беклешова із петербурзькими високопосадовцями щодо власного призначення на посаду генерал-губернатора в Київській губернії. Також наводяться листи щодо попереднього призначення цього генерала військовим губернатором до Кам'янця-Подільського. В цих листах приватного характеру О.Беклешов уточнював деякі аспекти цих посад, які не були зазначені в нормативних актах. Тут же наводяться і відповіді на ці листи, в яких новопризначеному посадовцю дають різні поради, відштовхуючись від попереднього юридичного досвіду схожих посад чи прецедентних випадків, що відбувались із іншими військовими губернаторами.

Проведений аналіз джерельної бази київських та хмельницького архівів щодо діяльності київських військових губернаторів дає можливість скласти уявлення про обсяг виконуваних ними функцій. Найбільш інформативним є, безперечно, фонд № 533 «Фонд київського військового губернатора» в ЦДІА, який містить найбільш е матеріалів стосовно діяльності київських військових губернаторів з 1796 по 1832 рр. Перший період їхнього головування з 1796 по 1812 рр. вміщено до одного опису без врахування напрямків їхньої роботи. Суттєвим недоліком цього опису є брак даних щодо періоду, коли цю посаду обіймали генерал-фельдмаршал І. Салтиков, генерал від інфантерії А. Розенберг, генерал-лейтенант П. Дашков. Вкрай недостатньо справ, в яких би висвітлювалась діяльність на посаді військового губернатора Києва генерала від інфантерії М. Кутузова. Найбільше справ опису № 1, близько двох третин, стосується вирішення різних судових справ щодо пограбувань, вбивств, зґвалтувань, побиття, образи гідності тощо. Часто ці справи не містять кінцевої інформації про те, чим закінчилось слідство.

Другий період діяльності київських військових губернаторів з 1827 по 1832 рр. значно краще відображає напрямки роботи цих посадовців. Справи, наведені в чотирьох описах, поділені за галузевими напрямками роботи канцелярії військового губернатора. Найповніше розкривається військовий напрямок діяльності останнього. Незважаючи на те, що ці описи досить детально відтворюють

³⁰ ЦДІАк. — фонд 533. — опис 5. — справа 356. — Дело о выезде Киевского военного губернатора в город Бухарест. — 1829. — 25 арк.

³¹ ЦДІАк. — фонд 12. — справа 31. — О координации работы между Сенатом об отъездах Беклешова в Киев. — 1800. — 5 арк.

склад, схему роботи та зв'язків канцелярії військового губернатора, деякі білі плями все ж залишаються. Так, не зовсім зрозумілим є функціонування так званого «управления» київського військового губернатора. Останнє час від часу виникає у справах, іноді паралельно з канцелярією, проте з'ясувати його склад та характер діяльності за матеріалами цих описів важко.

Деяка корисна інформація щодо функціонування посади київського військового губернатора міститься в Інституті рукопису ЦНБ ім. В. Вернадського, ДАКО та ДАМК. Матеріали, що знаходяться в цих архівах, переважно, виконують допоміжну роль для з'ясування якихось другорядних моментів. Справи, в яких би висвітлювалась діяльність київських військових губернаторів, розкидані по різних фондах.

Робота над матеріалами в Державному архіві Хмельницької області дозволила розв'язати деякі проблеми, які потребували вирішення. Так саме в справах цього архіву були уточнені дати призначення генералів на посаду київського військового губернатора, була віднайдена надзвичайно корисна інформація стосовно інспекторської діяльності військових губернаторів.

Марія Казьмирчук

**СОЦІАЛЬНО-РЕГІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ
СИСТЕМИ ВЕРБУВАННЯ РОБІТНИКІВ
У КИЇВСЬКІЙ ГУБЕРНІІ НАПРИКІНЦІ
XIX — НА ПОЧАТКУ XX ст.**

Актуальність подальших досліджень робітничого питання полягає у його гостроті та багаторівневному нашаруванні взаємопов'язаних соціальних і регіональних ключових проблем. Робітничий клас з його нігілістичною позицією щодо решти суспільних станів випадав з усталеної моделі соціальних взаємозв'язків та взаємозалежностей. Проте його чисельна перевага, що зростала з кожним роком завдяки сприятливим умовам капіталістичного розвитку, перетворювала робітництво у значну силу. Увагу дослідників давно привернули різноманітні аспекти проблеми: яким саме чином цей чисельний стан сформувався за такий короткий термін, що стало каталізатором цього процесу. Багато науковців почали досліджувати окремі риси робітництва як класу, звертаючи увагу на умови, в яких вони формувалися. Дехто з дослідників побіжно згадував про взаємозв'язок нових класів кінця XIX ст., натякаючи на зародження у цей час не лише робітничого класу, але й буржуазії, яка, безперечно, відіграла велику роль у формуванні пролетаріату, так само, як і він відшліфовував її грані як класу. У пропонованому дослідженні за мету поставлено проаналізувати систему вербування робітників на заводи, визначити її вплив на формування робітництва як класу у межах Київської губернії наприкінці XIX ст.

У цьому контексті не зайвим буде привести чітку класифікацію робітників, торкнутися проблем заробітної плати та системи штрафів, податків, статевого та вікового поділу робітництва, соціальних джерел його формування, а також освітнього рівня як межі між кваліфікованими і некваліфікованими робітниками. Потрібно розглянути й регіональні проблеми вербування робітництва до промислових підприємств Київської губернії.

Робітничому питанню присвячено багато праць, розвідок та статей, проте система вербування робітників у регіональному вимірі досі не знайшла свого висвітлення. Загалом робітниче питання почало активно досліджуватися вже на початку 1870-х рр., причому увага до робітничого питання зростала разом із утвердженням думки, що робітництво є політично неблагонадійною верствою. По-

іншому розставлялися акценти в роботах наукового характеру¹ та працях деяких представників ліберального напрямку², проте у них увага фокусувалася на жахливому становищі робітників безпосередньо на заводах і фабриках, або ж досліджувалася заробітна плата та її достатність³. Радянська історіографія зробила великий внесок у дослідження робітничого питання, проте разом із тим відрізнялася від попередніх робіт своєю ідеолого-пропагандистською спрямованістю. З-поміж усього розмаїття вітчизняних та зарубіжних праць насамперед слід відмітити роботи українського вченого О. О. Нестеренка, який зосередився на дослідженні заробітної плати промислових робітників України наприкінці XIX — на початку XX ст.⁴. Сьогодні досвідчені та молоді науковці, застосовуючи нові підходи, використовуючи значно ширше коло матеріалів і враховуючи нові віяння у історичній науці, наполегливо працюють над різними аспектами робітничого питання. Висвітлюються недосліджувані раніше питання взаємозв'язків робітничого класу та духовенства⁵, робітничого класу і торговельної буржуазії⁶, соціального становища робітництва⁷, особливості формування робітничого класу як стану⁸ тощо.

Робітників можна класифікувати за різними критеріями: територіально-поселенськими, соціальними, демографічними (стать, вік), професійними, за формою оплати та ін. Наприкінці XIX ст. сільськогосподарські робітники не мали вже тотальної переваги у загальній масі робітництва. У Київській губернії сільськогосподарські робітники становили 55,6 тис., у Волинській — 44,4 тис., у Подільській — 42,6 тис. Динаміка чисельності робітників Київської губернії за різні

¹ Сулима К. П. Свеклосахарное производство в санитарном отношении. — СПб., 1892. — 223 с.

² Рашевский Н. Н. О положении рабочих на сахарных заводах. — К., 1907. — 24 с.

³ Наумов Г. Бюджеты города Киева. — К., 1914. — 104 с.

⁴ Нестеренко О. О. Заробітна плата промислових робітників України наприкінці XIX — на початку XX ст. — К., 1951. — 62 с.

⁵ Меша В. Г. Православна церква і робітничий клас в Україні в останній чверті XIX ст. // Гілея. — 2008. — Вип. 15. — С. 19–23.

⁶ Кругляк Б. А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. — 1914 р.) // Український історичний журнал. — 1994. — № 6. — С. 72–81.

⁷ Казьмирчук М. Г. Соціальний розвиток Київської губернії наприкінці XIX — на початку XX ст. (за фондами Центрального історичного архіву України у м. Києві) // Соціальна історія: Науковий збірник. / За ред. Г. Д. Казьмирчука. — К.: Логос, 2009. — Вип. V. — С. 44–52.

⁸ Казьмирчук М. Г. Формування станів та особливості їхнього етнічного складу на Правобережній Україні у другій половині XIX ст. // Часопис української історії / за ред. доктора історичних наук, професора А. П. Коцура. — К., 2009. — Вип. 15. — С. 81–90.

роки доводить, що на початку ХХ ст. представників цього класу стало набагато більше. Так, 1861–1870 рр. — 47,8 тис., за 1891–1900 рр. — 47,4 тис., з 1913 р. — 83,9 тис.⁹

Залежно від того чи був робітник місцевим, чи ні, складалися певні умови при вербуванні його на роботу. Зазвичай із немісцевими укладалися письмові угоди. Перевага при наймі на фабрик й заводи віддавалася немісцевим. О. Нестеренко вважає, що причинами такого підбору було запобігання втечам робітників, гарантії лояльності та менших вимог до господаря або адміністрації заводу¹⁰. За даними подорожніх журналів фабричного інспектора по Київській губернії, у письмових угодах з робітниками передбачалася кругова порука¹¹. Багато робітників Київської губернії походили із Чернігівської губернії¹². На Григоровський цукровий завод І. Зайцева Київського повіту контора заводу найняла 250 чернігівців-контрактників (робітників, які мали письмову угоду з конторою). З них 12 робітників — прислуга у казармах і 22 жінки. Платили по 6 руб., а «напівробітникам» (здебільшого юнакам до 18 років) і жінкам по 4–5 руб. на місяць. Умови харчування складали: 2 пуди борошна, 30 фунти пшона, 15 фунтів м'яса або 15 фунтів риби у піст, 2,5 фунтів сала, 2,5 фунти масла, 3 фунти солі, перцю та іншого. На протигагу від більшості робітників інших цукрових заводів Київської губернії наприкінці ХІХ ст., чернігівці отримували нагородні у кінці виробництва від 50 коп. до 3 руб., мали право відвідувати лазню два рази на тиждень¹³.

Загалом, від географічного чинника при поділі робітників на місцевих і немісцевих, залежало також їхнє харчування, яке обумовлювалося у письмових угодах під час вербування. Харчування було різне: місцеві харчувалися поодино, просто, в основному чорним хлібом. Немісцеві отримували по 200 г. сушеної риби або м'яса на день (два рази на тиждень), сало та олія — 26 г. на день, борошно — 2 пуди (1 пуд = 16,38 кг.) на місяць, крупів — 32 фунт (1 фунт = 409,5 г.) на місяць. Для напівробітників норма скорочувалася вдвоє. Робітники об'єднувалися в артілі по 100–120 робітників на чолі з артільним старостою і рахівником. Посуд і дрова отримували від заводу, а куховарку виділяв завод або артіль наймала сама¹⁴.

⁹ Рашин А. Г. Формирование рабочего класса России. Историко-экономические очерки / Под ред. С. Г. Семашко. — М., 1958. — 624 с. — С. 193, 245.

¹⁰ Нестеренко О. О. Заробітна плата промислових робітників України наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. — К., 1951. — С. 12–13.

¹¹ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДАУ). — Ф. 575. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 140–141.

¹² ЦДАУ. — Ф. 575. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 54.

¹³ ЦДАУ. — Ф. 575. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 88 зв.

¹⁴ Нестеренко О. О. Заробітна плата промислових робітників України наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. — К., 1951. — С. 17, 18.

Робітники харчувалися самостійно або отримували «господарські харчі». Існувало два види самостійного харчування — сімейне та одноосібне. Більшість харчувалася вдома, в артілях, в чужих сім'ях, у трактирах, нарешті, де прийдеться, переважно сухою, холодною їжею. Для багатьох робітників гарячу їжу заміняв чай. Помітним явищем наприкінці XIX ст. був брак доброякісної їжі для робітників. Недоброякісними були найважливіші для робітника продукти харчування — хліб, молочні продукти, м'ясо та риба. Робітники механічних, чавуноливарних заводів, друкарень, тютюнових та сірникових фабрик харчувалися переважно одноосібно або невеликими групами. На початку XX ст. на «господарських харчах» працювали робітники-цукровики.

Тальковський цукровий завод графині С. Л. Шувалової Уманського повіту найняв у 1890–1891 рр. 252 робітників, з них 125 були із Смоленська. За письмовими угодами, вони мусили працювати за 7 руб. на місяць і отримували харчі від заводу. Так звані «дорожні», — гроші які видавав завод на дорогу робітникові, — становили 4 руб. та паспорти, а весь завдаток складав 12 руб.¹⁵. Те, що на цьому заводі ще з 80-х рр. працювали робітники із Смоленська та Могилева, свідчить про формування професійної верстви робітників, які вже відійшли від занять сільським господарством¹⁶. Умови, підписані з заводом, були досить жорсткими: «...Робітники зобов'язані працювати щоденно, всередині і поза заводом, не виключаючи святкових днів, включаючи й три дні Різдва... За 30 відробіткових днів робітник отримує 7 руб. та харчі: 20 фунтів борошна, 20 фунтів гречки, 3 фунтів сала, 3 фунтів масла, 22 фунтів яловичини, 3 фунти риби, 4 фунти солі. На 120 осіб на день завод виділяє 3,5 відра капусти, 2 фунти перцю, 2 фунти цибулі... Робітники мусять вибрати на 120 осіб артільника, який відповідає за своєчасний вихід на роботу, наглядає за порядком у казармах та отримує від заводу провізію. Робітниками обирається кашовар, пекар та сторож-напівробітник... Відвідання лазні робітниками належить від заводу 2 рази на місяць. За втрату речей, грубість... встановлюються штрафи на розсуд заводу... Гроші будуть виплачуватися лише після закінчення виробництва...»¹⁷.

У 1897 р. з 226,5 тис. робітників Київської губернії 173,5 тис. були місцевими, а 53 тис. з інших губерній. У 1902 р. у Київській губернії на 430 підприємствах з числом робітників від 6 до 1000 і більше працювало 50,3 тис. робітників, з них немісцевих — 14,1 тис.¹⁸.

¹⁵ ЦДІАУ. — Ф. 575. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 142–143.

¹⁶ ЦДІАУ. — Ф. 575. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 14 зв.

¹⁷ ЦДІАУ. — Ф. 575. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 11 зв–14.

¹⁸ Рашин А. Г. Формирование рабочего класса России. Историко-экономические очерки / Под ред. С. Г. Семашко. — М., 1958. — 624 с. — С. 358, 362.

Інколи між місцевими та не місцевими робітниками відбувалися конфлікти, які використовували на свою користь власники фабрик і заводів.

Чимало проблем на підприємствах створювала нестача кваліфікованих робітників, попит на яких перевищував пропозицію. Кваліфіковані робітники на цукроварнях — це майстри, машиністи, апаратники. Майстри — слюсарі, токарі, ливарники працювали у спеціальних майстернях, апаратники — біля котлів і машин серед чорноробів. Найнижчий зарібок висококваліфікованих робітників становив 1 руб. на день. Майстри отримували від 14 до 45 руб. на місяць, апаратники і машиністи — 10–37 руб. До того ж майстри мали квартири, одягу, город, жом для корів, отримували продовольство¹⁹. У 1896 р. середня місячна зарплата робітника цукрової промисловості Київської губернії становила: старшого по відділу — 15 руб., чорнороба чоловіка — 10 руб., жінки — 7 руб. (так само як і у 1886 р.), апаратника — 20 руб., машиніста — 16 руб., кочегара — 13 руб. Слюсарі одержували 25,5 руб., токарі — 26 руб., молотобійці — 18,5 руб., котельники — 22,5 руб., кровельники — 19,5 руб., мідники — 28 руб., ливарники — 27 руб.

Неспівставними були прибутки директорів правлінь з великих акціонерів та директорів-розпорядників. Так, директор Червінського цукрового заводу у 1886 р. одержував 11 тис. руб. на рік і 12 пудів цукру, хімік — 1 тис. руб., бухгалтер — 1284 руб. Механік Михайлівського заводу Терещенків у 1897–1898 рр. одержував 2040 руб., 150 руб. нагородних і 12 пудів рафінаду на рік. Дрібніші службовці, такі як прикажчики, наглядачі, писарі, ключники, отримували значно менші зарплати. Наприклад, писарі Михайлівського цукрового заводу — 240 руб. на рік²⁰.

Значну частину заробітної плати робітника відбирали штрафи. Штрафи за нетверезу поведінку, грубість, співи, непристойні слова, суперечки, неухважність до справи коштували від 3 до 1 крб., але зазвичай переважала формула «покарання на розсуд заводу»²¹. Старший фабричний інспектор Київської губернії І. О. Новицький повідомляв: «за зібраними відомостями у Київській губернії в 1895 р. було стягнуто 1741 руб. 46 коп. штрафів з робітників». У Київському фабричному окрузі за 1900 р. було стягнуто штрафів на 14867 тис. руб., що виходило в середньому по 12,3 коп. на робітника²².

¹⁹ ЦДІАУ. — Ф. 575. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 3, 4, 10, 157 зв. тощо.

²⁰ Нестеренко О. О. Заробітна плата промислових робітників України наприкінці XIX — на початку XX ст. — К., 1951. — С. 22, 25.

²¹ ЦДІАУ. — Ф. 575. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 14.

²² Нестеренко О. О. Заробітна плата промислових робітників України наприкінці XIX — на початку XX ст. — К., 1951. — С. 48, 54.

Особливо жорстокою була експлуатація жіночої й дитячої праці. Частка жіноцтва у середовищі робітників Правобережної України наприкінці XIX ст. досягла 10%, але у тютюновому виробництві дорівнювала майже половині частки чоловіків. У Київській губернії станом на 1897 р. було 61424 робітника, з-поміж яких дітей до 14 років працювало 3132, а жінок — 6232. На тютюновому виробництві працювало 874 жінки з 1500 робітників (58%)²³. Така шкідлива робота для жінок, особливо на тютюнових фабриках, оберталася для них бездітністю або високим процентом смертності немовлят. Російський дослідник О. Рашин наводить у своїй праці доволі високий показник смертності немовлят на 1908–1910 рр. у Київській губернії — від 22 до 26%²⁴.

Цукрозаводчики та інші підприємці докладали зусиль аби створити та збільшити клас людей, зайнятих лише фабричною роботою. Вони прагнули закріпити робітників за своїми підприємствами на увесь термін виробництва, видаючи надбавку робітникам деяких заводів, які працювали понаднормово, і навпаки, караючи порушників штрафами, сплатою неустойки тощо. На багатьох цукрових заводах робітник, котрий достроково залишав роботу, втрачав право на одержання всієї заробітної плати.

Система утворення робочої сили починалася з вербування. Вербували робітників агенти або підрядчики. Усно складали договір найму з місцевими, а з немісцевими письмово. Дуже поширеним в угодах було формулювання: «ми, селяни, одержали на руки... і за відробіток їх відповідаємо всі один за одного, а за малолітніх — їх батьки». Залишити виробництво дозволялося, якщо 1) вмер чоловік чи дружина робітника, 2) підприємство припинило роботу більш як на 7 днів. В інших випадках це було «незаконно», що тягло за собою штраф чи ув'язнення. Якщо робітника наймав підрядчик, то він як посередник між підприємцем і робітником жив з того, що урізав робітникам харчування, зарплату тощо²⁵.

Так, у 1883–1884 рр. в містечку Мотижині Київської губернії єврей А. Фердман для роботи в економії, яку він орендував у генерала Савицького з 1875 р., наймав селянських дітей 15-ти років і «примушував працювати від сходу і до заходу сонця». Платив їм по 10–20 коп. Давав відпочинку на день лише 2 години. Прибувши у Мотижин бідняком, нажив там статки, які селяни оцінювали «до півмільйона», згодом став Васильківським 2-ї гільдії купцем. Незважаючи на

²³ *Нестеренко О. О.* Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. / Нестеренко Олексій Олексійович. — К., 1952. — С. 140, 142.

²⁴ *Рашин А. Г.* Население России за 100 лет (1811–1913 гг.) / Под ред. С. Г. Семашко. — М., 1956. — С. 197.

²⁵ *Нестеренко О. О.* Заробітна плата промислових робітників України наприкінці XIX — на початку XX ст. — К., 1951. — С. 15.

підпали у маєтках, здійснювані невдоволеними його «робітничою політикою», Фердман отримував добре відшкодування від страхових компаній, не залишаючись у збитках²⁶. Сам Фердман вважав, що орендуючи маєток упродовж 8 років, він «у всіх видах та відношеннях» перетворив його «на квітучу розу». Він заявляв: «Я робітниками дорожу і не ображаю, а винагороджую платою»²⁷.

Система вербування робітників була організована у такий спосіб, що її пік припадав на час сплати податків або зиму, коли закінчувалися хлібні запаси. Притиснутий злиднями, селянин-робітник погоджувався на будь-які умови. Як правило, вербувальник після укладення договору давав більше грошей, ніж робітник мав відробити на цукровому заводі за короткий період цукроваріння (3–3,5 місяці робочого періоду), а це означало, що робітник мусив залишитися аби відробити ці гроші ще й на наступний термін. Такого робітника могли примусити працювати понаднормово, залишитися на наступний сезон або як боржника переводили на інший завод²⁸. Волосні правління радо віддавали селян на заробітки, одержуючи свій пай та ще й вчасну сплату селянином податків. З 1871 р. на кожного жителя припадало по 3 руб. посередніх податків, а на 1905 р. по 6 руб., що становило 1/3 заробітку робітника²⁹. Фабричний інспектор А. Вартамов у червні 1896 р. повідомляв дані по Уманському повіту Київської губернії: «Промисловість Уманського повіту, Київської губернії, сільськогосподарського характеру від своїх робітників не вимагає ніяких спеціальних знань; це є причиною низького розміру заробітку робітників. Друга головна причина низької зарплати полягає в тому, що й досі зберігся старий порядок — на вересень наймати робітників весною, коли робітники сильно потребують грошей, а заводчики пропонують при наймах гроші в рахунок майбутнього заробітку»³⁰.

Коли неповнолітні із села Ксаверівки Київської губернії, створивши дві артілі по 11 і 20 осіб, найнялися на роботу в економію Товариства Скоморошського цукрового заводу у Сквирському повіті, але відробивши завдатки, не захотіли працювати далі, їм заявили: «найнявсь — продавсь», і пригрозили, що коли припинять роботу, стануть страйкарями. Робітники пішли із економії, залишивши по 12 руб. заробітку, і тоді правління цукрового заводу звернулося до

²⁶ ЦДІАУ. — Ф. 442. — Оп. 536. — Спр. 52. — Арк. 14.

²⁷ ЦДІАУ. — Ф. 442. — Оп. 536. — Спр. 52. — Арк. 17.

²⁸ *Нестеренко О. О.* Заробітна плата промислових робітників України наприкінці XIX — на початку XX ст. — К., 1951. — С. 12–13, 14.

²⁹ *Нестеренко О. О.* Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. — К., 1952. — С. 63.

³⁰ *Нестеренко О. О.* Заробітна плата промислових робітників України наприкінці XIX — на початку XX ст. — К., 1951. — С. 19.

суду Сквирського повіту з позовом про невиконання артільного договору та відкриття кримінальної справи за самовільну втечу з роботи. На основі цього було проведено опис майна батьків неповнолітніх та створені торги для продажу їхнього майна³¹.

З огляду на шкідливість виробництва, особливо на цукрових заводах, фабричні інспектори рекомендували не перевищувати 8 годин роботи на день. Але лише Кальницький цукровий завод замість 12 годин ввів 8 годинний робочий день. На ньому 312 робітників працювали у три зміни вже з 1898 року, а в подальшому планувалося перейти на двозмінну роботу³². У 1897 р. в Російській імперії було законодавчо поставлено питання про понаднормову роботу, яка розподілялася на обов'язкову (лише за технічними умовами виробництва) та необов'язкову. Тривалість необов'язкових робіт не повинна була перевищувати 120 годин на рік. За законом необов'язкові понаднормові роботи мусили виконуватися за добровільною згодою робітника, але фактично робітник не міг відмовитися від їх виконання. Наприкінці XIX ст. кількість робітників Київського фабричного округу з понаднормовими роботами становила 22,1%, а тривалість їх сягала близько 294 годин на рік. Лише у 1882 р. на Наддніпрянщині були видані «Правила про роботу малолітніх на фабриках, заводах і мануфактурах», за якими заборонялася праця на промислових заводах дітей до 12 років, а підліткам дозволялося працювати не більш як вісім годин на добу³³.

Система вербування передбачала використовувати робітників у святкові дні, особливо старалася догодити в цьому буржуазії категорія управляючих маєтками. Так, у анонімній записці повідомлялося, що у Юзефовському маєтку Бобринських Чигиринського повіту управителі-німці не визнають ані свят ані «високорождественних» днів, примушують працювати у свята³⁴. Лише на 15 цукрових пісочних заводах робітникам платили за дні відпочинку так само як і за робочі дні, на рафінадних заводах ця вимога не виконувалася³⁵.

Зрештою робітники опинялися у борговій кабалі: покриття завдатку, проїзні, покриття боргів за односельчан тощо забирало все, що вдавалося заробити. Дехто, повертаючись додому напівголодними, залишався боржником заводу³⁶. Багато робітників брали у борг продукти у заводських магазинах, де ціни спеціально завищувалися, а економи слідували, аби вони купували саме там, і залишалися боржниками.

³¹ ЦДІАУ. — Ф. 442. — Оп. 711. — Спр. 360. — Арк. 1–4.

³² ЦДІАУ. — Ф. 574 — Оп. 1. — Спр. 205. — Арк. 106, 110–116, 304 зв.

³³ ЦДІАУ. — Ф. 575. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 37, 61, 62, 63.

³⁴ ЦДІАУ. — Ф. 442 — Оп. 617. — Спр. 238. — Арк. Арк. 24–25 зв.

³⁵ ЦДІАУ. — Ф. 574 — Оп. 1. — Спр. 205. — Арк. 10.

³⁶ *Нестеренко О. О.* Заробітна плата промислових робітників України наприкінці XIX — на початку XX ст. — К., 1951. — С. 16.

Машиніст Кожанського цукрового заводу Сидір Цехмістренко у 1898 р. брав у борг продукти і заборгував за кілька місяців значну суму — 14 руб. 90 коп.³⁷. «Життя скрутне, — писав середньокваліфікований робітник Києва 1912 р., — наша мізерна платня не може покрити існуючу дорожнечу харчових продуктів і через це доводиться ледве животіти»³⁸.

Хитрували підприємці й з формою оплати, аби здешевити для себе утримання чорноробів. У Київській губернії оплата праці здійснювалася переважно поденно, помісячно і за визначений термін або сезон³⁹. На заводах переважала погодинна форма оплати, рідше зустрічалася відрядна, що рахувалася від пуда цукру. Відрядно оплачувалися переважно надвірні роботи: перевози буряків, палива, вапна тощо. Наймалися помісячно або на рік⁴⁰.

Щодо професійної підготовки робітників на цукрових заводах як класифікаційної ознаки та підстави до вербування, то про це заговорили ще у 80-х роках XIX ст. Так, створення технічного училища у Київській губернії обґрунтовувалося необхідністю винаймання «розумних та знаючих майстрів», адже «потреба у людях дуже велика»⁴¹. У Київській губернії станом на 1897 р. серед робітників було 18,1% письменних⁴². Турбота про торговельні кадри була притаманна багатьом заможним буржуа, це була саме та сфера, в яку вони охоче вкладали гроші як меценати. Вони субсидували мережу комерційної освіти, яка постала і розвивалася наприкінці XIX — на початку XX ст. У Києві з 1908 р. працював Комерційний інститут, а ще раніше, в 1896 р. там були відкриті школа та спеціальні класи, де навчалися торговельній справі діти не молодші 12 років, незалежно від станової та національної належності. Значну роль у налагодженні роботи цього навчального закладу відіграв М. Терещенко, який пожертвував на їх потреби у 1896 р. 100 тис. руб. Серед церковнопарафіяльних шкіл, які спеціально засновувалися для навчання дітей заводських службовців та робітників, високим рівнем організації та значним фінансуванням відрізнялася школа при Браїлівському цукровому заводі Вінницького повіту, заснована за підтримки власника заводу — з родини князів Горчакових⁴³.

³⁷ ЦДІАУ. — Ф. 574. — Оп. 1. — Спр. 64. — Арк. 120.

³⁸ *Нестеренко О. О.* Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. — К., 1952. — С. 111–112.

³⁹ ЦДІАУ. — Ф. 574 — Оп. 1. — Спр. 205. — Арк. 19 зв.

⁴⁰ *Нестеренко О. О.* Заробітна плата промислових робітників України наприкінці XIX — на початку XX ст. — К., 1951. — С. 18.

⁴¹ ЦДІАУ. — Ф. 730. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 21 — 22 зв. (62 арк.)

⁴² *Нестеренко О. О.* Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. — К., 1952. — С. 161.

⁴³ *Кругляк Б. А.* Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. — 1914 р.) // Український історичний журнал. — 1994. — № 6. — С. 72–81.

Певні регіональні особливості системи вербування робітників у Київській губернії наприкінці XIX — на початку XX ст. зумовлювалися її географічно-адміністративним становищем у складі Російської імперії. Система вербування мала ряд етапів, з усіма ознаками як сталих регіональних традицій, так і тих, які сформувалися на основі взаємин нових верств буржуазії та робітництва. Система вербування складалася поступово, особливо яскраво та глибоко її можна відстежити на матеріалах цукрових заводів, тютюнових фабрик та винокурних заводів, які склали значну статтю доходів Київської губернії та загалом Російської імперії. На початку XX ст. галузева структура робітничого стану ускладнюється, з'являються групи робітників-цукровиків, робітників-металістів, гірників, залізничники та ін. Проте їхні умови життя та праці мало змінилися, не існувало законів по регулюванню тривалості робочого дня. Незважаючи на безумовну прибутковість, цукрова промисловість не була позбавлена притаманних на той час більшості виробництв негараздів, які проявлялися у соціальній сфері. У статті доведено, що система вербування безпосередньо впливала на соціальні умови, у яких опинилися робітники та давала змогу формуватися особливостям у соціальному статусі торговельної буржуазії. Відробіток завдатку, попередніх боргів, дорожні витрати — все це сприяло утворенню робітництва — постійного боржника заводів. В результаті у 90-ті роки XIX ст. у цукровій промисловості України постійні промислові робітники вже становили майже половину зайнятих у цій галузі.

Дослідження системи вербування робітників у Київській губернії наприкінці XIX — на початку XX ст. дало змогу виділити подальші напрямки дослідження. Очевидною є потреба дослідити на належному рівні працю жінок та неповнолітніх на тютюнових та махоркових фабриках Київської губернії наприкінці XIX ст., провести аналіз ролі банків та кредитних установ у фінансуванні привілейованих станів, дати характеристику меценатській діяльності торговельно-фінансових кіл Київської губернії кінця XIX ст.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Авраменко Анатолій (Краснодар) — к.і.н., доцент кафедри дореволюційної вітчизняної історії Кубанського державного університету

Андрощук Олександр (Київ) — к.і.н., науковий співробітник відділу новітньої історії і політики Інституту історії України НАН України

Архипова Світлана (Київ) — інженер сектору теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України

Бабюх Віталій (Казань) — к.і.н., Казанський державний технологічний університет

Бабюх Юрій (Київ) — аспірант сектору теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України

Верменич Ярослава (Київ) — д.і.н., завідувача сектором теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України

Звіряка Анна (Київ) — старший науковий співробітник відділу історичних ареалів населених місць та заповідників Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень

Зіневич Наталія (Київ) — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу пам'яток духовної культури Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України

Казьмирчук Марія (Київ) — к.і.н., асистент кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Корольов Геннадій (Київ) — к.і.н., науковий співробітник відділу історії української революції (1917–1921 рр.)

Нагорна Лариса (Київ) — д.і.н., професор, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Романцов Олександр (Київ) — молодший науковий співробітник сектору теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України.

Риженко Валентина (Омськ) — д.і.н., професор Омського державного університету ім. Ф. М. Достоевського; завідувач сектором динаміки локальних історико-культурних процесів Сибірської філії Російського інституту культурології МК РФ.

Сагач Оксана (Чернігів) — аспірантка сектору теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України

Служинська Іванна (Київ) — аспірантка сектору теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України

Сосса Ростислав (Київ) — д. геогр. н., провідний науковий співробітник сектору теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України

Чорновол Ігор (Львів) — к.і.н., старший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Наукове видання

Регіональна історія України. Збірник наукових статей. Вип. 4

Головний редактор *В. Смолій*

Відповідальний редактор *Я. Верменич*

Відповідальний секретар *О. Андрощук*

Верстка та оригінал-макет *Л. Мизаля*

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. Збірник наукових статей / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор Я. Верменич. — Вип. 4. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — 272 с.

Для науковців, політиків, управлінців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться регіональною історією України.

Підписано до друку 17.06.2008 р. Формат 70x100 /16
Ум. друк. арк. 22,1. Обл. вид. арк. 17,0.
Наклад 300. Зам. 27. 2010 р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4.